

35/2013

ЧЛОВО ГОРУНЯ

SADRŽAJ

Orhan Tikveša: Ravnoteža ili: Koliko treba da naraste jedno drvo	5
AKTUELNOSTI	
Enes Ratkušić: Gledajući „razbršljanjeni“ grad	9
Selim Jaganjac: Zaborav	13
O KNJIŽEVNOSTI	
Alija Pirić: Andrićevo razumijevanje umjetnosti.....	25
Dijana Hadžizukić: Umetnute priče u prozi Čamila Sijarića	36
Lejla Žujo: Ponavljanje kao stilski postupak u funkciji iskazivanja traumatičnog doživljaja rata u djelima Mustafa Madžar Ive Andrića i Tespih Miljenka Jergovića.....	41
Nedžad Dedović: Mjesto i vrijeme kao kategorije diskursa moći u romanima Meše Selimovića	48
Irma Marić: Muradif Šejto – fatalni duševni „stroj“.....	54
OKRUGLI STO O STEĆCIMA – STOLAC 2012.	
Lejla Nakaš: Solarni simboli i slova na stećcima.....	63
Zijad Halilović: Nekropola sa stećcima na lokalitetu Ravnice u Dubočanima, Konjic.....	68
Esad Kurtović: Vlasi i stećci.....	79
Adis Zilić: Stećci na Rotimlji.....	84
Jasmin Hodžić: Gdje je natpis monahinje Marte? (Ili: Stećci uz vlašku crkvu na Ošanićima ponad Stoca).....	93
GOST PJESNIK	
Marko Vešović: Nova kuća od starih cigala	
Ferida Duraković, Srce tame, poezija, Bosanska knjiga Sarajevo 1993.....	103
Izbor iz poezije Feride Duraković.....	106
GORČINOV PJESNIK	
Beganovićev Priručnik za levitiranje (Izbor iz kritike)	113
Izbor iz poezije Velida Beganovića.....	115
STOLAC U VREMENU	
Fadila Kapić: Rekvijem za moju raju koje više nema.....	123
Šaban Zahirović: Stolački migranti – nužnost povratka	127
SLOVO O ČOVJEKU	
Miraš Martinović: Dan u Daorsonu i Boljunim	133
IZ PROŠLOSTI BiH	
Zijad Šehić: Boravak cara Franje Josipa I u Mostaru 3. Junu 1910.....	139
Friedrich Salomo Krauss: Putovanje u Bosnu i Hercegovinu.....	149

Ravnoteža ili: Koliko treba da naraste jedno drvo

Kada drvetu opadaju grane, nek' se čuvaju oni koji su u njegovom hladu. (Mongolska poslovica)

Kako se niže godina za godinom, tako uviđam da svaka godina nosi neke godišnjice. Htjeli – ne htjeli, moramo ih spomenuti, pogotovo ako pronađemo suptilnu vezu između samih događaja, kojima se broje godine, i ovoga na čemu istrajavamo već, evo, preko četrdeset godina.

Prije nekolike godine, pokušavajući da skrenem pažnju na baštinu koju nosi Stolac, navodio sam primjer studenata iz Francuske koji već godinama, pa i ove godine, dolaze u Stolac i probaju da mu utisnu neku od predodžbi civilizacijskih vrijednosti u ruševine koje slobodno “šeću” po gradu, ili na obale nesvakidašnje rijeke Bregave, uređujući male zelene povrčine, čisteći prilaze rijeci, oslikavajući ruševne zidine i sl., a da istovremeno u kapinu zarastaju zidovi mlinica i sličnih građevina, koje, evo, prije dvadesetak godina bijahu na svojim nogama.

Ono što danas vidimo razlikuje se od slike prije nekoliko godina. Međutim, ne želim sada o tome, evidentno je ovo što se dešava oko nas, ovo što vidimo, htjeli – ne htjeli. Ovo me samo ponukalo da potražim razloge onoga što je prije dvadeset godina napravilo pustoš od ovog grada, pustoš u svakom smislu u kojem živi čovjek, najkraće rečeno – u fizičkom i duhovnom smislu, a ovo dvoje možemo, naravno, razlagati do crvene mirisne ruže u avlji opasanoj velikim ubijeljenim zidovima koji ljeti daju hlad, zimi zaštitu od vjetra, i predstavljaju simbol intime i sigurnosti. Naime, činjenica je da se ove godine, baš u ovim mjesecima, navršava dvadeset godina otkad su ovaj grad, ovo područje Hercegovine, morali napustiti Bošnjaci i pri tome proći različite golgotе, a njihovo dobro osta na vjetrometini, iako je činjenica i to da se vratio veliki dio stanovništva. Od previše činjenica nikako da vidimo suštinu!

Zašto se morao grad ogoljen od njegovog starosjedilačkog stanovništva, paliti, rušiti, uništavati, grditi da grđi ne može biti, zašto?! Nije li

dovoljno što su prozori plakali za svojim domaćinima, ruže vohnule... Kad posiječemo neku travku, ako ostane korijen, ona ponovo nikne, a ako joj iščupamo korijen? Ako se vratimo malo dalje u prošlost, vidjet ćemo da su poznati nam krugovi prisvajali pisce iz bošnjačkog korpusa, i to ne bilo koje. Zašto?! Možemo pretpostaviti da su razlozi isti. Da smo načisto, svaki vegetacijski sloj ima svoje mjesto u jednom biosistemu, i baš ga to čini lijepim, skladnim, savršenim. Ne treba narušavati ravnotežu.

Zašto sve ovo nabrajam? Nije bitna ni građevina, ni ruža, ni neki tamo Mak – reći ćemo – evo, sve imamo, i nove naraštaje itd. Bitan je odnos – reći ću – spram onoga što zovemo *kultura*, kulturna baština, a – pravo govoreći – sve možemo u to svrstati, sve što činimo intencijski, a ne instinkтивno, kao životinje. Kako ću reći da se popravio naš odnos spram kulture zato što smo dobili nekolike mlinice, čuprije u novom ruhu, jednog novog pisca, tek otkrivena, kako, ako na jednoj izložbi čuvenog Behaudina Selmanovića vidim tek desetak posjetilaca, ili na promociji novootkrivenog pjesnika pet, ili četiri – nisam siguran – posjetioca. Da ne nabrajam, neka se svako nađe, nije teško!

Šta je to što je krasilo Bosnu i Hercegovinu od najstarijih dana pa do danas, ono što će bilo kome ko dođe ovdje upasti u oči? – slobodno mogu reći da je to ono danas nazivano raznim “ozbiljnim” imenima: multikulturalnost, pluralnost, suživot, jedinstvo različitosti itd., život kad svako živi na način da je svjestan koliko treba vremena jednom drvetu da postigne punu veličinu i da se drvo na drvo naslanja..., kako bi rekli naši roditelji.

U jednoj bašći raste trešnja, u blizini nje breškva, malo dalje, u čošku, iliti kutu, jedna divna smokva, u drugom čošku jedan dobar šipak, na ulazu dva trsa loze, bijeli i crni, spleli se u zraku, čine luk; koju voćku da uklonimo, da li

bi se lahko odlučili?! Zar je vrednija vočka od jednog naroda?!

Jedno smo svi naučili, još kao djeca od godine dana, ono kad smo skoro pa prohodali: dok imamo ravnotežu, nekako hodamo, čim izgubimo ravnotežu, na zemlji smo. Čuvajmo ravnotežu, jer zemlja je tvrda!

AKTUELNOSTI

ЧЛОВО ГОРУНЯ

Gledajući „razbršljanjeni“ grad

“Zavist uništava dobra djela kao što vatrica uništava drva.”

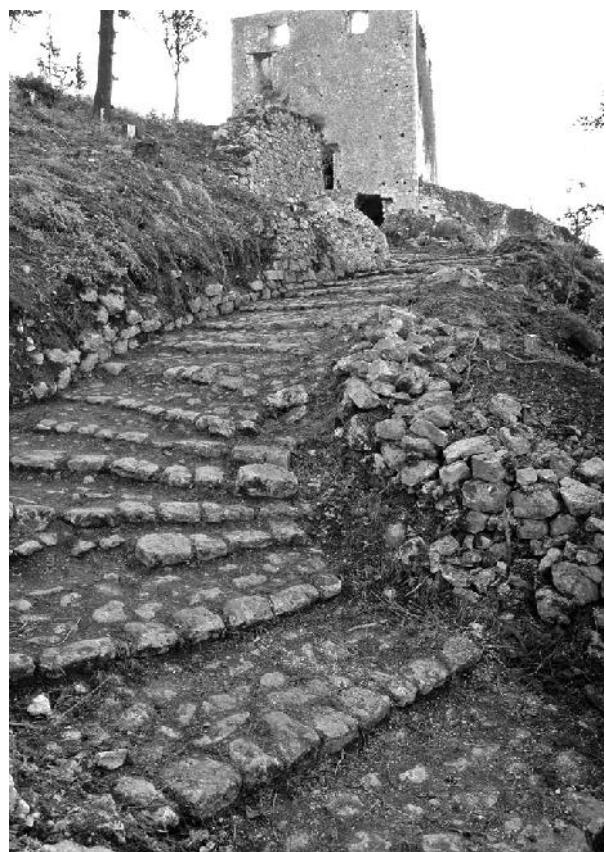
Hadis poslanika Muhammeda a.s.

Godinama prateći zbivanja u Stocu i Počitelju, dva južnobosanska bisera iz perspektive bogatstva kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa, jednu stvar nikako nisam mogao logički svariti. Zbog čega je Počitelj ekspresno obnovljen, dok građani Stoca godinama posmatraju ruševine puno značajnih objekata, uvrštenih još i u spomeničko nasljeđe, saživljavajući se i opasno navikavajući na njihov avetijski stršeći izgled, pitanje je koje se nametalo samo po sebi. Malo je trebalo pa da još krenu razmišljati da su ruševine svojevrstan imidž grada na Bregavi, i da tako treba i da ostane sve do sudnjeg dana.

Misterije, međutim, nema kad je navedena neologičnost u pitanju. Kako politika o svemu odlučuje predstavnicima vlasti očito je bilo lakše završavati počiteljske projekte jer im u tom životpisnom gradiću niko nije solio pamet, sugerirao prioritete, obnoviteljskih programa, davio ih pričama šta je važno šta nevažno... S tim se politika u Počitelju nije suočavala zbog čega Počitelj već odavno izgleda kao i ranije, čak i bolje. Jedan broj objekata, koji se nije našao na meti vandala. Također je obnovljen. Riječ je, naravno, o zdanjima koji su zbog zapuštenosti i nebrige odavno bili u lošem stanju, onima na kojima je do rata bila zdrava jedino ona tabla sa natpisom: „Ovaj spomenik kulture je pod zaštitom države“.

I dok se Počitelj obnavlja u Stocu su trajale rasprave čije bi porodične grede mogle biti starije, čije bi shodno tome trebalo prije a čije kasnije postavljati, čije, opet, ne bi trebalo ni po koju cijenu, jer u Stocu se prema višim instancama vlasti lobiralo ne samo za prioritete obnove nego, nego u pojedinim slučajevima, i protiv nje, što je specifikum bez pandana, kako u historiji politike tako i neuropsihijatrije.

Suočavajući se sa delikatnim problemom, predstavnici vlasti odlučili su se, za njih najbezbolniju, za Stolac najbolniju varijantu, primjenu oprobanog recepta, koji u Bosni već dvije decenije uspješno primjenjuju stranci, zahvaljujući kojem

se figuriraju kao nezamjenjiv „igrač“ svih važnih zbivanja. Receptura je jednostavna – neće se mišljati. Djelovat će i obnavljati u drugim mjestima dok se u gradu na Bregavi dogovore.

I taman kad čovjek može samo pomisliti da bi se neko barem mogao sjetiti da sve što je u ruševnom stanju još treba i konzervirati, pa da grad definitivno svrstamo u „muzej na otvorenom“, u Stolac se najednom, na veliko iznenadenje, poput kakvog stampeda ušlo s „obnoviteljskim alatkama“. Usljedio je opći, iznenadni „napad“ na brojne objekte, sa svih strana. Prvo s krampama, lopatama, kosorićima, sjekirama, potom sa sofisticiranim alatkama poput mistrija, dlijeta, bušilica... Na meti obnovitelja našli su se Stari grad, potom mlinice, mostovi, čak i Musafirhana. Puno toga se već uradilo, i puno je drugačije prohodati do Kukavca, do Begovine, a lijepo je i vidjeti, što jest jest.

Šalu na stranu, poslovi napreduju toliko efikasno i brzo da bi čak i mnoge umorne oči uskoro mogle prisjetiti se sjedeljki u nekadašnjoj „Katangi“, preko puta prodavnice Huse Prndelja na čošku. Zgrada odnosno objekat Musafirhane, u kojoj se, za nas koji pamtimu duže, nalazila ta birtija čudnog naziva, mesara, knjižara, s druge strane i hodžin stan sa lijepom avlijom, pokazuje konture. Da budem jasniji mlađim generacijama, riječ je o zgradi, koja se obnavlja blizu Beredžine kafe-slaštice, objektu preko puta Katoličkog duhovnog centra koji se, bez obzira što se mnogi neće složiti, arhitektonski, ipak, uklopio u kompoziciju čaršije. Ali, to ništa ne govori o novim nego, naprotiv, o „stari“ neimarima?!

Zaista je Emir Buzaljko bio vrstan arhitekt. Njegov istančan osjećaj, osjećaj za kreaciju prostora, bio je svojevrsna sublimacija unutarnje intelektualno-umjetničke multidisciplinarnosti, jer on je bio ne samo arhitekta nego i muzičar, pjesnik, kolumnista... Stičem utisak da se njegova vizija čaršije, koju je uprkos relativno kratkom zemaljskom bivstvovanju, na vrijeme pretočio u građevine, bez obzira na aspiracije „nevidljivo“ respektira. Čak i kad se gradi iz inata, valja se uklapati u njegovu projekciju izgleda čaršije. Tako mi se uistinu čini, i zaista bi zbog sjećanja na njega valjalo obnoviti Staru tepu (nekadašnju cvjećaru), jer ona bi pored Musafirhane i okolnih objekata bila svojevrstan pečat tog kontinuiteta oplemenjenog novitetima modernog doba.

Kad sve rezimiramo, obnova Starog grada je, ipak, nekako najupečatljivija. Moja višedecenjska životna realacija Stolac – Ošanjići daje mi za pravo da to kažem. Tek sada, kad se zaustavim na gornjoj krivini, a zaustavim se često, u pravom smislu vidim Stari grad. I ne samo ja! Mnogi sve češće izlaze na gornju krivinu prema Ošanjićima da vlastitim očima vide ono što im je decenijama bilo uskraćeno. Zidine grada su konačno otkrivenе, razbršljanjene, oslobođene zagrljaja šikare, koja čak ni pogledu ljudskom nije dozvoljavala da se ustremi u njihovom pravcu.

I sad, kad zastanem na tom „vidikovcu“, pa pogledam u Stari grad, pa u zgradu Općinskog komiteta SK, tek suštinski shvatam smisao one čuvene izreke „U tuđem malu mala nema“. Nekad, poslije Drugog Srijetskog rata u euforičnom zanosu i uvjerenju da blistava budućnost

traži beskompromisan obračun sa prošlošću, nova vlast je krenula izgraditi zgradu općinskog „Vrhovnog štaba“ odakle će se rukovoditi daljim projekcijama budućnosti. Dopao im se kamen sa Starog grada, pa su ga odlučili uzeti iz dva razloga. Prvo, bit će im znatno lakše nego ga iz kakvog kamenoloma vaditi i obrađivati. Uz to, kamenolom na Golom otoku tada nije bio ni u fazi projektnog zadatka. I drugo, istovremeno će laganim rušenjem zidina jedne stare tvrdave krenuti u odlučan obračun s dekadentnom prošlosti.

Tako je kamen sa Starog grada krenuo prema gradilištima. Bakar, gdje je završio, nije se pričalo. Sve se, naravno, odvijalo u okviru generalne ideje važne figure tadašnje vlasti, koja je iznijela prijedlog da se cijelo brdo na kojem je podignut Stari grad, ukloni s dvije-tri omladinske radne akcije, a na ledini koja bi se ukazala podižu nove zgrade.

I eto sad, nakon toliko vremena, Stari grad se obnavlja, a niko se baš nije sjetio da zgradu Općinskog komiteta uvrsti u spomeničko nasljeđe, iako ona strukturalno nosi dio tog nasljeđa... Naravno, u svojim zidovima, koji nepokolebljivo stoje, otkrivajući zapravo postojanost slavne prošlosti i prolaznost svega što je u zgradu ugrađeno od detalja, koji prethodno nisu opljačkani. Baš ničega, ni japije ni ormara, čak ni teške željezne kase sa povjerljivim informacijama iz domena političko-bezbjedonosnih procjena o osobama, koje bi u slučaju ugrožavanja socijalističkog društva, trebalo ukloniti.

Prirodno, zanimalo me kako je do svega došlo. Kažu, Federalno ministarstvo kulture aktiviralo nekakav stari projekat, projekat je, opet, povukao lov u evropskih fondova, i to je biva sva mudrost čitave priče. Takvo objašnjenje mi se nije doimalo baš uvjerljivim, bez obzira na činjenicu što je ministar Stočanin, i što bi bi svako na takvom mjestu po nekoj logici stvari učinio isto. Ali, eto, izgleda da je baš tako.

I umjesto da bezrezervno iskažu zadovoljstvo zbog takvog projekta, u čaršiji jedni potiho „kalkulantski“ hvale ministra, da svak' ne čuje, drugi se iznutra glođu jer im se razvoj zbijanja ne uklapa u koncepciju kontinuiteta prezentacije „crnjaka“. A izmaknemo li se iz takvih stanja, jer je jadno i žalosno i jedno i drugo, ne treba puno pameti da bi se zaključilo: riječ je o projektu koji je, iz perspektive obnoviteljskih zahvata iz domena

kulturno-povijesnog nasljeđa, bez sumnje najznačajniji poslijeratni poduhvat u Stocu. Nakon Austrougarskog doradivanja tvrđave i njihovog povlačenja iz Bosne, niko o njoj više nije vodio računa, zbog čega je ovo uistinu poduhvat vrijedan najveće pažnje. U cijeloj priči, naravno, ima i onih drugih koji grozničavo razmišljaju kako mu sve to nekako osporiti, kako javnost ubijediti da to što se priča nije tako.

Slušajući takve priče čovjek se uistinu mora upitati: Zar se baš toliko „mora“ ustrajavati na zlobi, sujeti, ljubomori, tom nemirenju da je neko nešto dobro uradio. U redu, ideja o obnovi već odavno je na papiru, ali kakve koristi ako je papir skupljaо prašinu u ladici prethodnika aktuelnog ministra, zaboravljen da i postoji. I na koncu, čemu čuđenja i snebivanja?! Koliko mogu da primjetim, ljudima nikako ne ide u glavu kako je raniji ministar, osvijedočeni prijatelj Stoca mogao zaboraviti i na ladicu i na projekat, iako baš u tom nerazumijevanju leži suština cijelog problema, svih naših zabluda.

Međutim, mjesto za čuđenje nema, iako je projekat uistinu bio „zaboravljen“. Ništa u cijeloj priči nema ni čudno ni odveć misteriozno. Samo neupućenima u pravu prirodu politike koja se utemeljila na našim prostorima, koja se u domenu ponašanja nosilaca vlasti opire i najradikalnijim ideološkim promjenama, nije ništa jasno, niti će im to ikad biti.

Da skratim, najveća sreća za Stolac je da je taj famozni projekat iskoprao neko ko je „slučajno“ bio iz Stoca i što je u cijelom tom poslu bio „novajlija“, za razliku od svog prethodnika, koji je vlastito ponašanje uskladišao prema posebnim mjerama, više nego dobro poznavajući prirodu stolačkih nesporazuma. Filigranski slijedeći liniju nezamjerenja kao generalnu strategiju ministarskog djelovanja njegov prethodnik se opredijelio za najbezbolnije praktično rješenje: „Što možeš uraditi danas ostavi za sutra“. Na koncu, filozofija po kojoj je jutro pametnije od večeri i tako u nedogled, isključuje mogućnost pogreške, zamjerenja, neizvjesnosti... Uz to je i najbolji recept za održavanje u fotelji.

Ne treba, naravno, zaboraviti ni to da su političari starog kova „veličinu“ i imidž „važnih osoba“ održavali upravo držanjem projekata u ladicama, a ne njihovim ad hoc implementacijama.

Ta vrsta „trkopiša“, da se što prije priđe poslu, nije bio njihov stil. Realizacija je imala da dođe kao posljednji čin, kao biber po pilavu, kao čin ministrove milosti. Ljudi na takvim pozicijama uobičajeno očekuju i traže da ih se moli i preklinje, nakon čega će oni velikodušno i uz veliku medijsku pompu da urade ono što im je zapravo u opisu posla. Ne čuje li da neko moljaka i civili, od realizacije u pravilu nema ništa.

Da je iza novog ministra više ministarskih mandata, da je u politici „vjesteji“, ko zna da li bi on ladicu otvorio baš tako energično, kako je sada otvorio, bez razmišljanja o mogućim implikacijama. Tako je to u politici. Doktorat bi se na tu temu mogao napraviti. Da je kojim slučajem odrastao u „Šetnicu“, u svojoj kući, u čijoj neposrednoj blizini „drežde“ barem peterica „genijalaca“ spremni da se bez ikakvog razmišljanja i prethodnih priprema prihvate savjetničkih mjeseta u Bijeloj kući, a ne kao izbjegličko dijete u mostarskom naselju Gnojnice, zasigurno bi bio upućeniji u sve moguće „čaršijske smradove“, samim tim i šta mu je u ovoj ili onoj prilici najbolje činiti, a da ga glava ne zaboli.

Mora li u ovoj čaršiji baš svako da prođe kao Huso Leto, čiji je maestralni gol iz poluvoleja protiv mostarske Lokomotive, kakav se rijetko viđa i na Camp Nou, sa trbina popraćen riječima: „I čorava koka jedno zrno nađe“. Zar se u bolesti baš toliko odmaklo da se baš ničiji uspjeh ne može da podnese. Dokle će odjekivati taj sujetni glas čaršije, koja ne može da svari i prihvati da je neko nešto uradio, nešto što nadilazi žabokrećinu njenih projekcija i gabarita. Samo da ga zbog aktiviranja projekta više instance još optuže za višak lokalpatriotizma. Samo još to fali.

Stanje je uistinu morbidno, za nadrealističkih analiza. Ipak, najvažnija stvar je da se to milionče i nešto u eurima skotrljalo u Stolac, jer malo je, kažu dobro obaviješteni, nedostajalo da se pare vrate u Brisel, na čemu su „stranci“ uz pomoć „iskusnih“ domaćih snaga možebit i radili. To je, uostalom, „logika“ koja njih oduševljava. Donesu pa odnesu – ni prvi ni zadnji put. Da se projekat pod nazivom „Nasljeđe kao most između zajednica Rekonstrukcija arhitektonskog nasljeđa u Stocu – Obnova i razvoj ratom razrušene zajednice“, još neko vrijeme zadržao u ladicu, pare bi se bez sumnje vratile u Brisel. Dogodilo bi se ono

što se povodom mnogih projekata događa – da se pare vrate tamo odakle su i došle. Na koncu, tako se najlakše i peru.

Ništa se, na sreću, od tih ružnih solucija nije dogodilo, zbog čega je svaki čovjek kojeg ne prožimaju morbidni osjećaji, koji ne uživa u underground ambijentu, može biti samo zadovoljan. Na koncu, ako je tabijasuz poput Batana Buzaljka zadovoljan i u stanju je na tu posebnu čehru nabaciti osmjeħ, onda je to pouzdan znak da je napravljen „dobar posao“.

Izrečenom treba dodati jednu opasku. Za Elezovića mlinicu valja što hitnije naći rješenje. I čehre braće Elezović, pjesnika Muhameda ili Hame, ako ništa drugo ono zbog najupečatljivije himne Stocu, i majstora Šabana (prema CIPSU Ibrahima) su, također, važne i treba ih razvedriti. Ne mogu sve mlinice biti obnovljene a da jedino njihova ostane ruševinom, bez valjanih obrazloženja. Ovo je apel na sve koji su u ili blizu onih koji se pitaju. Osevabit će se, nema sumnje. Uzgred definitivno će pomoći uklonjanju preostale crne tačke od Gornje čuprike do Begovine.

Ali, to nije sve?! Uskoro će krenuti obnoviteljski radovi u Begovini što će da razgali još jednu karakterističnu facu – čehru Orhana Rizvanbegovića, koja je jako važna jer ona potencijalne posjetioce dočekuje na samom ulazu u Begovinu, dok osluškujući orkestralni lavež pasa iz pozadine, „vagaju“ hoće li zakoračiti u prostranu avliju ili se pametnije vratiti. Ljudi s ove strane ne znaju jesu li lovački ili ovi mutanti, a Bogami ni omiljenim uzrečicama vlasnika: „Šta se bojiš – neće te“, malo ko iskreno vjeruje.

Veoma važno je da se obnoviteljski poduhvati objekata uzvodno uz Bregavu okončaju baš u ambijentu Begovine, stambenog kompleksa zadržujuće arhitekturu. Stocu će to zasigurno vratiti dio nasilno oduzete ljepote, kojom je zračio. A to se uistinu najbolje da primjetiti u dijelu grada uzvodno uz Bregavu, koji je svojevrstan spoj kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa.

Neću, međutim, da kitim samo hvalospjeve ovakvom poduhvatu. Ko ih je producirao ne znam, ali Begovska čuprija je u ovom obnoviteljskom zahvatu morala zadržati širinu, na koju smo se navikli. Naravno, ne treba poricati da ono što ćemo sada dobiti nije njen prvoribni izgled, ali ne treba zaboravljati da je i u tom starom

vaktu ona dorađivana, proširivana radi prolaska konjskih zaprega, što se moralo projektno uvažavati. Zahvaljujući takvim doradama, mjerenoj širinom zaprega, autom se moglo preko čuprike. Istina, kroz „iglene uši“, ali moglo, ko je imalo bio vještiji volanu. A sad, dva imalo kabastija čovjeka se neće moći razminuti, susretnu li se na čupriji. Ako Zlatko Čerkez krene s jedne, Ćamil Haračić s druge strane, neko će se morati vratiti, ili će neko nekog morati da baci u Bregavu.

Poštovanje autentičnosti ne podrazumijeva ignoriranje kontinuiteta, što je u ovom slučaju projektno potpuno zanemareno. Takva logika, na koncu, nema smisla, jer bi navedeni pristup onda podrazumjevao i bitno drugačiju obnovu Starog grada. Njegov autentični izgled jeste njegova izvedba u vrijeme dolaska Osmanlija, ali to ne znači da bi sve što su kasnije dogradili Austrijanci trebalo srušiti zarad poštovanja tako shvaćene originalnosti.

Begovina će zahvaljujući takvom prisupu i krutim poimanjima autentičnosti u dobroj mjeri biti izolirana. Nakon ovakve obnove čuprike ljudima iz Poplašića, mahale preko Bregave, u pogledu moderne saobraćajne komunikacije, bliže će biti Masline nego Begovina i Kukavac, što je absurdno. Samo da se još neko takvog afiniteta spram autentičnosti dokopa kakve dokumentacije da je i sam put od Gornje čuprike do Begovine bio puno uži. Onda za stanovnike ovog stambenog kompleksa, Kukavca i Pogleda neće biti drugog rješenja nego da prodaju automobile i nabave konje. Zato sam uvjeren da će se neko rješenje u tom smislu morati da nađe, bilo ono u ponovnoj rekonstrukciji rekonstrukcije ili podizanju kakvog novog prijelaza preko Bregave.

Da zaključimo, bez obzira na nesporazume, sukobljavanja, sujete, predrasude, tabijate i druge bolesti iz mentalnog domena, fenomeni koji bi u „stolačkom performansu“ zbulili i Martina Hajdegera, svima mora biti jasno da ljepotu i raskoš grada treba otkriti. Valja udariti i na bršljane drugih građevina ili brštane, što je, također, frekventan pojam kad je riječ o imenovanju ove opasne penjačice i parazita. Treba ga dokrajčiti sa svakog zida koji valja otkriti, lišiti tog opasnog zgrljaja. I to što prije, jer Stolac, da budemo jasniji, nije Brštanik. Isuviše je razloga za njegovo kulturno-povijesno trajanje, za još snažniji iskorak u budućnost.

Zaborav

“Patimo jer nam sve nije zajedničko, a nesretni smo jer nam je sve zajedničko.” Albert Camus

Koprena zaborava

Zemlja je, može se reći, tlo koje pamti. Prošlost nije rukopis pisan grafitnom olovkom pa da se guminicom obriše. Prošlost je, kao što je zapisaо američki pisac Greil Marcus, druga zemlja, nepromjenljiva i nenaseljiva - sačuvana je samo u sjećanju.

Koprena zaborava prekrila je desetine, stotine imena i djela što su gradila živo tkanje bh. Kulturnog, zajedničkog, komšijskog i ljudskog organizma, a diskontinuitet države se koloriše i kroz zatiranje njenog kulturnog pamćenja. Pred naletima talasa mržnje i nacionalističkog drogiranja osjetila se snažna vijavica zaborava. Prisutne su refleksije pesimizma, izgubljenosti, uz osjećaj da je sve što je stvoreno i egzistiralo u decenijama i vjekovima bilo uzaludno i nevažno.

Prisutan je, donekle, prezir prema vlastitoj prošlosti i njeno brisanje kao da nije ni postojala, bila je opsesija mnogih koji su našli novo političko utočište u aktuelnim konstelacijama odnosa. Pridobiti ih na zaborav i falsifikovanje istorije nije predstavljalo nikakav problem.

Društva koje se ne sjećaju osuđena su na propast. Čovjek koji nema izgrađen odnos prema prošlosti, osoba koja, kao u nekim patološkim slučajevima, potpuno zaboravi svoju prošlost, gubi vlastiti identitet.

„Svakog nacionalistu progoni vjerovanje da se prošlost može mijenjati“, Džordž Orvel.

Zadatak historije

Historičar je savjest vremena o kojem čita i stavlja branu selektivnoj amneziji, ispunjavajući obavezu - podsjećajući narod na sve ono što može da se zaboravi. Na mnoge načine moguća je zloupotreba historije i hronologije. Odavno postoji sklonost da se krupnim i turbulentnim političkim i inim promjenama formira nova kultura sjećanja i neko novo zaboravljanje. Svako interpretira prošlost sa ambicijom da na osnovu

te interpretacije konstruiše budućnost. Od recikliranja i ušminkavanja historije i konstantnog politikanstva se ne živi.

Potrebni su pravi odgovori u pravo vrijeme koji razgrču svojevrsni kulturološki autizam po raznim pitanjima u bh društvu u nedavnoj i dalekoj prošlosti.

Pitanje istine

Istina je jedan je od roditelja ljudskih radosti. To je svjetlost nad tminama. Traganje za istinom ne poznaje toleranciju laži.

A. Camus je smatrao da je istina važnija od domovine. Istina i pravda bile su za njega vrhovna životna načela. A. Einstein propagirao je slično geslo: “Dužni ste da uvijek kažete istinu, čak i kad država od vas zahtijeva suprotno.“

Čovječanstvo se ogleda u naklonjenosti istini i pravdi. Možda je nekima laž bitnija od istine, ali zaboravljuju da je istina moćnija od laži.

Bitna stvar jeste izgradnja korektnog odnosa prema fenomenu istine. To motivira i trasira put teške borbe sa zabludama i strahom od istine, što je cijena koju BiH, kao zemlja i država, skupo plaća. Postoje mnoge „istine“ o prošlosti, a te „istine“ su šipražje kroz koje se historijska istina teško probija.

“Ako deset hiljada pasa laje na sjenku, pretvorice tu sjenku u stvarnost“, kineska poslovica.

Kulturi neistine treba suprotstavljati kulturu istine. Istina se ne može konstruirati i s njom se ne smije manipulirati. U suprotnom, ugasili se ona, mrkla tama će se kao grmljavina sručiti.

A toga je bilo u krvavim historijskim defilejima naroda evropskog jugoistoka, u “olovnim” vaktovima, kada se sijalo sjeme zla, i kada je zov rata, zov tuđih teritorija i pljački, zov krvi i zločina bio primamljiviji od svakog drugog izbora.

„Bosna je najdublji kazan pakla“ - Derviš Sušić, u djelu „Hodža strah“.

Sadašnjost i budućnost

Sa sadašnjošću valja se nositi, a u tome će se imati uspjeha onoliko koliko ima razumijevanja za prošlost i odgovornost za budućnost.

Vjekovima je trasiran put dobrog suživota i dobrog komšiluka na prostoru BiH. Neophodno je vraćanje vrijednosti suživota među ljudima, na-rodima, da se na pravi način, prekinuti komšijski odnosi u nedavnim apokaliptičnim događajima, povežu. Apokalipsa (zlo) je stara koliko i svijet i uvijek iznova, nova.

Nema stvarnog suočavanja s prošlošću ako se vlastita zla politika opravdava većim ili manjim zlom drugih. Brana zlu se gradi u ljudskim glava-ma - tako da se dešavanja u nedavnoj prošlosti na Balkanu nikada više ne bi ponovila.

Ponor

Jučerašnji vakat bijaše koračanja po minskim poljima omraza i antagonizama, plamtečih brani-telja nacionalizama,povampirene velikodržavne zločinačke etno ideologije, uz pad ljudskog bića u ponore zla i tame. A ratne fanfare, uz svoj zlo-kobni pjev, prekrivale su tamom kriterije svetih knjiga: Talmuda, Jevandelja i Kur'ana, te Hadisa. I danas, mnoge duše progovaraju iz vrtloga tištine.

Vaktovi zla

Konačno, koegzistencija je kao jedini oblik, okvir i formula međuljudskog odnosa dostojan čovje-ka i ljudi, priznavanje i uvažavanje, poštovanje drugih i smatranje ravnopravnim sebi kao i kom-šiluk, susjedstvo, kohabitacija, suživot, multikul-tura, multinacionalnost, multikonfesionalnost, multietničnost i multiradicacija samo pravilo ponašanja i načina života u svijetu.

Ti faktori dobijaju posebnu vrijednost i moral-nu težinu u vaktovima kad niko posta neko, kad zlo postade dobro, a dobro zlo, kad ubiti i oteti postade zakon. U zlim vremenima sve se suno-vraća u ambis, kada iz mraka ljudske zloće nadire mržnja i zlo plazeći iz svojih skrivenih skloništa. Kada izlaza više nema.

Neki bi željeli da se oslobole zla koje nose na sebi, a opet, ima mnogo onih koji pamte samo tuđe zlo, zlo koje im je učinjeno, a ne pamte zlo koje su sami učinili. Čovjek mora prvo da pobi-jedi sebe, tu stihiju zle volje koja je u njemu, da bi

onda mogao da čini dobro, da bi mogao da stvara istinske duhovne, kulturne i moralne vrijednosti.

Poguba

„Rat je poguba ljudske duše“- davno je napisao Marin Držić.

U širokoj paleti ljudskih velikih zala, rat je najveće.

U 1941. godini, na evropskom jugoistoku, nad-vijali su se na horizontu oblaci najveće ideološke konfrontacije 20. stoljeća. Pripreme za apokalipsu su bile završene. Postrojeni pukovi čekali su zvuk vojničke trube. Ratnu retoriku pratio je govor oružja. Svaki put kada mržnja i rat trijumfuju, poražen je čovjek. Osvićao je vakat kolektivnih omraza i međunacionalne histerije.

„Pijan od pojanja prokletstva i dima tamjana“, Mak Dizdar.

Zavodi se strah, uvodi atmosfera kafkijanske neizvjesnosti. Rat je bio obećano carstvo svaka-kvog ološa,skupljenog s koca i konopca i regruto-vanog za potrebe koncentracionih logora, zatvora i mračnih podruma. Rat je stanje u kojem je za sve dobre ljude život pakao,u kojem je za sve zle ljude život raj.

„Nigdje mržnja nije poganija nego u Bosni“, Derviš Sušić.

Rat počinje mržnjom.Njegove stope su kr-vave. Nož i metak mogu ubiti nekoliko ljudi, a mržnjom inspirirana laž može odvući pod nož milione. Rat i smrt idu vječno ruku pod ruku.

Arhitekti ratova otrovani su klicom mržnje. U toj „bolnici“ i pacijenti i ljekari su inficirani istom bolešću. Slijepi od mržnje, nagovještavali su sumrak i rađanje zla. Ali, to je i trenutak kada čovjek treba biti čovjek. Kada je potrebna borba za svakog čovjeka, a ne za posljednjeg čovjeka.

„Ko hoće činiti zlo,uvijek će se za to naći ra-zloga“, Publike Sir.

Svjedočanstvo istine

Nizovi godina nadjevenih na nevidljive niti prolaznosti bijahu kolorisani jaucima i suza-ma, ali i bogati primjerima čovječnosti, tole-rancije, pomoći...

„Naša reč“ (NR),organ srpske demokratske grupe „Oslobodenje“, čiji su članovi u svojoj većini bili u redovima Draže Mihajlovića u Srbiji, donijela je u više brojeva pod rubrikom „Pre

dvadeset godina“ niz napisa i objavila više dokumentata i komentara o događajima iz 1941. godine, pa i dalje.

Pod naslovom: “Borba protiv ustaških pokolja - reakcija Muslimana i Slovenaca“, NR piše:

Iako se u srpskoj, a još manje u hrvatskoj javnosti, bilo u emigraciji bilo u zemlji, vrlo retko spominje borba koja je odmah, još 1941 godine, bila počela protiv ustaških pokolja - Naša reč želi ovom prilikom da podvuće da je prvi politički otpor protiv ustaških pokolja došao od strane bosansko-hercegovačkih muslimana. Desetine intelektualaca i građana Sarajeva, na čelu sa Mehmed-Ali ef. Ćerimovićem, pred. Ulema Medžlisa, dr. Šaćir Sikirićem, rek. Više isl. šer.-teol. škole-pod punim potpisom, objavili su svoju rezoluciju 12. okt. 1941 godine u kojoj se objelodanjuje da ‘mnogi katolici, svjesno, za svoja nedjela koja su provedena u posljednje vrijeme, bacaju odgovornost na muslimane i pretstavljuju sve događaje međusobnim razračunavanjem između muslimana i pravoslavnih. Tako isto mišljenje imaju i neki pravoslavni u pogledu odgovornosti muslimana. Kad se stvari, međutim, pravilnije i izbliže upoznaju, vidi se da muslimani nijesu krivi. ‘...banjalučki muslimani ostavili su nam izvanredan dokumenat o svojoj borbenosti i antiustaštvu ...’

U istoj rezoluciji spominje se i rezolucija ilmije (vjerska muslimanska org.-pr. Ur.) od 14.VIII.41., u kojoj se veli: ‘Osuđujemo sve one pojedince muslimane koji su sa svoje strane napravili bilo kakav ispad i učinili bilo kakvo nasilje.’

„Naša Reč“ o držanju hercegovačkih muslimana piše:

Mostarska rezolucija Muslimana, izdata 1941, verovatno u jesen, takođe je potpisana na čelu sa Hafiz Omer Džabićem, hercegovačkim muftijom u miru, Ibrahim Fejićem, Salih Popovcem i drugima. Ova rezolucija je borbenija: ‘Nebrojeni zločini, nepravde, bezakonja i nasilna prevjeravanja koja su učinjena i koja se čine prema pravoslavnim Srbima i drugim sugrađanima, strani su potpuno duši svakog Muslimana koji osuđuje ovakva zlodjela ma sa koje strane dolazila.’” („Naša Reč“ br. 123, od novembra 1961. godine. Adresa: 53, Hawthorn Drive, North Harrow, Middlesex, Great Britain.)

Gore navedeno potvrđuje i Srbin Uglješa Danilović, jedan od vođa ustanka u Hercegovini, u svom izvještaju od 24.IX.1941. piše između ostalog:

Bilo je pojedinih sela i opština gdje su muslimani štitili svoje komšije Srbe i uglavnom u tim mjestima nije bilo pokolja Srba. Ovo su mi mnogi seljaci Srbi pričali... (Bosanski pogledi, godina III, april 1962, br. 14, str.193, Zürich, Švicarska).

Rezolucija

Neposredno nakon proglašenja NDH-a, već krajem ljeta i u jesen 1941. brojni pripadnici građana islamske vjeroispovijesti, poslovni krugovi, inteligencija, vjerski službenici, otvoreno se distancirao od ustaške politike progona i istrebljenja srpskog stanovništva i Jevreja. To je bila značajna akcija uglednih građana koja se ispoljila u otvorenom protestu protiv fašističkog terora.

Prvi takav protest protiv ustaških zločina došao je sa Skupštine Udruženja ilmije „El Hidaje“, održane u Sarajevu 14.VIII 1941. godine.

Potrebno je posebno akcentovati pozнате protuustaške rezolucije donesene od septembra do decembra 1941. u Prijedoru, Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Bijeljini, Tuzli..., u kojima se javno protestiralo protiv ustaških zločina i osuđeno sudjelovanje dijela Muslimana u takvim djelima i apeliralo na njih da se klone svakog nasilja. Autori i potpisnici ovih rezolucija osudili su ustašku politiku ubijanja, pljačke, deportovanja i progona Srbra, ogradiili se od zločina koje su učinili pojedini Muslimani, protestujući protiv pokušaja da se na njih kao cjelinu svali odgovornost za ustaške zločine, iznoseći istovremeno i podatke o progona samih Muslimana.

Paralelno sa zločinima ustaša nad srpskim življem započeo je genocid četnika nad Muslimanima. Teror koji je izvršen u ljetu 1941., bio je uvertira u masovne zločine na prostoru jugoistočne Bosne i Sandžaka, a ubistva i progoni Muslimana potrajali su sve do kraja rata.

Rezolucije su u datim prilikama predstavljale čin velike građanske hrabrosti.

Bez odgovora

Nakon objavljanja ovih rezolucija jedna delegacija Srba, sarajevskih građana, sa liječnicom dr. Marom Kurtović na čelu, došla je kod dr. Asima

Musakadića, predsjednika Gradskog fizikata, i izrazila mu zahvalnost u ime srpskog stanovništva BiH. Doktor Musakadić je to primio na znanje, uz napomenu da sada očekuje od Srba da na isti ili sličan način uzmu u zaštitu Muslimane od četnika. Do neke takve akcije, izjave ili rezolucije sa srpske strane nije nikada došlo.

Slučaj dr. Ćemerlića

Pojedini su bošnjački građani u prvim danima ustaških hapšenja i deportiranja u logore svojim autoritetom i ugledom spašavali Srbe, Jevreje i Rome, ali im to sa srpske strane u BiH nikada nije uzvraćeno. Vrlo je u tom pogledu ilustrativan slučaj dr. Asima Ćemerlića. On je kao ljekar u Srebrenici svojim uticajem i ugledom spasio oko osamdeset Srba od deportiranja i sigurne smrti. Nakon toga, u avgustu 1941., četnici Jezdimira Dangića, bivšeg žandarmerijskog majora u Tuzli, zauzeli su Srebrenicu i odmah započeli sa progonima Muslimana. Položajem i ugledom ljekara i čovjeka koji je mnoge Srbe spasio dr. Ćemerlić je uzalud obigravao četničke glavešine i štab da se Muslimani ostave na miru.

Srpski Božić, početkom januara 1942., u skladu sa tradicijom vezanom za „istragu poturica“ i „Gorski vjenac“, bio je signal za početak masovnog klanja i ubijanja Muslimana. Odlučeno je da se i dr. Ćemerlić likvidira i zato su određena trojica od osamdeset koje je on spasio. Tajno ga je na to upozorila žena četničkog komandanta Dangića, iz zahvalnosti što joj je dr. Ćemerlić spasio bolesno dijete. Dr. Ćemerlić je pobjegao preko Drine u Srbiju, gdje su mu vlasti generala M. Nedića dale utočište, znajući i cijeneći ono što je učinio za Srbe.

Zaštita Roma

Muslimansko je građanstvo u više mjesta BiH također odlučno ustalo u zaštitu Cigana (Roma) od progona i deportacije. Poseban odbor koji je u tu svrhu osnovan u Sarajevu izradio je opsežnu predstavku u kojoj se dokazivalo da je napad na tzv. „bijele Cigane“ (Arlije) ujedno napad na Muslimane. Predstavka je istovremeno predata ustaškim vlastima pa je ustaško ministarstvo unutrašnjih poslova, plašeći se daljih protesta Muslimana, naredbom od 30.VIII 1941. obustavilo progon i deportaciju „bijelih Cigana“ iz BiH.

Pritisak

„Oslobodenje“, 23. mart 2013, Pogledi 43, jasniju sliku vremena, zbivanja po pitanju navedenih rezolucija. Naime, Ismet Kasumagić, koji je u svom kasnijem životu doživio osudu od deset godina robije, svjedoči o Sarajevskoj rezoluciji „El-hidaje“ koju su potpisali najveći alimi i intelektualci muslimana:

„Bila je to deklaracija muslimana protiv fašizma. Iz Zagreba, tadašnjeg centra Nezavisne države Hrvatske, poručili su da se odustane od deklaracije, da će glave pogubiti. Al' se na prijetnje Zagreba potpisnici ne osvrću. Pošalju onda iz Zagreba pismo reisu-l-ulemi da potpisnike ubijedi da odustanu od deklaracije. Kaže im reisu-l-ulema, stavite mene na prvo mjesto pa da i ja budem šehid!

Potom dolazi neki njemački general u ‘El-hidaju’ da vidi ko se drznuo da piše protiv fašizma. Dočeka ga Mehmed ef. Handžić i Kasim ef. Dobrača, Mustafa Mujezinović i hafiz Mahmut Traljić koji mi je sve ovo ispričao. Nabusiti general, ljut. Pita ju ga je l' za kafu, možda čaj? Zamal, ispričaće mi hafiz Traljić, ne opsova general. Pita, ko se drznuo pisati deklaraciju. Kaže mu Mehmed ef. Handžić, znate, generale, da ste došli u najvišu duhovnu instituciju muslimana u cijelom NDH-u. Treba da znate da se držimo Uzvišenog Kur'ana! I sa rafe skine Kur'an, otvori njegovu stranicu i na njemačkom koji je tečno govorio, citira ajet: “Ko ubije jednog nevinog, kao da je poubijao cijeli svijet i ko spasi jedno lice, kao da je spasio cijeli svijet!” Sad pita general Kasim ef. je si li i ti tog mišljenja? Kasim kaže da jeste, da je Kur'an za muslimane ustav. Mehmed ef. kaže generalu da, ako ne vjeruje, poklanja mu Kur'an pa neka njegovi orijentalisti potvrde. General je potom ustao, vojnički salutirao i otišao bez riječi.“

Inicijatori i potpisnici rezolucija bili su najugledniji predstavnici Bošnjaka. Nažalost, takve akte građanske hrabrosti Bošnjaci nisu dočekali 50 godina kasnije u agresiji na BiH 1992-1995, kad su bili izloženi bezobzirnom stradanju, etničkom čišćenju i genocidu.

“Kajanje i preispitivanje sopstvenog izbora dolazi kasnije“ (Maalouf Amin, „Poremećenost svijeta“, 2009, str. 102, Laguna, 2010. Beograd).

Uzalud je Pilat oprao ruke: to mu se, evo već dvije hiljade godina, ne priznaje. Savjest nije zarazna bolest da bi bilo dosta oprati od nje ruke.

Zbog istine i protiv zaborava

Prošlost dugo traje. Potrebno je zaroniti u još friška sjećanja kada su stranice tragičnih događaja ispisivane jaucima i smrću.

Zbog istine i protiv zaborava treba kazivati životne istine o jednom narodu od kojih ne smije bježati, koje se ne smiju nijekati, koje se moraju zapisivati i pohranjene u knjigama ostavljati budućim generacijama kao opomenu i amanet.

Vakat odgajanja na zaboravu, negiranju svoje nacije i kulture, popločavao je put u nedavne krvave događaje.

Ustvari, na neki način memorirati za kulturno pamćenje jednog naroda koji ne smije sebi dopustiti luksuz da ne zna šta mu se dogodilo i šta je učinio. Ta amnezija bila bi poguban luksuz, jer je historija često pisana krvlju, kostima i kožom naših najbližih i najmilijih.

„Zločinci imaju mračnu sreću“, Victor Hugo.

Zločin je biblijska kategorija, nešto čime su ljudi uvijek opsjednuti. Na drugoj strani, i civilizacijska nezrelost balkanskih naroda rezultirala da svoje nesporazume često „rješavaju“ isključivo ratom. Ratovi su, poput kancera, krvave fleke i usud evropskog jugoistoka. Ti demoni zla, iako se svaki put činilo da su otišli u prošlost, su ponovo ostavljali iza sebe hareme zatalasanih bijelih bašluka. Bašluci su uskličnici pamćenja, ali i najboljni ožiljci bošnjačke duše.

Zemlja je kostima posijana. Tabutima svoje mladosti prekrivena. A, zločini se ne mogu zatrpati i zaboraviti.

Vakat i historija složiće kockice zla i dobra i njihove aktere na prava mjesta. Zlo uvijek ima povratno dejstvo. Ono na kraju samo sebe uništava.

Advokati zločina su paradigma zone sumraka. Iz moralne, ljudske perverznosti, ili iz vrlo bijednih interesa, branili su i brane u suštini iste zločine. Svako zlo treba nazvati njegovim pravim imenom.

Opasnost

BiH-zemlja gdje se prošlost često pisala krvavim slovima i u kojoj nijedna generacija nije umrla prirodnom smrću. Njenim ljudima historija je rijetko

donosila mir i još rjeđe sreću. A sudbina ljudi nikad ne snađe sama – sami je manjim ili većim dijelom pripreme i omoguće, nađu. Snose manji ili veći dio odgovornosti što je takva kakva jest. Svi zajedno i svatko napose. Sizif gura kamen kao što bosanskohercegovački čovjek gura svoju sudbinu.

Vijekovima se stalno lebjdijo na pragu života i po rubu smrti. Prolazio se put svih devet krugova pakla.

Istina oslobađa. Istina бол, ali bol je naš. Nema ljubavi bez bola.

Sa puteva sjećanja još odzvanja mišljenje: Bošnjak, mora biti dobar čovjek. Bošnjak znači obraz koji se nosi i traje. Nalazeći se često na vratima nestanka i smrti, ipak, ostajao je skroman u traženju, širok u davanju. Ostajao je - čovjek!

Neko zapazi da je Bošnjak vjekovima izložen Udesu i Trpnji, čiji je život kao krvavi čvor, odnosno, da je BiH - džennet i džehennem, zemљa zlikovaca i svetaca, zemљa u kojoj i djeca posijede.

Na ovoj historijskoj raskrsnici ne može se imati popravni ispit. Život kažnjava sve one koji zakasne.

Zaborav je gubljenje identiteta. A društvo bez identiteta je društvo krize. Jedan narod ne smije sam sebi pisati vlastite epitafe i nositi na tabutu vlastitog zaborava i nemara!

II

DOKUMENTARNI DIO – REZOLUCIJE

„Bosanski Pogledi“ - nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu 1960-1967, čiji je izdavač i urednik bio Adil Zulfikarpašić.

„...grupa i pojedinaca u najsudbonosnijim danima bh. historije u Drugom svjetskom ratu rezolucijama najuglednijih muslimana BiH, koje su bile vjeran odraz stava ogromne većine bh. muslimana u tom tragičnom vremenu i bile predate mjerodavnim vlastima i razdijeljene u formi letka u hiljade komada. („Bosanski Pogledi“, časopis za kulturno-socijalne probleme, godina 1, oktobar, novembar, decembar 1955, broj 1).

„Bosanski Pogledi“, godina VIII, januar-februar 1968, br. 44-45, str: 509-516; Prvi broj „Bosanskih Pogleda“, izdan u tiskarskom slogu kao časopis, godine 1955. Iz ovog broja preuzete su u faksimilu slijedeće dokumentarne stranice

61-68: Rezolucije bosansko-hercegovačkih muslimana iz godine 1941.

SARAJEVSKA REZOLUCIJA OD OKTOBRA 1941. GODINE

„Potpisani Muslimani razmotrivši teško stanje u kome se danas nalaze Muslimani u BiH i uočivši da se to stanje iz dana u dan pogoršava, osjetili su se i kao pripadnici svoje uzvišene vjere islama i kao ljudi dužnim da konstatuju slijedeće činjenice i da zatraže lijeka nevoljama u kojima se nalaze.

Stanje Muslimana u BiH je danas vrlo teško. Neće biti pretjerano ako rekne mo da u svojoj povijesti Muslimani ovih krajeva nijesu doživili težih časova. U ovim nastalim neredima strada mirno građanstvo i nedužni ljudi; strada na desetke hiljada golih života i propada sav imetak; sela se pale, stanovnici prisiljeni da bježe i sele, svakim danom se zbjegavaju u veće gradove bez igdje išta. Na hiljade siročadi, ostalih bez svojih roditelja, vase za pomoć i potucaju se tražeći zaštitu. Konstatujući ovo ističemo da ovo nijesu žrtve, koje su rodoljubi dužni podnijeti za svoju grudu, nego je ovo opći nered, koji se sve više širi i vodi propasti Muslimana BiH. Pored svakodnevnih vapaja sa raznih strana da se ovome stane na kraj i pored raznih utješljivih izjava od strane raznih faktora, stanje se ne samo ne popravlja, nego se svakim danom pogoršava i ugrožava i one krajeve koji nijesu dosada direktno pogodjeni istaknutim nevoljama. Što je još najgore, poduzimaju se i poduzimani su od pojedinih vlasti takvi potzi koji samo više izazivaju oštре reakcije pobunjenika, pa je i na taj način bijedno i nezaštićeno stanovništvo još više nedužno izloženo stradanjima. Sve ovo podrmava svako uvjerenje u sigurnost i daje povoda da se na temelju samog toka činjenica, stvara u širokim slojevima uvjerenje da je ovo sistem koji se smišljeno provodi.

Mnogi katolici, svjesno, za svoja nedjela koja su provedena uposljednje vrijeme, bacaju odgovornost na muslimane i predstavljaju sve događaje međusobnim razračunavanjem između muslimana i pravoslavnih. Tako isto mišljenje imaju i neki pravoslavni u pogledu odgovornosti muslimana. Kad se stvari, međutim, pravilnije i izbliže upoznaju, vidi se da muslimani nijesu krivi, i zato oni to nabacivanje najenergičnije od sebe odbijaju. Činjenica je što među počiniteljima raznih

zlodjela ima ljudi i sa muslimanskim imenima, ne može krivicu i odgovornost bacati na sve muslimane. Muslimani su se i ranije ogradivali od ovih zlo djela koja su provedena, te je i u rezoluciji na glavnoj godišnjoj skupštini organizacije sveukupne ilmije, održanoj 14 augusta 1941 unešena i ova tačka: ‘Sa bolom u duši i dubokom sučuti sjećamo se svih onih nevinih muslimanskih žrtava, koje nedužno padoše u ovim nemirima, koji se ovih dana mjestimično događaju. Osuđujemo sve one pojedince muslimane koji su sa svoje strane napravili kakav bilo ispad i učinili kakvo bilo nasilje. Konstatujemo da su tako šta mogli učiniti samo neodgovorni elementi i neodgojeni pojedinci, čiju ljagu odbijamo sa sebe i od svih muslimana. Pozivamo sve muslimane da se u duhu visokih uputa svoje vjere strogo klone ovih zlodjela’ - i mi sada konstatujemo da je zlodjela mogao učiniti samo ološ i kriminalni tipovi, kojih ima u svakoj zajednici. Konstatiramo i to da ni oni nisu to od sebe činili dok im nije dato oružje, uniforma, ovlašćenje, a često puta i naredbe. Stoga ni u kom slučaju za ta zlodjela ne snose muslimani odgovornost, niti su im oni inicijatori. Konstatiramo i to, da su u svrhu, da se odgovornost za nedjela obori na muslimane, izrabljivani fes i muslimanska imena. Naime, oblačili su nemuslimanima fes, koji je zaveden kao uniforma sve vojske, vršeći razna zlodjela, kojom su se prilikom nazivali međusobno i muslimanskim imenima.

Muslimani nisu nikom spremali ni mislili nikakva zla. Muslimani su i u svojoj

prošlosti tolerisali bez razlike sve vjere i nikom nisu zuluma činili. Stoga se ne mogu ni danas muslimani pretstavljati inicijatorima zločina i onim koji ne trpe pravoslavnih i izazivaju sve nerede, kao što to neki namjerno čine.

U ovim teškim prilikama pojavljuju se i netrpeljivosti prema islamu od nekih katolika. To se odražava u pisanju, u privatnim i javnim govorima i nejednakom postupku. To se sve pojavljuje pored raznih izjava sa raznih mjesta u kojima se govori o jednakosti i ravnopravnosti obiju vjera. Ove naše konstatacije spremni smo uvijek potvrditi konkretnim primjerima.

-Nakon ovih konstataacija tražimo od svih odgovornih faktora i svih muslimanskih vjerskih i političkih predstavnika, da se zauzmu:

1. Da se zavede stvarna sigurnost života, časti, imovine i vjere za sve građane u zemlji, bez ma kakvih razlika;
2. da se nevini svijet stvarno zaštiti jačom vojnom obranom;
3. da se ubuduće ne dozvoli da se poduzimaju ma kakve akcije koje će po svojoj naravi izazivati pobune i krvoproljeće u narodu;
4. da se pozovu na sudske odgovornosti svi stvarni krivci koji su počinili ma kakvo nasilje ili zlodjelo, bez obzira kojoj vjeri pripadali, te da se najstrožije kazne, kao i oni koji su ovakva zlodjela naređivali ili za njih dali mogućnost;
5. da se onemogući svaka vjerska netrpeljivost i da se najstrožije kazne oni koji u ovom pogledu naprave bilo kakav dokazan izgred i
6. da se što prije pruži dovoljna materijalna pomoć onima koji su nedužno postradali u ovim neredima.

U Sarajevu, 12. oktobra 1941. godine.

Pored ostalih građana Sarajeva ovu rezoluciju su vlastoručno podpisali:

Mehmed-Ali ef. Čerimović, predsjednik Ulema medžlisa, Dr. Šaćir ef. Sikirić, rektor Više islamske šeriatsko-teološke škole, Kasim ef. Dobrača, profesor, Muhamed ef. Pašić, direktor Šerijske gimnazije, dr. Derviš ef. Korkut, kustos Zemaljskog muzeja, Šaćir ef. Mesihović, član Ulema medžlisa, Muhamed ef. Bahtijarević, član Ulema medžlisa, Ibrahim ef. Čadorčić, predsjednik vakufskog povjereništva u Sarajevu i predsjednik Udruženja šeriatskih sudija, Mustafa ef. Varešanović, džematski imam i predsjednik Udruženja džematskih imama, Hafiz Hasib ef. Fazlic, predsjednik Muslimanskog udruženja, Tajib ef. Sarčević, upravitelj Niže okružne medrese, Ahmed ef. Burek, direktor Gazi Husrevbegove medrese, Hadži Mehmed ef. Handžić, predsjednik „El-Hidaje“, Hafiz Džemaludin ef. Hadžijahić, imam i hatib Careve džamije, Salim ef. Džino, član Glavnog odbora „Merhameta“, H. Mujaga Merhemić, predsjednik Udruženja bivših zemljoposjednika BiH, H. Hafiz Ibrahim ef. Redjić, šeriatski sudac, Faik ef. Musakadić, predsjednik muslimanskog

udruženja „Bratstvo“, Ahmed Tuzlić, suplent, Hamdija Kapidžić, profesor, Mustafa Drljević, profesor, Nedim Filipović, suplent, Ahmed Kassumović, profesor, Besim ef. Korkut, profesor, dr. Behaudin Salihagić, sudac, Osman ef. Sokolović, tajnik Trgovačko-obrtničke komore, Hafiz Mustafa ef. Mujezinović, nastavnik medrese, Abdulah ef. Fočak, upravitelj mekteba, dr. Vejsilaga Bičakčić, glavni liječnik OUZR-a i predsjednik društva „El-kame“, Fejzulah Hadžibajrić, Hafiz Muhamed ef. Fočak, Ibrahim ef. Prohić, upravitelj mekteba, Asimaga Hadžišabanović, industrijalac, Abdulla ef. Mulić, učitelj, ing. Asim Šeremet, narodni zastupnik, Mehmed Kučakulić, trgovac, Uzeiraga Hadžihasanović, bivši senator i trgovac, Hamdibeg Zulfikarpašić, trgovac, Hafiz Omer ef. Mušić, profesor, Salem Muharemagić, Hadži Hasanaga Nezirhodžić, trgovac, Muhamedaga Kemura, trgovac, Ahmed Tabaković, trgovac, Fejzaga Hadžišabanović, industrijalac, Edhemaga Bičakčić, bivši gradonačelnik i direktor Gradske Štedionice, Edhem Djulizarević, obrtnik, Hasanbeg Zulfikarpašić, industrijalac, dr. Asim Musakadić, liječnik, Nasih ef. Repovac, sudac, dr. Muhamedbeg Kulenović, predsjednik Sudbenog Stola, Osman ef. Sikirić, sudac, Mehmedbeg Fidahić, sudac, Hafiz Sulejmanbeg Kulenović, šerijski sudac, Osman ef. Omerhodžić, šerijski sudac, Ahmed ef. Selimović, šerijski sudac, itd.

REZOLUCIJA MUSLIMANA GRADA MOSTARA 1941. GODINE

Kroz cijelu povijest naše mile domovine Bosne i Hercegovine ne pamte se ovako teški i burni dani i ovako burna vremena kao ova što sada proživljavamo. Već mjesecima slušamo i gledamo, kako gore selo i varoši, kako ginu nedužni sinovi ove zemlje, kako se otima tuđe dobro. Sve nas to natjeruje da se duboko zamislimo i zabrinemo nad sadašnjosti i budućnosti ovih napačnih i nama milih krajeva.

Nošeni dubokom vjerom, da tumačimo volju i osjećaje najširih slojeva širom naše ponosne Bosne i Hercegovine smatramo potrebnim da izjavimo i konstatujemo slijedeće:

1. Nebrojeni zločini, nepravde, bezakonja i nasilna prevjeravanja koja su učinjena i koja se čine prema pravoslavnim Srbima i drugim sugrađanima, strane su potpuno

duši svakog Muslimana.

Svaki pravi Musliman, oplemenjen uzvišenim propisima Islama, osuđuje ovakva zlodjela ma sa koje strane dolazila, jer zna da islamska vjera smatra najtežim grijehom ubijanje i mučenje nevinih, kao i otimanje tuđeg dobra, te prevjeravanje pod okolnostima koja isključuju slobodnu volju. Šaka ovih nazovi muslimana koji su se o ovo ogriješili, samim tim su se ogriješili o uzvišene propise Islama, pa će ih neminovno stići kazna i ljudska pravda.

2. Teška vremena koja se preživljavaju, koja smo niti željeli niti pripremali, uvukla su u svoj vrtlog i Muslimane, pa je samo iz našeg grada platilo svojim životima oko deset nevinih Muslimana, a da njihove ubice, premda se za neke zna, niti su od koga pozvane na odgovornost, niti kažnjene. To je trebalo da predstavlja samo početak i prodror u naše muslimanske redove sa ciljem da se oslabi cijela muslimanska zajednica. Najenergičnije osuđujemo ubistva i progone Muslimana, pod izlikom srpstva, komunizma, gajretovštine, sokolstva, jereze, jerezaštva itd.
3. Sa najvećom indignacijom odbijamo od časti i imena muslimanskoga sve ono što nam se od nekih pojedinaca zlonamjerno podmeće, sa namjerom, da sa sebe prebace odgovornost na nas i zahtjevamo da se prilikom vršenja raznih akcija zabrani nemuslimanima nošenje fesova, kao simbola islamske pripadnosti, dozivanja muslimanskim imenima i slično - što se opetovano i sistematski čini, da bi se imao utisak da to čine Muslimani.
4. Upozorujemo braću Muslimane, da sa svom ozbiljnošću razmisle o pravim i intimnim željama i namjerama mnogih pojedinaca, koji su ili intelektualni začetnici ili izvršioci raznih zlodjela nad našim sugrađanima, a koji ne samo u svojim krugovima već i skoro javno i bez ustezanja to namjenjuju i nama Muslimanima.
5. Isto tako najenergičnije ustajemo protiv svih

onih, koji u svom ogorčenju ili iz pljačkaških pobuda vrše bezrazložne osvete nad nevinim Muslimanima, njihovim ženama i djecom, njihovim domovima i selima. Ukoliko se to nastavi, mi im poručujemo da čemo im se najodlučnije suprostaviti.

6. Braći svim čestitim Muslimanima poručujemo, da žive u slozi i ljubavi sa svim svojim sugrađanima i komšijama, te da su svijesni, da nas u ovim vanrednim teškim vremenima može spasiti samo naša potpuna sloga i jedinstvo, te čvrstina naših redova. Među čestitim Muslimanima moraju se zaboraviti sve ranije razmirice, pa sa vjerom u svemoć i pravednost Svetog Alaha, vedra čela možemo gledati u našu budućnost. Uz bratski mahsuz selam:

Hafiz Omer Džabić, hercegovački muftija u miru v.r., Ibrahim Ribica, Husein Čišić, Ibarahim Fejić, Hafiz Pužić, Smajo Čemalović, Mustafa Pašić, Hadži Ibrahim Slipičević, Omer Kalajdžić, Dr. Salih Komadina, Sulejman Krpo, Smail Grebo, Smail Džudža, Salih Popovac, Ahmed Avdić, Šaćir Muratović, Ahmed Behlilović, itd. (ovo su imena prvih potpisnika a kasnije je broj potpisnika bio daleko veći).

Rezolucija građana Banjaluke od 12. novembra 1941. godine glasi:

„Još od početka osnivanja NDH-a gledamo mi muslimani s najvećom zabrinutošću kako su ustaše i drugi odgovorni i neodgovorni faktori činili najgrublje greške i zločine. Najelementarnija prava čovjeka gažena su bez ikakvih skrupula. Sigurnost života i imetka, sloboda vjere i savjeti, prestali su da važe za velik dio naroda ovih krajeva. Ubijanje svećenika i drugih prvaka bez suda i presude, strijeljanje i mrcvarenje u gomilama, često posve nevinih ljudi, žena pa i djece, gonjenje u masama od kuće i iz postelje čitavih porodica s rokom od jedan do dva časa za spremanje, te njihovo deportiranje u nepoznate krajeve, prisvajanje i pljačkanje njihove imovine, rušenje bogomolja često njihovim vlastitim rukama, silenje na prelazak u rimokatoličku vjeru – sve su to činjenice koje su zaprepastile svakog čestitog i istinitog čovjeka i koje su na nas muslimane ovih krajeva djelovale najneugodnije. Mi nismo

nikada očekivali, a kamoli želili ovakve metode rada i upravljanja u našim krajevima. U našoj burnoj prošlosti mi se nismo ni pod najtežim prilikama služili ovakvim sredstvima. Mi smatramo da se ovakvo nasilja ne bi smjela vršiti ni nad najgorim neprijateljima. Jer, ovo što se kod nas radilo, sumnjamo da bi mu mogli naći primjera u povijesti koga bilo naroda.

Rezultati ovakve politike (ako se uopšte ovački postupci mogu nazvati tim imenom) upravo su grozni, što bi mogao očekivati svaki pametan čovjek. Vjerska snošljivost, koja je bila na visini u Bosni i Hercegovini i pored vjerske podvojenosti, srozala se je strahovito. Uvrede i izazivanja uzimala su često takvog maha i prema nama muslimanima, da nas sile na ozbiljno razmišljanje. Jedan dio katoličkih svećenika smatra da je došao njegov čas i on ga bez skrupula iskorišćuje. Propaganda za pokrštavanjem je uzela takvog maha da podsjeća na špansku inkviziciju. Pod njenim pritiskom i uz toleriranje javnih organa izvršena su pokatoličavanja hrišćana u masama. I tako su oni kojima se do tada poricala svaka građanska vrijednost i nacionalna srodnost, postali građanski punopravni samo zato što su formalno primili katoličku vjeru. Ravnopravnost Islama, često isticana pisanim slovima i izjavama, doveđi se u pitanje u životu i praksi. Često se čuju i pogrdne pjesme od strane ustaša katolika, koje vrijeđaju osjećaj muslimana i proriče im se ista sudbina kao i hrišćana.

Jedan dio ustaške vojnica, i to ne samo divljih nego i redovnih, vršio je teške ispadne i napadaje ne samo prema hrišćanima nego i prema muslimanima, pa je izazvao u našim redovima zapršenje. Slučaj s groznim ubistvom seoskog hodže Edhem ef. Hodžića ovdje u Banjoj Luci, usred bolničke avlige i u po dana, strašan je primjer razuzdanosti od strane ustaše Josipa Babića. I što je najžalosnije, ne zna se ni danas da li je zločinac uopšte uhapšen a kamoli kažnjen egzemplarno, kako je to tražilo i traži svo banjalučko i ostalo muslimansko stanovništvo.

Mi imamo dosta primjera gdje su ustaše pod fesovima na glavi pristupale klanju i ubijanju hrišćana. To je bilo u Bos. Novom, gdje su četiri kamiona ustaša došla iz prijeka pod fesovima, udružili se s muslimanskim ološem i izvršili klanje hrišćana u masama. Isto se desilo i u Bos-

Kostajnici, gdje su na isti način i za jedan dan poklano osamstopešdeset dva hrišćana. I u Kulen Vakufu su to isto radili, i tu se naročito istakao Miroslav Matijević, ustaša iz Vrtoča. Tu je poklano oko 950 hrišćana, što je dalo povoda za osvetu četnika od 6 septembra 1941 godine, kada je Kulen Vakuf zapaljen i gdje je platilo glavom 1.365 muslimana (ljudi, žena i djece). Mi znamo slučajno gdje su nekoji ustaše katolici udarali na hrišćane sa povicima: ‘Udri Mujo, drži Haso, nedaj tamo, Meho! ...’ i slično.

Izazvavši ovako težak sukob između nas muslimana i hrišćana, pozvani smo kao vojnici da taj ustanak ugušujemo i da tako ubijamo Srbe i oni nas, pa da se tako međusobno satiremo i istrebljujemo, ne znajući kada će to prestati ni kakvim će posljedicama urodititi. I tako je ta borba, koju mi nismo izazvali, uzela toliko maha, da su mnoga sela naša popaljena i opljačkana, a njihovi stanovnici: ljudi, žene i djeca lutaju goli i bosi, gladni i žedni tražeći pomoći i zaštite od pozvanih i nepozvanih, bježeći u naše gradove, koji su ih prepuni i gdje im se pomoći teško može ukazati. Zaštita je našeg svijeta po selima posve nedovolj - na osobito u onim krajevima koji su pali pod italijansku okupaciju. Tamo talijanska vojska mirno posmatra kako gore muslimanska sela, kao što je to bilo ovih dana po selima ključkog, petrovačkog i sanskog kotara. I što je najgore vinovnici ovih nereda se povlače u pozadinu paradirajući u unoformama, zabavljeni dobrim dijelom oko pljačke srpske i jevrejske imovine. To najbolje mi vidimo ovdje u Banja Luci, gdje s s imovinom iseljenih i izbjeglih Srba i Židova napravljen izvor pljačke i bogatstva za pojedince, njihove obitelji i prijatelje. Odbijamo s prezironom podmetanje da se mi želimo dočepati tuđe imovine.

Mi se ovim priključujemo svakoj našoj akciji, koja ide za istim ciljevima, a naročito akciji sarajevskih muslimana od 12 oktobra 1941 godine, pa u tu svrhu tražimo s njima zajedno:

1. da se što prije zavede stvarna sigurnost života, imetka i sloboda vjere za sve stanovnike ove zemlje,
2. da se nevini svijet zaštiti jakom vojnom obranom,
3. da se pozovu na sudsku odgovornost svi

krivci koji počine kakvo bilo nasilje ili zlodjelo bez razlike na položaj i na vjeru, kao i oni koji su takva djela naređivali ili pomagali,

4. da se onemogući svaka vjerska netrpeljivost,
5. da se što prije zavede i pruži dovoljna materijalna pomoć onima koji su nevino postradali u ovim neredima.

Banja Luka, 12 novembra 1941. godine.

Hadži Hafiz Mustafa-ef. Nurkić, muftija u penziji, Hafiz Idriz ef. Skoljak, muderis, Hasanbeg Džinić, bivši gradonačelnik, Husein Hadžić, privatni činovnik, Ago Abazagić, penzioner, Halidbeg Džinić, potpredsjednik vakufskog povjerenstva, Derviš Džanić, obrtnik, Hamdi ef. Agan, bivši gradonačelnik, Avdija Hasić, upravni činovnik u penziji, Čazim Muftić, predsjednik 'Slogi', Čerimaga Čejvan, predsjednik 'Fadileta', dr. Asimbeg Kulenović, primarius Državne bolnice, Nezir Biberić, član vakufskog povjerenstva, Ramizbeg Begović, posjednik, Muharem Ibrahimbegović, Kemal Hadžiomerspahić, profesor i član vakufskog povjerenstva, dr. Ibarhim Ibrahimpašić, državni odvjetnik, Hamzaga Husedjinović, bivši gradonačelnik, Mustafa ef. Zuhrić, šerijatski sudac, Odman ef. Anmić, šerijatski sudac, Husein Kapetanović, učitelj, ing. Dževad Gluhbegović, bankovni činovnik, Ibrahim Karaselimović, trgovac, Mehmed Jahić, trgovac, Asim ef. Krajišnik, član vakufskog

povjereništva, ing. Riza Hadžiomerspahić, činovnik, ing. Muharem Katana, činovnik, Halid Buljina, profesor, Hadži Hafiz Hamid ef. Muftić, imam i muderis, Hadži Ćamil Gušić, posjednik, Hafiz Bekir ef. Demirović, imam, Bedrudin ef. Gušić, predsjednik 'Bratstva', Mustafa ef. Gušić, predsjednik 'Islahijet', Hafiz Izet ef. Muftić, imam, ing. Hakija Bešlagić, gradonačelnik, ing. Suljaga Salihagić, bivši predsjednik vakufskog Sabora, dr. Asimbeg Džinić, advokat, Latif Demirović, obrtnik, prof. Naim Čejvan, Ilijas Omerbegović, Seid Čejvan, ing. Omer Kajtas, nadsavjetnik, dr. Seid Buljina, Šaćir Dedić, učitelj, dr. Ali-Ćamilbeg Džinić, bivši gradonačelnik, Bećir Galijašević, knjižar, Ibrahimaga Maglajlić, Alibeg Gradaščević, posjednik, Salih Djodjić, privatni činovnik, Ibrahim Suljić, činovnik, dr. Ihsan Zukanović, liječnik, Safet Doročić, učitelj, Sulejman Hadžidedić, činovnik, Alija Kapidžić, vojni imam, Hamdi ef. Softić, džematski imam, Mehmedbeg Ibrahimbegović, posjednik, Dervišbeg Kapetanović, posjednik, Osmanbeg Kulenović, Mujo Gunić, trgovac, Abdulah Smajić, činovnik, Hafiz Mehmed ef. Zahirović, vjeroučitelj, Fehimaga Bistrić, posjednik, Muhamedaga Tabaković, bivši gradonačelnik, Muharem ef. Mamula, član vakufskog povjereništva, Hadži Derviš Numanović, obrtnik, Hadži Šaćir ef. Kovačević, posjednik, Mujo Medić, tajnik 'Bratstva', Edhem Baruija, tajnik 'Islahijet', Salihaga Vehabović, trgovac."

O KNJIŽEVNOSTI

ЧОВО ГОРУНДА

Andrićovo razumijevanje umjetnosti

Nema valjda ništa prirodnije nego da umjetnika, kakav je Ivo Andrić nesporno bio, zanima fenomen i priroda same umjetnosti. Utoliko je lakše razumijeti Andrićeve pripovijetke koje, ne samo da su konstrukti umjetničkog prosedera ovoga vrsnog stvaraoca, nego su i originalni eseji o nastanku, prirodi i funkciji umjetnosti u životu čovjeka, a posebno umjetnika. Ipak, malo je pripovijedaka koje na ovakav način prilaze fenomenu umjetnosti. Riječ je o tri Andrićeve pripovijetke; *Most na Žepi* (1925.), *Razgovor sa Gojom* (1936.) te *Aska i vuk* (1953.). One su nastajale u različitim vremenima i fazama piščevog razvoja, no imaju zajedničku misiju u pokušaju promišljanja fenomena vječnih pitanja koja čovjek sebi postavlja – *otkuda umjetnost, šta je njezina svrha i da li je uopće ima, te šta je suština čovjekovog traganja za estetskim?* Osim toga, to je prostor gdje se otvara bezbroj drugih pitanja nimalo manje važnih od postavljenih i istovremeno, to je sjajna mogućnost za upoređivaje bezbrojnih odnosa unutar postavljenih pitanja o stvaraocu (autoru), naručiocu (meceni, pokrovitelju), receptoru (recipijentu), i konačno, o djelu (umjetnini). Dakle, govorimo o ona četiri činioča što formiraju fenomen umjetnosti i njezin svijet. U okviru pitanja o prirodi umjetnosti, Andrić se ovdje propituje o tome „čemu umjetnost“ pa potom u drugom pitanju konstruira „genijalnog umjetnika“, a onda prema istom scenariju u narednom kazivanju portretira „benevolentnog gospodara“ ili naručioca umjetničkog djela. Najposlije, zabaviće se „recepцијом djela“ koje podliježe diktatu običaja, mode, i promjenljivog ukusa, i konačno, i samim djelom „koje po sebi jest ono što jest.“

Pitanja o prirodi i porijeklu umjetnosti Šta je umjetnost?

Bez obzira na cijelu biblioteku teorijskih i filozofskih djela koja se bave fenomenom estetskog i uopće problemom umjetnosti, ni danas bez ostatka nismo u stanju odgovoriti na ovo stalno otvoreno pitanje; šta jeste a šta nije umjetnost.

„A prepostavka o postanku umetnosti iz mita i rituala“ piše Tvrko Kulenović „je veoma korisna i plodonosna jer preko govora o postanku daje tumačenje *prirode* umjetnosti, što je moguće upravo s obzirom na činjenicu da su priroda arhaičnog mita i rituala s jedne, i priroda umetnosti s druge strane, međusobno toliko bliske da ih je praktično nemoguće razlučiti i razdvojiti.“¹

Historičari umjetnosti vjeruju kako je umjetnost stara koliko i postojanje čovjeka, a tome zaključku domeću niz ilustracija iz prvobitnih izražavanja prahistorijskog čovjeka kakva su pećinski crteži i priče, čime podupiru tezu kako je „potreba za samoizražavanjem i za opisivanjem i objašnjavanjem sveta u kome se živi pratila (je) u korak potrebu za zadovoljenjem najelementarnijih životnih potreba i nagona.“² Tvrđnju kako umjetnosti potiču iz mita i rituala treba prihvatići sa rezervom, „jer mit može postati izvorištem nadahnuća tek ukoliko prestane biti predmetom vjerovanja, to jest onda kada fantazija može oko njega započeti svoju igru.“³ Sukladno takvom stavu nameće se logičan zaključak kako se, dakle, umjetnost mogla roditi u teološkom stanju samo utoliko ukoliko je ono u raspadanju.“ Ovakvo je mišljenje posve paradoksalno jer teološko stanje predstavlja prevagu imaginacije nad razumom, a imaginacija je dakako temeljna umjetnikova sposobnost, pa se slijedom takvog mišljenja moglo pomisliti kako se u toj etapi čovjekovog razvitka morala razvijati umjetnost, što je, nažalost, ogromna zabluda. Mit, kao arhetipski narativ o postanku i prvinama ljudske zajednice, zapravo je potvrda čovjekove svijesti i sebi i svojoj poziciji u kosmosu kao i svjedočanstvo vlastite potrebe za integralnim razumijevanjem sebe i onoga što ga okružuje. Općenito, mitovi nude inicijacijsku priču o postanku svijeta i njegovoj slici u svijesti

¹ Tvrko Kulenović, *Umetnost i komunikacija*, Sarajevo, 1983, str. 9.

² Ibidem, str. 9.

³ A. Comte, *Discours preliminaire sur l' ensemble du positivisme*, 1807. str. 297, prema Roger Bastide, *Umetnost i društvo*, Zagreb, 1981, str. 29.

prvoga čovjeka kao i priču o svim onim fenomenima (poput životinja, biljaka, raznih ljudskih fenomena, pa sve do smrti) bez kojih se čovjekov život ne bi mogao osmisliti. Mit je zapravo izraz čovjekove fascinacije prapočetkom. Praktična primjena i funkcija ovih mitova imala je zadovoljiti čovjekovu prirodnu značajku i potrebu za objašnjavanjem sebe. Također, ona se očituje i u ublažavanju usuda i boli jednostavnim a zadovoljavajućim opisivanjem svijeta i čovjekove pozicije u njemu. Ono što nas prvenstveno zanima ovdje svakako je spoznaja kako su u mitu položeni temelji nauke i umjetnosti kao fenomena koji su prvenstveno upućeni na traganje i pronalaženje istine o samoj suštini i prirodi ljudskog bića kao i to da je mitologija način mišljenja i poetskog komuniciranja, naravno prvenstveno na ravni simboličkog pristupa, odnosno, arheološkog traženja podteksta i podtekstualnog čitanja.

Međutim, nema nikakve sumnje kako su na raznim mjestima i iz različitih pobuda te na različite načine nastala različita djela koja sva zajedno „kao izraz i oblik osjetilnosti, kao uobličenu osjetilnost, imenujemo Umjetnošću.“⁴ U tome nas zanima sve ono što doprinosi spoznaji absolutnog duha, ponajprije ono vječno u umjetnosti, dakle lijepo, ono što je nastalo iz „arhajskog mita koji predstavlja prvobitni oblik čovekovog duhovnog odnosa prema svetu, pa prema tome i čovjekovog čuđenja nad svetom“. Šimić s toga uzvikuje „Pjesnici su čuđenje u svijetu“, pokazujući mišljenje o umjetnosti koje sugerira upravo to kako je poezija nastala iz čuđenja nad lijepim. Na taj se način, samo po sebi estetsko postamentira kao konstanta koja kroz historiju nedvojbeno potvrđuje da postoji nešto „vječno“. Dakle, nasuprot svim mijenama u umjetnosti, čak i danas vjeruju mnogi, kada je „horizontalna kultura, kultura znaka, slike, očiglednog, potisnula vertikalnu kulturu smisla slova, tajnovitog dubine...opstaje nešto što zovemo konstanta ili trajno, što se iskazuje na različite načine i u različitim oblicima.“⁵ Nažalost, i nije tako jer „umjetnost je kao i sve postojeće prolazna, promjenljiva, konačna“ a ljudsko vjerovanje u neprevaziđenu vrijednost lijepoga temeljilo se na religijskom diskursu umjetnosati pri čemu je

sve ono što ima tu prirodu samo po sebi vječno lijepo. Danas, u vrijeme individualizirane i subjektivizirane umjetnosti „osobni pečat kao subjektiviziranje djela napušta bit one umjetnosti koja je težila k univerzalnom zemaljske i nebeske vlasti“, pri čemu se danas umjetnost, barem na Zapadu, „doživljava kao dnevna senzacija i gotovo neurotična opsjednutost novim. A opet promjena kazuje o težnji ka konstantnom, koje nije u pepromjenjivosti ovog ili onog djela, nego u neotklonjivom prisustvu estetskog u biću.“⁶

Čovjekova ideja o trajnim konstantama i prisustvu vječnog u njegovoj umjetnosti posljedica je čovjekove žudnje za besmrtnošću. Najstarija i najjača čovjekova emocija jeste strah od smrti, ili bi se to moglo reći i ovako – jedno od najbitnijih čovjekovih određenja je strah od smrti; ili još bolje – nijedno drugo živo biće se ne plasi ništavila smrti kao čovjek. Neko je davno primijetio kako je čovjeku sve dato osim besmrtnosti, a kad bi kakogood još samo to pribavio postao bi Bog. Moglo bi se povjerovati da je čovjek stvorio svoja najveličanstvenija djela, pa time i umjetnost, upravo iz toga subverzivnog odnosa prema smrti, moglo bi se sasvim bez ostatka reći, kako su ta djela i nastala kao izraz nesmiljene borbe protiv neumitne logike smrti. Čovjekova težnja da se smrt osmisli i označi, da se smrt prevari i uljepša, nije ništa drugo do njegova želja za besmrtnošću, za nadilaženjem i transcendiranjem smrti. Bijeg od smrti i nije ništa nego čovjekova potisnuta želja za besmrtnošću. Otuda se vjeruje kako se veličinom i kvalitetom života određuje veličina i smisao smrti, ako joj se pribavi karakter „personaliteta i digniteta“, te ako se taj kritični postupak „osmisli i kategorijalizira“. Takvo čovjekovo nastojanje smrt pretvara u činjenicu sa kojom se može manipulirati, i to je svojevrsno „lukavstvo uma“ kojom se od žrtve/objekta pokušava napraviti subjekt. To je, zapravo, najbolji pokazatelj čovjekove nezahvalnosti i nezadovoljstva datostima i konačnošću njegova života. Najbolji izraz takvoga napora da se od konačnoga napravi beskonačno, od smrtnoga besmrtno, predstavljaju monumentalni spomenici ljudskim „veličinama“, počev od egipatskih piramida pa evo sve do današnjih faraona. Recept po kome se može doskočiti smrti,

4 Predrag Finci, *Priroda umjetnosti*, Zagreb, 2006, str. 9.

5 Ibidem, str. 10.

6 Ibidem, str. 11.

ili barem boriti se sa njom, Andre Mallraux imenuje kao „intoksinaciju života akcijom“, što će reći raditi i samo raditi i ne obazirati se na metafizička pitanja života i smrti. Samo život čovjeka ispunjen akcijom ima smisla, odnosno život prema njegovom mišljenju valja živjeti a ne propitivati se za njegov smisao. Mirne duše bi se u tu čovjekovu akciju mogla pribrojati i njegova potreba za umjetničkim stvaranjem, pa je umjetnost zapravo „antisudbina“ kako je definira A. Mallraux, jer sve što čovjek stvara služi opiranju i bijegu od smrti i konačnosti. Umjetnost je od njenoga nastanka kultura pamćenja i kultura svjedočenja „događaj između jednog „zauvijek“ i promjenljivog „sada“.⁷ Na koncu, to ipak znači kako nema konstante u strukturi međuodnosa umjetnosti i postojanja i nema uporišta o neprolaznosti onih vrijednosti koje istodobno potvrđuju sebe i egzistenciju bića. No, o tome će još biti riječi.

Govoreći o lijepim umjetnostima, Roger Bastide će skoro pjesnički uzviknuti kako su one „velika čarobnica, krotiteljica dušā“, utoliko što čine društvenim ono što je najosobnije u čovjeku; njegove osjete i osjećaje. „Stvarajući klavijaturu naše osjećajnosti, proširujući je i neprestano usavršavajući, umjetnici i pjesnici nadređuju i djelimice zamjenjuju našu naravnu, urođenu i sirovu osjećajnost, različitu za svakog od nas i bitno nesporazumijevajući, kolektivnom osjećajnošću jednakom za sve, osjetljiovom na vibracije društvene sredine upravo zato što je iz nje potekla.“⁸ Iz ovakva stava proističe kako umjetnik može stvarati samo kada je nošen poletom i zajedničkom vjerom ili nema li to pojedinačnog stvaranja bez prethodne društvene/narodne pripreme, a takva prethodna priprema vodi nas ponovo do kakvog mita. Prema tome, ni epski pjesnik nije tvorac epske materije jer je „ona nastala prije njega kolektivnim stvaranjem tako, što je već bila iskristalizirana u duhu zajednice kad je pjesnik svojim izričajnim darom dozvao njezino trajno prsnuće...“. U svojim pjesničkim spjevovima Homer je sažeо i u red doveo čitav jedan prethodni kolektivni posao, što je daleke vojne pobjede preobrazilo u mitove. Mit je stoga preduvjet junačkoga spjeva.⁹ Ako ove tvrdnje

prevedemo u sociologische izraze ukazaće se misao da su umjetnička djela općenito, a ne samo pjesnički spjevovi, moguća tek kroz kolektivne predodžbe i da jedino kroz njih žive. Na ovaj način predstavili smo dva posve antitetička stava o umjetnosti; moderno posredovanje individualizirane/subjektivizirane umjetnosti, na jednoj, i kolektivne/društvene prirode stvaralaštva, na drugoj strani. I jedno i drugo će nam biti od koristi, ali sada ćemo završiti priču o umjetnosti pitanjem: otkuda uopće potreba za umjetnošću? Odgovor je jednostavan; „zato što umjetnost jest.“ U ovom tautološkom stavu je samo potvrđena njen egzistencija. Ne možemo precizno reći što umjetnost jest, ne možemo je obujmiti zadovoljavajućom definicijom, ali možemo pokazati šta je priroda umjetnosti.¹⁰

Andrićeve razumijevanje umjetnosti

Andrićeve razumijevanje umjetnosti, njezine prirode, vječnog estetskog, i svih mogućih odnosa koje polučuje umjetnost u kontaktu sa društvom, moguće je učitati u njegovoј esejiziranoj pripovijetci *Most na Žepi* (1925). Ova je pripovijetka, prema većini Andrićevih kritičara, najbolja, antologijska pripovijetka u južnoslavenskim književnostima uopće. Paradoks ove priče jeste upravo u tome što je ona zauzela takvu laskavu poziciju, ali ne kako bi se to moglo očekivati, svojom književno-umjetničkom strukturom i estetskim izrazom vječno lijepog, nego interpolacijom do tada nepoznatog postupka u našim književnostima, interpolacijom eseja u književnoestetsku prirodu proze, dakle, esejiziranjem pripovjedne proze. Isti bismo postupak mogli prepoznati u pripovijetkama *Aska i vuk* (1953.) i *Razgovor sa Gojom* (1935.), sa napomenom kako se u ovim drugim pripovijetkama pokušava naći odgovor na pitanja o prirodi umjetnosti, na ona koja nisu obuhvaćena ovom prvom eseju-pripovijetkom u našim književnostima. Uvođenjem u književnost sada dva naporedna toka ljudske djelatnosti; umjetnosti i nauke (esej je upravo idealna forma za takvu simbiozu) –Andrić pokazuje nepovjerenje i prema prvom i prema drugom, odnosno vjeru i u jedno i u drugo, pa otuda potreba za udvajanjem ta dva fenomena ne bi li se razbistriile stvari.

⁷ Ibidem, str. 11.

⁸ R. Bastide, nav. djelo, str. 32.

⁹ Fideline de Figueiredo, *A epica Portuguesa*, S. Paulo,

1938, str. 13 prema Roger Bastide, nav. djelo, str. 35.

¹⁰ Predrag Finci, nav. djelo, str. 49.

Takav je Andrićev scijentistički duh, primjećuje Muharem Pervić¹¹, pa veli kako taj duh nije bio dostatan da ukine njegovu „uznemirenost pred svijetom“. Ni filozofija ni pravo, čijem je izučavanju posvetio značajan dio života „nisu uspeli da mu pruže utešno razrešenje pitanja i paradoksa ljudske sudbine, niti da uklone sva ona strana i tamna mesta koja mu je život pokazivao. Ako ne ide za tim da opovrgne smisaonost i razložnost sveta, zakone koji ga objašnjavaju, Andrić veruje da se problem vascelog sveta ne iscrpljuje, ne završava i ne razrešuje u njima. Ako nije ezoterik, Andrić nije ni egzoterik; zbog toga što zna za kauzalitet, „slučaj“ i paradoks nisu za njega neprirodne pojave. Svet nije ni haos, ni fatalnost, ni košmar, ni igra, iako na sve to liči.“¹² Upravo devedesetih godina dvadesetog stoljeća, kada Andrić piše pripovijetku *Most na Žepi*, a on prati modernistička strujanja svoga vremena, pogotovo evropska, ukazuje se pred umjetnošću, prvenstveno pred književnošću, zadaća neminovnosti raskida sa tradicijom, što su književnici obrazlagali promjenama u pogledu na svijet, u slici svijeta rekli bismo, složenim iskustvima, saznanjima i sumnjama koje je donijelo moderno doba, zamršenošću, haotičnošću i nedokučivošću stvarnosti. „Čovjek može da govori jedino o onome što mu je pred očima, a sada je to samo zbrka“, zapisaće Beket. „Naći formu koja se prilagođava zbrci, to je u ovom trenutku zadatak umjetnika.“¹³ S tim u vezi, tridesetak godina kasnije Meri Makarti je došla do identičnog zaključka, kao nekada Boris Ejhenbaum, koji govori o takozvanim žanrovskim pomjeranjima u savremenoj prozi dvadesetog vijeka u Evropi. „Roman kao da se raspada na sastavne delove: na ogled, putopis, reportažu na jednoj, i na „čistu“ umjetničku prozu pripovetke, na drugoj strani. Središte ne može izdržati.“¹⁴ Iсти proces i u dlaku ista dijagnoza mogla bi se primjeniti na pripovijetku *Most na Žepi*, pri čemu se u Andrićevom slučaju pripovijetka raspada na esej, romansiranu, fingiranu biografiju i „čistu“ umjetničku prozu pripovijedanja, uz autoričin

komentar kako „znamo da stvarni svijet postoji, ali ga više ne možemo obnoviti u mašti.“ Ovakvi procesi u pripovijednoj prozi nisu pak jedinstvena osobenost dvadesetog stoljeća, jer je istorija romana, kao i pripovijetke, uvijek bila ispunjena subverzivnim odnosom i polemikom prema pretvodnicima i traženjem novih puteva i rješenja.

Tako bi se moglo razumjeti i čitati Andrićevu udvajanje nauke i umjetnosti pripovijedanja, razuma i emocije, te stvarnog i fingiranog u žanru pripovijetke. Sve što se događa ima za ovoga pisca uzrok i efekat, razlog i logiku, ali je teškoča u tome da se ovi izdvoje iz „objektivnog uzajamnog dejstva u kome se nalaze.“ Andrićevu sklonost eseju, kao primarno naučnom tekstu, primjećuje i Milan Bogdanović u članku za *Enciklopediju Leksikografskog zavoda*, u kome kaže kako Andrićevi ogledi „idu u najbolje naše tvorevine iz oblasti eseja“ dok će Petar Džadić u svojim studijama ukazati na blisku i značajnu vezu koja postoji između ideja izraženih u Andrićevim ogledima i onim u njegovoj prozi.

U tome smislu nudi se, dakle, već spominjana pripovijetka *Most na Žepi*, u kojoj fiktivni lik velikog vezira Jusufa, koji nakon jedne intrige na dvoru „pade iznenada u nemilost“ kada se „živeći zatočen, u osami i nemilosti živo sjetio svoga porijekla i svoje zemlje“. Vezir je, dakle, pred kraj života započeo samjeravati visinu i vrijednost svoga položaja u osmanskoj vlasti sa skromnim i ubogim djetinjstvom u selu iz okoline Žepe, iz koga je otišao kao devetogodišnji dječak. Tada je odlučio da pomogne svojim seljanima darovima i jednim naročitim djelom; da im sagradi most na rijeci Žepi. Vezir unajmljuje neimara, nekog Italijana, koji je živio u Carigradu, pa je na proljeće, nakon obilaska i izrade planova, otpočeo rad na izradi mosta. Uz čuđenje i negativan odnos spram gradnje narod je s nepovjerenjem gledao i na neimara i na gradnju. Most je, unatoč poteškoćama, konačno bio gotov, na radost naroda i naradost Jusufovou, te na ravnodušnost neimarou. Učeni mualim iz Bosne napisao je hronogram koji bi krasio most i koji bi govorio o odnosu između „dobre uprave i plemenite vještine“ ali ga je Jusuf odbacio kao nepotreban.

Tako se ispod fingirane biografije jednog vezira (vlasti) i njegove priče o odluci da napravi most na korist i potrebu narodu i pomen na

11 Muharem Pervić, *Pripovetke Iva Andrića*, u knjizi *Kritičari o Ivi Andriću*, Sarajevo, 1977, str. 128.

12 Ibidem, str. 128.

13 Radanje moderne umjetnosti, Roman, priredio Aleksandar Petrov, Beograd, 1975. str. 377.

14 Ibidem, str. 400-401.

vezirov vlastiti život, čita podtekst o nastanku i prirodi umjetnosti prema Andrićevom shvatanju, u kome se ono esejističko u pripovijetci pojavljuje kao podtekstualno. Zato ćemo upravo to podtekstualno čitati u Andrićevoj pripovijetci, zato što je bjelodano kako on postavlja pitanje o *stvaraocu (neimar), naručitelju (vlast), pokrovitelju (kupcu), receptoru (publika)* i konačno *umjetničkom djelu (most)*. Andrić, dakle, propituje, da li je umjetnost nastala kao izraz individualne težnje, odnosno prema zahtjevu vladara, donatora, mecene, dakle naručitelja, ili pak zahvaljujući publici (bolje recepciji); ili možda na osnovi djela kao vrijednosti po sebi. Pitanje je kome Andrić u ovome nizu daje prvenstvo i čemu ima zahvaliti umjetnost za svoje postojanje. Historija umjetnosti nas uči kako je svaki od ovih faktora mijenjao mjesto u hijerarhiji. Andrić ove elemente dovodi u međudnos po principu odnosa: *vlasti i umjetnika, vlasti i umjetnosti, umjetnika i umjetnosti, publike i umjetnosti, umjetnika i publike, vlasti i publike, umjetnika i umjetnika*, a na koncu, tu je i pitanje etiketiranja djela.

Pitanje pokrovitelja (donatora, mecene)

Kao što je to odvajkada bilo, Andrić se, u pripovijetci *Most na Žepi*, utiče tome neumitnom pravilu spoljnog uljeza u umjetnosti, uljeza koji u umjetnost unosi vanjski zahtjev, i koji ju, gle paradoksa, sputava, ali i omogućuje. Sputava je jasno određenim i precizno formuliranim zadatkom, a realizira je novcem, koji je u posjedu pokrovitelja. Ovdje je to država/vlast, državna administracija, koja pomaže umjetnika i umjetnost, osigurava mu egzistenciju, a zauzvarat traži laskanje u obliku neponovljivog djela. „I dok se pučka umjetnost uzdala u spontanost, nadarenost i inventivnost, umjetnost dvora se zasnivala na ukupnoj moći vlastodršca. Između umjetnika i djela stoji naručitelj, jednom kao dobrotvor, drugi put kao nalogodavac, treći put kao posrednik. U pokrovitelju se legitimira ukus i politika samog pokrovitelja.“¹⁵ Kako je most i uopće gradnja oduvijek simbolizirala politiku i namjere vlastodržaca, pogotovo kolonizatora, da povežu antagonistički suprotstavljene i sukobljene strane, onda je vezirov nalog trebao biti dokaz

o slavi, moći i bogatstvu carstva, ali i o plemenitosti i mudrosti vezira. Ipak, u umjetnosti he dominantan taj vanjski faktor, a on u ovom slučaju ima ideoološku podlogu – pokazati, u umjetnosti, snagu i moć Carstva.

„U Carigradu je tada živeo jedan Italijan, *neimar*, koji je gradio nekoliko mostova u okolini Carigrada i po njima se pročuo. Njega *najmi* (isticanje italikom A.P.) *vezirov haznadar* i posla sa dvojicom dvorskih ljudi u Bosnu.“¹⁶

Odnos između vlasti i umjetnika Andrić izražava izrazom *najmiti*, dakle nekoga ili nešto uzeti u najam. Rječnik kaže kako je *najam* imenica koja znači unajmljivanje, privremeno korištenje nečijeg rada; a najamnik je osoba koja je unajmljena da radi, plaćenik, vojnik koji ugovara službu za novac, što je u našem slučaju umjetnik koji nudi svoje umijeće vlastima za neku cijenu, samo Andrić rabi pojам *neimar* kao srednjovjekovni izraz za umjetnika. Indikativno je, također, kako se umjetnik/neimar legitimira graditeljskim iskustvom, referencama o uratcima oko Carigrada ali i glasom o njegovoj slavi u javnosti. Samo umjetnik sa takvim referencama može uspostaviti najamni odnos prema naručitelju. Naručitelji su oduvijek vjerovali i komunicirali samo sa dokazanim i osvjedočenim, već afirmiranim, umjetnicima, jer Moć uvijek igra na sigurno baš stoga što projekti u njenom aranžmanu ne trpe rizik niti eksperiment. Garancija tome su umjetnikove reference i etablirana vrijednost, a to dvoje zajedno zaloga su kvaliteta i „elitnog karaktera“ – za razliku od onih društava koja neselektivno daju šansu svima, što je „populističkog karaktera.“ Naručena umjetnost, rađena prema utvrđenim kanonima, bila je izraz zajedničkog kao „ponavljanje jednog prethodnog logosa stvari“, odnosno jednog zadataog kanona kojim je sam pojам umjetnosti bio unaprijed određen. Individualizirana umjetnost je stvar liberalizma i političkog prava pojedinca na slobodu izražavanja. Umjetnik i umjetnost su slobodni onoliko koliko mogu biti takvima i koliko im dopuštaju date okolnosti. Dakle, absolutne slobode nema niti je može biti. U autoritarnim i nedemokratskim društvima ta sloboda uvijek dolazi u pitanje. Međutim, ovdje se neminovno „gnijezdi“ pitanje šta bi umjetnik sa tolikom

¹⁵ Predrag Finci, nav. djelo, str. 74.

¹⁶ Ivo Andrić, *Pripovetke, Most na Žepi*, Sarajevo, 1958, str. 4.

slobodom kada ne bi bilo mecenstva, odnosno diktata Moći sa opravdanjem. Andrić neprestano nastoji da takve odnose omekša, koegzistira, ublaži, unatoč saznanju o njihovoj antitetičkoj prirodi, uvodeći tako neumitni princip interakcije između ekonomske moći na jednoj, te artističkog, umjetničkog, na drugoj strani. Ta međuvisnost, piše Finci, ide dotle da danas, uz male opreznosti, „možemo reći da velike umjetničke škole nalazimo u istim gradovima u kojima su stvorene velike banke: Siena, Firenca, Venecija, Gent, Bruges, Antverpen, Ausburg, Nirberg“¹⁷, što je eklatantan dokaz kako „baza“ omogućava „nadogradnju“, bez obzira što mnogi to osporavaju i poriču, pa tako i sam autor koji, izbjegavajući „ideološke stupice“ Marksova učenja, kaže kako to nije to što jest, nego „još jedan od dokaza da umjetnost lakše niče tamo gdje ima osigurane pretpostavke za razvoj i da je kroz cijelu povijest imala veće mogućnosti tamo gdje su njeni pokrovitelji i bili bogatiji i darežljiviji.“¹⁸ Bez obzira na autorova nastojanja da eufemično kaže kako „nije šija nego vrat“, primjećujemo kako njegov stav nije rezolutan nego ostavlja mogućnost da umjetnost „uskrstne“ i tamo gdje nije imala „osigurane pretpostavke“, međutim, čvrsto vjeruje da umjetnost kao prodajna vrijednost „postaje dio ekonomske aktivnosti“ – drugim riječima, djelo postaje roba, „postoji ponuda (umjetnika), narudžba (od faraona, preko menadžera do kustosa) i potražnja (institucija, pojedinaca ili šire publike).“ Nije bez razloga u prethodnom Andrićevom citatu jedina veza između naručitelja (vlasti, Moći) i umjetnika vezirov haznadar/blagajnik, kao izvršni organ vlasti i onaj koji će neposredno izvršiti narudžbu, odnosno razmjenu ili trgovinu novca i djela. Otuda će jedan od dvojice vezirovih ljudi, nakon uvida u teren i mjesto gradnje djela, otići veziru „s računom i planovima“, gdje račun nije slučajno stavljan baš na prvo mjesto, prije planova. Naručitelj osigurava umjetniku egzistenciju, mogućnost djelovanja i „slobodu stvaranja“, ma koliko to paradoksalno zvučalo, pa se stoga začinje jedan poseban odnos koautorstva između naručitelja i autora, sa jasnom slikom o tome ko zapravo

¹⁷ Hugh Trevor-Reper, *Princes and Artists. Patronage and Ideology at Four Habsburg Courts 1517-1633*, 1991, str. 10, prema P. Finci, nav. djelo, str. 85.

¹⁸ Ibidem, str. 85.

određuje svojom moći oblik djela kao i to šta je ustvari za njih djelo. U ovom slučaju „vječnost djela“ svjedočit će o vječnosti vladara, odnosno Carstva, prije nego li izražavati ljepotu, darovitost i talenat umjetnika, pri čemu se ljepota podrazumijeva. Nije onda ni slučajno da se etikecija djela izražavala dugo vremena prema imenu naručitelja (Most Mehmed-paše Sokolovića, Ahmedova džamija itd.). Uz to treba znati kako su dugo vremena sve umjetnosti, gradevinska bez sumnje, bile kanonizirane, a time se uloga umjetnika ograničava, pa je naručitelj znao kako će djelo biti rađeno prema utvrđenim i naručenim kanonima, te, prema logici stvari, pritom bio svjestan šta naručuje i „kupuje“. Odnos između vječnih djela i vječne Moći davno je uspostavljen i u slici svijeta kakvu simbolizira veliki vezir, pa je horizont očekivanja sasvim jasan i predvidljiv. Umjetnici (slikari, skulptori, pjesnici) su uvijek nastojali biti blizu vlasti, da im se (vlastima) svide njihova djela, u smislu poštivanja kanona, jer će njihova budućnost, i njih i njihovih djela, zavisiti od toga čina. Samo ono što „pomiluje“ vlast moglo je pretendirati na popularnost u široj publici i računati na kakav takav uspjeh. *Funkcionalizam* je istovremeno temeljna odlika savremene kulture „pa nije čudo da se i sva umjetnost tretira kao lijepi objekt (roba) kojim se pokušava manipulirati.“¹⁹ Manipuliranje umjetnošću teoretičari umjetnosti vide u unošenju u umjetničku vrijednost djela vanumjetničke elemente (izvrsnost, trajnost i skupoća materijala) pa se onda na osnovu njih vrednuje djelo kao „trajna vrijednost“ što dakako nije validno.

Pobunjeni umjetnik, odnosno pobunjena umjetnost kakvu je danas znamo i koja stoji u antitetičkom odnosu spram umjetnosti dvora i Moći, ima zahvaliti izostanku mecenstva crkve, dvora, općenito naručitelja, pa se u tom slučaju umjetnost „demokratizira“ i prepuštena je tržištu kao jedinom nalogodavcu i „naručitelju.“ Umjetnost je u demokratskim društvima upućena na sebe samu i na svoje unutarnje vrijednosti. Andrićev umjetnik, u pripovijetci *Most na Žepi* ima naručitelja, odnosno patrona što ga obavezuje na promoviranje, ne samo patronove ideologije nego i na promicanje njegove ideologije. Umjetnik u takvim okolnostima patronstva

¹⁹ Ibidem, str. 80.

mora znati, ne šta vlast hoće (jer će ona sama to reći), nego dokučiti šta ona želi, sanja, mašta, mora ići ispred njezine volje, dakle u jednu vrstu poltronskog odnosa prema patronu. Ili, eufemično rečeno, umjetnik se „lukavstvom uma“ utiče „zadatim okolnostima.“ Na taj način on se stavlja u funkciju društvenih okolnosti i proizvodi „državnu umjetnost“, a ako ne pristane na tu vrstu diktata, riskira da bude marginaliziran, i on i njegovo djelo, do potpunog poricanja svake njegove vrijednosti. Međutim, potrebno je ovdje izbjegići jednu zbrku. „Znamo da postoje dvije vrste umjetnika“ piše Roger Bastide, „oni koji žele da njihova umjetnost služi, bilo društvu općenito (kao što su romantičari), bilo nekoj posebnoj skupini (npr. vjerskoj skupini kod jezuita, radničkoj klasi kod marksista), i oni koji su pristaše umjetnosti radi umjetnosti.“²⁰ U liberalnim društvima umjetnost je marginalizirana pa samim tim i umjetnik, koji je time neminovno gurnut u antagonistički odnos spram Moći, pa je stalno u opasnosti da subverzivnu prirodu svoje umjetnosti pretvoriti u jednu vrstu *lijepog terora*. Ipak djelo živi neki svoj život, nama skoro neuhvatljiv. Ono izmiče čak i njegovom patronu/sponzoru, pa ako hoćete i samom autoru, i postaje vrijednost samo za recipijenta/receptora i njegovog napora da misli i osjeća djelo.

Umjetnik/stvaralač/autor

Čini se kako je lakše definirati prirodu umjetnosti nego li pitanje umjetnika/autora; barem se takav sud nameće nakon čitanja Andrićevih pripovjeđaka u kojima se on skoro sveobuhvatno bavi tim složenim pitanjem. „Pod pojmom autora u umjetnosti“, piše Predrag Finci, „podrazumijevamo osobitu individualnost, koja iz svoje stvaralačke neovisnosti i autonomnosti unosi *novum* u svijet djela.“²¹ Oduvijek je stvaranje umjetničkog djela smatrano božanskim darom i nadahnućem koje nosi naročitu tajnu podarenu od Boga, pa samim tim umjetnik je bio biće koje taj božiji dar apsorbira i posreduje prema ljudima, a kako je Bog stvorio i čovjeka i njegov svijet, onda je umjetnik svojevrsni „tumač bogova.“ Dakle, porijeklo nadahnuća/zanosa ima božansku prirodu, pa

su pjesnici upravo tim nadahnućem posrednici između božanstva i ljudi. Otuda misao kako je umjetnik poseban, izdvojen, izuzetan, izvrstan. Tome sudu nije odolio ni Andrić.

„Neimar ostade da čeka, ali nije htio da stanuje ni u Višegradu ni u kojoj od hrišćanskih kuća ponad Žepe. Na uzvisini, na onom uglu što ga čine Drina i Žepa, sagradi brvnaru –onaj vezirov čovjek i jedan višegradska kyatib su mu bili tumači – i u njoj je stanovao. Sam je sebi kuvao. Kupovao je od seljaka jaja, kajmak, luk i suvo voće. A mesa, kažu nikad nije kupovao. Povazdan je nešto tesao, crtao, ispitivao vrste sedre i osmatrao tok i pravac Žepe.“²²

Slika umjetnika kakvu nudi Andrić pokazuje jaz između umjetnika i društva, takav da je na istoj onoj ravni kakav nalazimo u odnosu između božanstva i svijeta koji znamo. Ta slika umjetnika i njegovog odnosa prema društvu, drugim ljudima, pokazuje njegovu beznadežnu udaljenost i otuđenost od života i od svega ljudskog. On ne stanuje sa drugim, ne jede ono što oni jedu, ne komunicira, skoro da je ravnodušan na sve što ga okružuje a što je ljudsko i životno. Svi putevi od umjetnika prema ljudima su zatvoreni, osim u rijetkim trenucima nužde (tumači), i svi putevi od ljudi prema njemu su neprohodni, on je jedan dobrovoljni izopćenik iz društva i života, kakvim ga znaju obični ljudi. Tvrđava koja je zatvorena za posjetioce bez obzira na dobru ili zlu volju namjernika. Nas zanima gdje su korijeni takvog odnosa? Da li je takav odnos uspostavljen prije nego što je umjetnik postao umjetnik, pa onda bijegom u umjetnost tražio odgovore takvom svom karakteru i njegovao sposobnost da se slika svijeta vidi iz jedne sasvim nove vizure, sa naličja ili možda lica, ili je takva umjetnikova priroda posljedica njegovog uspjeha, njegovih referenci, a time i njegovog ugleda u društvu? Bjelodano je u oba slučaja kako umjetnika ne zanima običan, građanski život, kakvog on prezire. Rad na djelu (crtanje, tesanje, ispitivanje, osmatranje) ukazuje se kao jedini medij na koji vrijedi trošiti vrijeme. Da li to umjetnik vraća dug onom božanskom, talentu, ili pak receptoru, ili je doista zaokupljen svojim djelom; ili možda sve to zajedno. Na kraju ostaje sasvim otvoreno pitanje da li je moguće biti

²⁰ Roger Bastide, nav. djelo, str 174.

²¹ P. Finci, nav. djelo, str. 60.

²² Ivo Andrić, *Most na Žepi*, str. 5.

umjetnik a pri tome voditi ljudski život sa ljudskim osjećanjima. Na ovo naravno ni sam Andrić nema odgovora, ali se pitanje upliće kao neizbjježno. Istovremeno se pokazuje kako je stvaranje najveći smisao života, ne čovjeka, nego umjetnika, i tu se upravo interpolira jaz između umjetnika i običnog čovjeka, pa makar bio i čitalac. Jedno drugo pitanje ovdje se nameće kao važno. Da li je moguće dokučiti još neki razlog umjetnikova povlačenja u sebe i njegove samoizolacije? Proces otuđenja i subjektivni doživljaj otuđenja umjetnika od ostatka svijeta počivaju na razlikama koje postoje između života i umjetničkog djela jer su životna i emotivna vjerodostojnost i estetski sklad dvije nespojive veličine. Da bi postigao savršenstvo umjetničkog djela, poznato je kako se umjetnik koristi vrlo osjetljivim i krajnje kompleksnim sferama života (osjećanja, utisci, subbine) ali on ih, te kompleksne sfere života, mora prikazati sa određene „psiho-emotivne distance“. Cijena toga prikazivanja jeste svakako otuđenje i izolacija od same ljudske suštine. Riječ je dakle o susprezanju i reduciraju vlastitih emocija nauštrb općeg humanog profila običnog čovjeka. Umjetnik je posve svjestan intencionalnog gubitka čovječije autentičnosti i prirodnosti, i otuda njegov čeznutljiv i nostalgičan pogled prema svijetu svakodnevnicе. Drugim riječima, umjetnik ne živi emocionalni život svojih likova nego mora gledati s distance koja podrazumijeva dvostruki napor; prvo mora proživjeti junakovu senzibilnost, a onda učiniti napor pa se izdići na nivo estetskog sklada i stvari vidjeti sa distance.

Sa nadahnućem o kome smo već govorili i izgrađenom samosvijesti o svom talentu, odnosno božijem daru kojeg posjeduje, umjetnik se udaljava od svakidašnjeg života i ljudi, koji ga stalno opominju i vuku u običnost, suprotno njegovim naporima za neobičnošću. Jer, naime, umjetnik ne samo da osjeća svijet, on ga doživljava kao mogućnost da oblikuje, da stvori jedan sasvim novi, prije toga neviđeni, nepostojeći, doduše virtualni svijet, ali svijet koji se razlikuje od svoje zbilje, koji ipak ima epitet mogućeg svijeta. „Mi stvaramo oblike, kao neka druga priroda“, kaže Goya u fingiranom razgovoru sa Andrićem, „zastavljamo mladost, zadržavamo pogled koji se u ‘prirodi’ već nekoliko minuta docnije menja ili

gasi, hvatamo i izdvajamo munjevite pokrete koje nikad niko ne bi video i ostavljamo ih, sa svim njihovim tajanstvenim značenjem, očima budućih naraštaja. I ne samo to. Mi svaki taj pokret i svaki pogled pojačavamo jedva primetno za jednu liniju ili jednu nijansu u boji.“²³ Pojedinac iznova gradi prirodu tako da od nje čini životni okvir koji je prispolobljiv njegovom senzibilitetu, njegovoj slici svijeta.

Na drugoj strani, obični ljudi vide umjetnika kao „sumnjivo lice“, o čemu Andrić govoru u pripovijetci *Razgovor sa Gojom* na način: “Vidite, umetnik, to je „sumnjivo lice“, maskiran čovjek u sumraku, putnik sa lažnim pasošem. Lice pod maskom je divno, njegov rang je mnogo više nego što u pasošu piše, ali šta to mari? Ljudi ne vole tu neizvjesnost ni tu zakukulenost, i zato ga zovu sumnjivim i dvoličnim.“²⁴ Možda je ovakav odnos ljudi stvoren iz saznanja kako je umjetnik odabran biće i izvršilac božije misije među ljudima. Dakle, obilježeno i izdvojeno, pa zbog toga pretpostavljeni i predestinirano da vlada nad ljudima; a čovjek se protivi tome, iz zavisti ili po prirodi, svejedno. Možda ga ljudi doživljavaju kao nekoga ko svojim stvaranjem destruira prirodu kao božiju zbilju, što je bogohulno, pa taj novouspovjetljeni svijet vide kao proizvod moći. Ili je možda problem u tome što umjetnik uspostavlja neobičan i nesvakidašnji odnos s prirodom, ili je u pitanju baš ta već spominjana umjetnikova želja za besmrtnošću. E, to mu se ne može oprostiti, ne samo zato što je besmrtnost božija privilegija a on pretendira na božije prerogative, nego i stoga što ga prepoznaju kao preteču Antihrista koji će se, u legendi, pojaviti na zemlji i stvarati sve što je Bog stvarao, samo sa daleko većom vještinom i sa više savršenstva. A zašto bi neko očekivao od ljudi da imaju razumijevanja za čovjeka koji se usuđuje rušiti ono što je Bog stvorio i nanovo graditi ono što je već jednom izgrađeno.

Ovdje dolazimo do demonskog porijekla umjetnosti o kojoj govori Goja, i do „prokletstva“ koje je posljedica otuđenja i izopćenja, kao izdvajanja iz života i umjetnosti i umjetnika. Prokletstvo umjetnika leži u njegovoj izdvojenosti od ljudi, u osudi nošenja toga križa i u stalnom

²³ Ivo Andrić, *Razgovor sa Gojom*, u knjizi *Staze, lica, predeli*, Zagreb, 1964, str. 103.

²⁴ Ibidem, str. 101.

nastojanju da bude ukorjenjen i da se vrati u okrilje običnih malih ljudi, okrilje iz kojeg je izbačen čudesnim svojstvima svoga ujetničkog talenta. Takva ambivalentnost bića koje nastoji uživati u jednostavnosti svakodnevnog druženja sa ljudima, a u drugom momentu silno želi da ostane potpuno sam bez mogućnosti bilo kakve komunikacije i dodira, stvara osjećaj prokletstva i tereta usamljenosti i odbačenosti, spaja se sa trenutkom samoprebacivanja krivice na svoju prokletu darovitost.

Andrićev umjetnik u *Mostu na Žepi* ima slojevit odnos prema vlastitom djelu i on se može pratiti u dvije faze stvaranja umjetničkog djela. U prvoj, najvažnijoj fazi za nastanak oblika i konačnog djela, umjetnik je najviše posvećen poslu i pripremama koje pritom u očima običnih ljudi dobivaju mitski nadnaravni oreol, jer on na naročit način „obilazi veliki kameniti most (na Drini, op.a.), tucka, među prstima mrvi i na jeziku kuša malter iz sastavaka, i kako premerava koracima okna.“²⁵ Ili najupečatljiviji sud o umjetniku izriče Andrić kroz usta Selima Ciganina kako umjetnik „asli i nije čovjek kao ostali ljudi. Ono zimus dok se nije radilo, pa mu ja ne otidi po desetak petn' est dana. A kad dođem, a ono sve neraspremljeno kao što sam i ostavio. U studenoj brvnari on sjedi sa kapom od međedine na glavi, umotan do pod pazuha, samo mu ruke vire, pomodrele od studeni a on jednako struže ono kamenje, pa piše nešto; pa struže, pa piše. Sve tako. Ja otovarim, a on gleda u mene onim zelenim očima, a obrve mu se nakostrešile, bi reko prozdrijeće te. A nit govori nit romori. Ono nikad nisam video.“²⁶ Umjetnik je u ime umjetnosti, odnosno, u ime nastanka umjetničkog djela, spreman na najveća odricanja i na svaku moguću žrtvu, i u toj se posvećenosti prepoznaje njegova posebnost i sposobnost koncentriranje na jednu tačku, odbacivanje svega što ne doprinosi takvome cilju, bez obzira što su u tom selektiranju žrtvovani najljudskiji kanoni i standardi normalnog življjenja. On ne radi, a to se vidi iz Selimove priče, kao normalan čovjek, pa samim tim ne treba očekivati da vodi građanski život, koji on apstrahira, prezire i opstruira do potpunog odbacivanja. Isto onako

kako umjetnost nikada ne odražava sliku zbilje i nije identična sa stvarnošću, na isti način se distingvira pozicija umjetnika i običnog čovjeka koji je uronjen u taj svakodnevni život. Umjetnik je u svakom trenutku priprema za nastanak umjetničkog djela, potpuno svjestan kako nema umjetnosti niti djela bez dugotrajne i prethodne akumulacije energije, koja obuhvaća intelektualno i emocionalno pripremanje, što uz nužan selektivni odabir materijala predstavlja (a to upravo temeljito radi Andrićev neimar) niz nezaobilaznih premisa za nastanak umjetničkog djela. U toj inicijacijskoj fazi stvaranja djela, umjetnik/neimar selektira i reducira činjenice te artefaktima daje osobine i rang kakvim ih on vidi; vidi i percipira stvari koje još niko nije vidio, a one su tu stajale godinama. Možda su baš one bitne za nastanak i život djela, a time se samo dodatno produbljuje i markira njegov raskol između vlastitog subjektivnog svijeta i zbilje na koju se oslanja.

Da bi neka estetska vrijednost (ili općenito kvalitet stvorenog djela) postojala kao neobovliva činjenica, nije dovoljan samo intelektualni i emocionalni napor umjetnika; potrebno je da ona bude poopćena. Nije moguće da taj silni dramatski, stvaralački napor, ta hipersenzibilnost stvorena unutar umjetnikovog bića, ostane samo njegova svojina. Ta se plima osjećanja i energije mora prelivati u svoju okolinu na ljude koji imaju ili urođenu ili odgojenu prijemčivost za lijepo; jer kada bi sve to ostalo svojina umjetnikova to bi bila smrt umjetnosti, njezin kraj. Kada taj proces prelivanja energije ne bude imao polivalentnost, umjetnost više neće imati smisla i funkcije. Uloga genija/umjetnika, prema Bouthulovim riječima jeste „da nekoj publici predoči neku novu pretpostavku“. Ovo je saznanje koga je svjestan svaki umjetnik, i svaka priča o njegovom ravnodušnom odnosu spram društva mora biti temeljito pravjerena. Umjetnik zna da se komunikacijski kôd umjetničkog djela mora završiti na recipijentu, na krajnjem „potrošaču“, inače bi cijeli trud bio uzašludan. Otuda on kao glumac na daskama redovito jednim okom prati reakciju publike, bez obzira kakav je njezin umjetnički ili obrazovni nivo. Takva novostvorena estetska vrijednost ostaje samo „pretpostavka“, i o tome hoće li ona biti promovirana u vrijednost ne odlučuje umjetnik, „a među vrijednosti biva uvrštenom tek kad joj

25 Ivo Andrić, *Most na Žepi*, str. 4-5.

26 Ibidem, str. 7-8.

s pristupanjem određenog broja osoba pripadne takvo pravo građanstva.“

U drugoj fazi Andrić prati umjetnika nakon završetka umjetničkog djela. Taj je period u potpunoj suprotnosti sa prethodnim, onim kada je djelo nastajalo, kada su se dramatično donosile odluke, vršila selekcija, oblikovanje i davanje forme. Sada je taj odnos umjetnika i njegovog djela skoro ravnodušan, kao da ne postoji. Djelo živi jedan svoj drugi život i ono sada pripada javnom prostoru, opća je svojina, društvena vrijednost koja ima neku svoju unutrašnju i spoljnju logiku, i ona sada, ta logika, uspostavlja nove odnose: djela i publike, djela i institucija, djela i društva, djela i prirode, djela i okruženja. Uglavnom, u toj fazi djelo se volšebozno oslobađa tutorstva i patroinstva umjetnika i kao što se brod otiskiva na pučinu, započinje jedan novi put i novi život. Evo tome potvrde, viđeno i prokomentarisano iz pomalo infatilne, pučke optike Selima Ciganina: „I ljudi moji, koliko se namuči, eto godinu i po, a kad bi gotov, pođe u Stambul i prevezesmo ga na skeli, odljuma na onom konju, ama da se jednom obazrije jal'na nas jal' na čupriju! Jok.“²⁷ Odmah se nameće pitanje, opet pučko i opet ifatilno, zašto, kako je moguće, kakav je to čovjek pa da se ne osvrne na svoje djelo. Naravno pitanje treba postaviti Andriću. Ovo je zbilja njegov stav, a sjećamo ga se kada je „*odbacio*“ način pisanja u njegovoј ranoј poeziji (*Ex Ponto i Nemiri*) i kada u prvim pripovijetkama dvadesetih godina prošlog stoljeća zagovara potiskivanje autorovog *ja* iz djela i kada dopušta da djelo govori vlastitom logikom. Djelo je svojevrsno ogledalo, autorovo vlastito drugo, i autor, konačno, na njega ne polaze pravo svojine, već Drugi, i konačno „autor nije posljednja riječ, posljednja riječ pripada Djelu.“²⁸ Ovdje Andrić, bjelodano napušta romantičarsku ideju „o Autoru kao isključivom tvorcu djela, jer su u djelu na djelu i okolnosti i kontekst i biće jezika.“²⁹ Ovdje dolazimo do prevratničke ideje kada autor, u ovom slučaju Andrić, nastoji, kao nekada Flaubert, „da potisne vlastito Ja da stvori djelo koje bi se zasnivalo na sebi samom.“³⁰

27 I. Andrić, *Most na Žepi..*, str. 8.

28 P. Finci, nav. djelo, str. 70.

29 P. Finci, nav. djelo, str. 70.

30 Ibidem, str. 70.

Finci, u svojoj studiji, tvrdi kako u punom smislu „autor nikada nije samo sobom opsjednutu individualnost već tek onaj koji je u stanju oslobođiti svoj unutrašnje pomišljeni ritam; onaj koji nosi nebo imaginacije na sebi i ima stvaralački imperativ nad sobom.“³¹ On, naime, tek vjeruje kako je autor „inicijator djela“, osoba koja djelo inicira i u njemu ima svoju inicijaciju, i podupire tvrdnju kako svako djelo nije tek pojedinačni izraz nego „mogli bismo tvrditi da je svako djelo ‘kolektivni čin.’“ Pri tome ima u vidu mnoštvo drugih, od okolnosti, preko obrazovanja, do raznih uticaja, kao i osobnog iskustva, što utiče na stvaranje djela. Ali, odmah zatim domeće: „Ukoliko bi, međutim, „smrt Autora“ vodila bezličnosti, valjalo bi ga ponovo prizvati to bar kao tvorca koji iskazuje „okolnosti“ kao „okolnost“ kojom je omogućeno djelo.“³²

Možda bi se takvo mišljenje o smrti autora u modernoj umjetnosti moglo učitati u ovom Andrićevom odlomku u kojem jedan učeni carigradski mualim nudi natpis/hronogram na novosagrađenom mostu: „Kad Dobra Uprava i Plemenita Veština/pružiše ruku jedna drugoj/ nastade ovaj krasni most/ Radost podanika i dika Jusufova / na oba sveta.“³³ Da se odmah razumijemo, ovdje se pod pojmom „Dobra Uprava“, misli na Moć, Vlast, mecenstvo, a pod pojmom „Plemenita Veština“, umjetnost kao opći pojam i samo njihovo stavljanje u naporedni, ravnopravni odnos u stvaralačkom postupku, uvodi Upravu u igru kao ravnopravna partnera, upozorava na njezinu dramatično važnu ulogu u nastanku umjetnosti, ma šta to u konačnici značilo. Ovdje je samo dilema treba li tu bjelodanost isticati, etiketirati na umjetničkom djelu, ili djelo treba oslobođiti takvog balasta. „Dobra Uprava i Plemenita Veština“ figuriraju ovdje kao skele oko Andrićevog mosta. Dok god skele stoje uzgor, mi ne vidimo djelo u svoj njegovoј veličini i ljepoti, pa onako kako neimarovi pomoćnici uklanjaju skele s mosta, da bi on sinuo kao „neobična misao, zalutala i uhvaćena u kršu i divljini“, vezir isto tako jednim potezom pera uklanja „paučinu“ oko umjetničkog djela (donatora, autora, okolnosti) i omogućuje djelu da živi svoj samostalan život. Otuda

31 Ibidem, str. 66.

32 Ibidem, str. 66.

33 I. Andrić, *Most..*, str. 9.

razumijemo onu maksimu kako „posljednja riječ pripada djelu“, pa bi „na kraju djelo trebalo postojati samo po sebi, na neki se način oslobođiti i svoje društvene i povijesne uvjetnosti“³⁴ takve bi se krajnosti mogle zaošijati i postati moć za sebe zato „u manje drastičnom obliku Autor ‘kad već govorimo o smrti Autora’ Autor je voditelj koga vodi djelo. Autor gubi na značaju, jer se akcenat sa osobnosti tvorca pomiče na stvoreno, jer nije Djelo po Autoru, nego je netko Autor po ostvarenom Djelu. Autor, dakle, nije izvor djela Djela: Djelo stvara Autora.“³⁵ Nitzsche je također govorio „o umjetničkom djelu koje se pojavljuje bez umjetnika“, i tako se nanovo djelo izjednačava sa „prirodom“ pri čemu „daje prednost onome što nastaje nad onim što čovjek stvara.“ Isto tako, umjetnost kao mimesis, u svojoj tvrdnji, ne kaže da umjetnost nastaje kao ponavljanje već postojećeg, nego i da umjetnik nema nikakav uticaj jer

generira ono što već postoji. Ima nešto od toga u Gadamerovom stavu, prema kojem je ‘subjekt’ iskustva umjetnosti ‘samo umjetničko djelo.’“³⁶

Bilo bi pogrešno i možda kontraproduktivno vjerovati kako Andrić, u spomenutim eseji-prihvjetkama promovira neki svoj zatvoreni sistem filozofskog promišljanja o prirodi, postanku i funkciji umjetnosti, i kako se u taj „utvrđeni zamak“ ne da ništa više utaknuti. On je, dakle, samo dopustio sebi da misli o fenomenu onoga što je sudsudbina i njega i njegova djela, s punom svijesti o tome kako se pitanje umjetnosti ne može obujmiti jednom prihvjetkom, ali isto tako sa raznanjem kako je moguće sa samo jednom prihvjetkom pokrenuti važna pitanja prirode i funkcije umjetnosti, a to je upravo zadaća književnosti.

Ovaj tekst je dio šire studije o Andrićevom razumijevanju umjetnosti.

³⁴ P.Finci, nav. djelo, str 70.

³⁵ Ibidem, str. 71.

³⁶ H.G. Gadamer, *Istina i metoda*, 1978, str. 136-139, prema P. Finci, nav. djelo, str. 69.

Umetnute priče u prozi Čamila Sijarića

Čamil Sijarić (1913-1989) spada u red najznačajnijih pripovjedača južnoslavenskog govornog prostora čije djelo, od prve zbirke pripovijedaka Ram – Bulja (1953) do danas, predstavlja izazov brojnim kritičarima. Povodi kakvi su godišnjice smrti ili rođenja najčešće bivaju i povodima naučnih skupova i promišljanja o djelu nekoga od književnika, a u Sijarićevom slučaju interes književnokritičkog čitanja i naučnoteorijskog istraživanja njegove, prije svega proze, je konstantran. Svako pisanje o razvoju bosanskohercegovačkog i/ili bošnjačkog romana nije moglo niti htjelo zaobići romane Čamila Sijarića (Bihorci, Kuću kućom čine lastavice, Mojkovačka bitka, Konak, Carska vojska, Raška zemlja Rascija), te ćemo njihove analize naći u tekstovima Nikole Kovača, Dejana Đuričkovića, Radovana Vučkovića, Envera Kazaza i brojnih drugih književnih kritičara i historičara čiji su pristupi i viđenja različiti ali ocjene estetske i umjetničke vrijednosti Sijarićeva stvaranja usaglašeni – on je značajan pripovjedač malih ljudskih sodbina u velikim historijskim zbiranjima, umjetnik koji je u svakom detalju znao pronaći motiv za priču, kod njega, kako kažu, i kamen govor. Tematsko-motivski su sve njegove priče vezane za rodni Sandžak, burna historijska previranja ovog pograničnog prostora, težak život ljudi vezanih za zemlju i prirodu koja u potpunosti određuje njihovo ponašanje i filozofiju, vjerenja i folklor. I kako okrutna historija i priroda utječu na širu društvenu zajednicu, tako surovi i kruti patrijarhalni zakoni određuju unutarnopordične odnose, a sve zajedno sodbini Sijarićevog čovjeka koju onda vješt umjetnik prepoznaje u bunaru, kozi, hrtu, kamenu, drvetu, nakrivljenom konaku, poderanoj zastavi...

Čamil Sijarić u svojim romanima kroz pisanje o historiji ukazuje na njen besmisao, kao što i pisanjem o patrijarhalnoj porodici problematizira njena temeljna načela. Pokazao je da je historija niz besmislenih umiranja, njegov svijet nije svijet junaka već svijet razočaranih ratnika, a individualiziranjem tragičnih sodbina

Sijarić kolektivni zanos potiskuje u drugi plan. U hijerarhijskoj raspodjeli moći muškarci (ali ne Sijarićevi) su oni koji pokreću historijska zbivanja i odlučuju o ratu i miru, dok su žene potisnute u tišinu privatnosti i porodičnog života, izvan takvih krugova moći. S obzirom da je u svim romanima, bilo u prvom planu ili potisnut u pozadinu, neki veliki historijski događaj, svakodnevni život ljudski je poremećen a tradicionalna patrijarhalna zajednica dovedena u pitanje. Nema u ovim romanima idilične lazarevićevske seoske zadruge pa se, ionako težak život čovjeka pretvara u surovu borbu za opstanak.

Njegove proze su u isto vrijeme i tradicionalne i moderne, pripovijedanje epski opširno i, ponekad, lirski zgusnuto do simbolike, fabula čvrsto oslonjena na lokalni hronotop i elemente folklora, dok je ljudska situacija univerzalno ljudska i nadrasta vremeno-prostorne zadate okvire. Za razliku od tradicionalnog romana čiji likovi biraju svoj put, Sijarićevi, poput likova savremenog romana, jesu samo žrtve i svjedoci historije. Njegovi junaci po svojim osobinama i odnosu prema svijetu (zarobljenost, frustracija ili absurd) padaju onom toku naše književnosti čiji se izvor nazire u filozofiji egzistencijalizma. Najveći broj likova koje stvara su na rubu ili izvan, u trenutku krize, bahtinovski nepodudarni sa samim sobom i sredinom. Naići ćemo na hodže i intelektualce koji su to samo dijelom, slučajne buntovnike, iseljenike koji nikuda ne odlaze, spahiye koji to više nisu, čuvara harema bez harema, vojnike i vojskovođe bez vjere u cara i državu, kneza koji nema više kome biti knez; sama patrijarhalna kultura je na rubu, nacionalni korpsi u okviru kojih se likovi kreću uvijek na rubu, pred seobu ili u seobi. Ovdje se radi o romanima koji su "nepovratno udaljeni od koncepta tradicionalnog romana" čiji su likovi "transcendentalni beskućnici koji i s ruba, ali i iz središta društvene zajednice oprobavaju održivost kolektivne norme i patrijarhalne kulture, ili, pak, trpe kob besmislenog historijskog lanca haosa" (Kazaz 2004:234).

O temi priče i pričanja unutar Sijarićevog opusa govoreno je mnogo. Njegova pripovijetka „Hasan sin Huseinov“, riječima Zdenka Lešića meta-pripovijetka (2003:26), citirana je bezbroj puta kao eksplisitni autorski iskaz o važnosti i vrijednosti priče. Međutim, nije Čamil Sijarić o pričanju govorio samo na tom mjestu. Kompletan njegov opus je jedna velika priča o ljudima koji pričaju i koji kroz priču dvaput žive. Likovi Čamila Sijarića vole pričati i vole slušati priče, znanje se prenosi usmeno kroz vrijeme (stariji pričaju mlađima) i kroz prostor (nebrojeno je mnogo putnika koji pričaju), i dalje: „Priča se u karavni, u hanu, u kući, za trpezom, u čaršiji, na pijaci, pred džamijom, na livadi, u polju, kod stoke, priča se u snu, sa samim sobom, - svi oblici života su predivo od kojeg se pravi i plete priča (priča se i sa životinjama, vodom, travom, drvećem: sve to u Čamila priča, svemu on daje usta i jezik).“ (Đuričković 2003: 17). No, iako se kaže da kod njega sve govoriti, Sijarić nije autor koji olahko riječ daje drugome – iako svi pričaju, umetnutih priča je veoma malo. Za razliku od postmodernista koji se služe tuđim tekstom i zapisom, on kao moderni autor voli sve držati pod kontrolom i od tuđih iskaza graditi svoj. Biografske činjenice kazuju da je Sijarić volio slušati i kazivati priče, ali u književnom djelu on veoma rijetko spušta riječ na novi/nizi pripovjedni nivo. Šeherzadin tip pripovijedanja nije karakterističan za njega jer njegov svijet nije postmodernistički fragmentiran. On teži poetizaciji i simbolizaciji, a to najprije podrazumijeva cjelovitost fokalizacije i doživljaja kao i vođenje naracije iz jedne naratorske pozicije. O njegovom načinu pripovijedanja Dejan Đuričković kaže: „Čamilova priča prenosi u neko neidentificirano vrijeme, drevno, mitološko, prirodno (ne istorijsko) vrijeme, u kojem je „sve zborilo“ i u kojem i dalje žive prastare, iskonske slike svijeta na koje je savremeni čovjek zaboravio.“ (2003:16). I upravo ta težnja za simbolizacijom i mitologizacijom stvara potrebu za zamagljivanjem izvora, te u kompletном proznom opusu Čamila Sijarića nalazimo samo jednu pisano umetnuto priču kao neku vrstu autorski ovjerenog tekstualnog traga iz prošlosti. Hronotop kojemu pripadaju njegovi likovi postoji isključivo u svijetu usmene tradicije, pa i tu ćemo se iznenaditi malim brojem umetnutih priča. U šest romana postoji samo sedam

cjelovitih priča u priči, a njihovom strukturalnom i značenjskom ulogom ćemo se baviti u nastavku.

Romani Bihorci, Kuću kućom čine lastavice, Mojkovačka bitka i Raška zemlja Rascija ispričani su iz pozicije sveznajućeg pripovjedača, u trećem licu, i, iako svi likovi pričaju, ne donose ni jednu umetnuto priču. U Bihorcima žene pričaju o Hatki, priča se o Đuzi i komitama, ali kroz dijalog i bez bilo kakve pripovjedne forme; kada na sijelu muškarci pričaju priče, žene iz druge sobe „podobro odškrinu vrata, hoće i one da čuju, pa nek su žene.“ (Sijarić 1991:63), ali u tekstu romana te priče nema. Funkcionalne su i priče iz drugog Sijarićevog romana – Ruška priča o starom agi, na primjer, a njen konačan cilj je fabularna informacija i rasvjetljavanje događaja iz prošlosti. Kao i u prvom romanu i ovdje postoje naznake pravih priča (tetka ili nena pričaju djeci pred spavanje), ali osim informacije da su priče bile čarobne a nenina soba najljepši kutak na svijetu, čitatelj ne dobiva ništa. Situacija je ista i sa Mojkovačkom bitkom (mi znamo da protagonist piše dnevnik, ali je njegova funkcija u karakterizaciji lika: on je učitelj, pismen je i ima potrebu zapisati svoje doživljaje), kao i sa romanom Raška zemlja Rascija. Prave, strukturalno zaokružene priče u priči nalazimo samo u romanima Konak i Carska vojska. Da li zbog toga što su protagonisti ovih romanova robovi i bedeli koji nemaju ništa sem priče, ili zato što su ovi romani ispisani u prvom licu čiji je narator dramatizirani pripovjedač? Alija hadum i Tahir su takozvani upleteni pripovjedači čije djelovanje utječe na fabularni tok. I više od toga, oni su protagonisti i svjedoci svih događaja, a hadum još i osviješteni pisac. A to onda znači da je na nivou cjelokupne romaneskne priče došlo do razdvajanja implicitnog pripovjedača i naratora, odnosno da postoji neko kome je Sijarić prepustio riječ. Kad će kome dati riječ i zašto, i da li će je uopće dati – uvijek je izbor pisca. S obzirom da u umjetničkom tekstu ne postoje slučajnosti, spuštanje naracije na niži pripovjedni nivo mora stvarati neko od ključnih strukturalnih mesta i otvoriti pitanja: zašto je priča umetnuta baš na tom mjestu a ne ranije ili kasnije, i, koliko mala priča saučestvuje u konačnim značenjima šire prozne kompozicije?

U romanu Carska vojska nalazimo pet priča u priči, od kojih prve četiri kazuju bedeli jedan

drugome, a petu oficir vojnicima. Na jednome od noćenja, na svom dugom putu ka ratištu, jedan od siromaha priča najprije legendu o tome kako je drveće nekada hodalo pa više ne hoda zbog oholosti žene. Nije teško prepoznati arhetipsko-biblijski motiv ženske krivnje, prisutan u onome dijelu fabule romana u kome su bedeli u stalnoj nevolji i svađi sa ženama koje ih uporno prate. Naredna priča sadrži motiv poznat iz legendi o izvorima gdje putnik udara sabljom a voda poteče iz kame na, bajkovitog početka: „Naišao odnekud nekakav putnik. (...) Bio je iz neke daleke zemlje“ (Sijarić 1991:65). Siromasi na putu u rat, neizvjesnost i smrt, imaju potrebu da vjeruju u čuda („Vjerujem ti“ – veli onaj drugi. „Hajd' još nešto.“), kao što vjeruju u jedinu ljudsku izvjesnost da će sve proći, što je poenta posljednje priče u noći koja je zasnovana na anegdoti i pouci u efektnom preokretu. Neobičan bunar kraj kojega odmaraju bit će povod za novu priču: „Nijesu više bili u svo me vremenu, nego u nekom davno prošlom – u kojem su živjeli drukčiji ljudi; o bože mili, kakvi to! Taj bunar je od njih ostao. Ostavili putniku vodu, i otišli – nestali...“ (Sijarić 1991:90). Podstaknut nekadašnjim velikim ljudima i njihovim slavnim djelima bedel priča legendu o Kulinama i kralju i kraljici. O tome kako je kraljica u svoju kulu svake noći dovodila novog mladića i ujutro ga bacala u provaliju da sačuva tajnu, sve dok jedan domišljati klesar nije ostavio kralju poruku a kralj bacio mladića, kraljicu i sebe u rijeku – „I ona voda i sad tuda teče, kao i onda. A kraljice nema.“ (Sijarić 1991:91). Bedeli su poput djece, kako kaže Tahir, još uvijek sposobni da se začude svijetu i vjeruju u njegova čuda. Zbog toga će oficir, u Jedrenima, na kraju njihovog puta, umjesto političkog govora kojim vojnike treba podstaći na ratovanje, ispričati priču: „Bio jedan car. Bio je silan – silniji od svih careva koji su ikad na zemlji prije njega bili...“ (Sijarić 1991:250). Ljudi uzvicima čuđenja i pitanjima o velikom caru koji sve osvaja i malom koji mu se suprotstavio, prekidaju priču, no kada je trebalo usvojiti pouku jedan od njih će reći: „Da mi je kakve volove da upregnem.“ (Sijarić 1991:252). Za Sijarićeve ljude priča je bitna dok traje kao što je bitna i carolija pričanja; poenta i bilo kakva korisnost priče u ma kakve svrhe za njih ne postoji.

Zbog specifične atmosfere urušenog konaka i osiromašenog spahije, ropkinja i haduma koji ne mogu otići u slobodu, sveprisutna melanholijska romanu Konak pogoduje pričanju priča. Samosvjesni dramatizovani pripovjedač kroz cijel roman tematizira motiv pričanja, što zazivanjem Šer-Ana na spisateljskom nivou, što raspravama sa Lemeš-agom na nivou lika, zaključujući da s pričama „i ja više nijesam sam – s ljudima sam, onim što su nekad i negdje bili pa ih više nema; ostala samo o njima priča...A da nije ostala, ne bi se ni znalo da su nekad živjeli i ne bi se znalo zbog čega su živjeli sem, šer-Ane, da jedu i piju.“ (Sijarić 1991:16/17). Glas drugoga, kome je dato da ispriča priču o propalom spahiji, glas je onoga koji negira važnost priče. Umetnuta priča u kojoj je narator Lemeš-aga tipična je priča-ogledalo o prijatelju koji nekada bio moćnik a danas sve izgubio. Takva priča, smatra on, nije za pričanje već za čutanje, i dalje,

Vidio sam da kod ljudi kao što su hadumi i robovi koje sam robio u ratovima nastane s vremenom neka čudna potreba da pričate dokone priče – da bježite iz vašeg vremena u neko davno prošlo vrijeme i tamo živite s mrtvima ljudima; a to je, hadume, kao da iz svoga čistoga mira odete iz kuće i legnete u groblje; legnete u groblje i tamo stanete da dozivate: o ti mrtvi Hasane, mrtvi Huseine, kaži šta si bio i kakav si bio da to pričam svijetu. (...) Svi koji propadnu, dadnu se na priče. (Sijarić 1991:17/18)

Posmatramo li konak i njegove stanovnike na ovakav način neće nas iznenaditi sveprisustvo hadumove priče, kao ni hanumina ljubav prema lažnim pričama. Drugu priču u priči u ovom romanu priča ropkinja Dženeta Eme-hanumi, nekadašnjoj ropkinji, započinjući svoje pripovijedanje na Šeherzadin način: pohvalom hanumi koja sluša i u vodom: kako se priča da je nekada bio jedan....Njena priča o hodži koji je govorio istinu i kadiji koji ga je otjerao, ogledalno se podudara sa pričom o hanumi koja ne želi slušati istinite priče. Život ropkinja ne pripada realnom svijetu pa je potreba bijega u čudesno sasvim razumljiva, dok je, s druge strane, njihov zadatak da, između ostalog, gospodare zabavljuju pričama.

Pripovijetke Čamila Sijarića su hronotopski i tematsko-motivski utemeljene u prostoru Sandžaka, a njihovi protagonisti su mali ljudi i njihove

male ili velike nevolje. U njegovoј pripovijeci fabula je gotovo nevažna u odnosu na ukupnu atmosferu koja melanholičnim žalom za prošlim vremenima i prolaznošću općenito premrežava kompletan tekst. Njihov kvalitet i umjetnička vrijednost leže u ljepoti pripovijedanja samog, poetizaciji i simbolizaciji. Naratorska pozicija se mijenja iz priče u priču, od neutralnog i sveznajućeg do pripovjednog ja na različitim vremenskim i emotivnim distancama. U ciklusu Priče kod vode pojavljuje se niz putnika koji zastanu da bi se odmorili na izvoru i ispričali neku, njima važnu, priču. Slušatelj je pripovjedno ja na intelektualnoj i vremenskoj distanci u odnosu na implicitnog pripovjedača. Naime, priče sluša dječak kao homodijegetički pripovjedač, a zapisuje odrastao čovjek. „Prva priča: Propast Dujšića“ donosi priču putnika o svojoj i prošlosti svoje braće, o tome kako su bili bogati trgovci pa osiromašili. Sve što mu je ostalo jeste potreba za pričanjem: „ - Kud god idem, ja nešto pričam, gdje god sjednem, ja opet pričam i noću kad legnem da spavam – i lakše mi je kad se ispričam. Je li lakše i tebi?“

(Sijarić 1991:341). On vjeruje da se priče ne pričaju iz dokonosti već od svoje muke. Neobičnu priču o kamenu („Peta priča: Kamen“) priča čudan čovjek koji nosi na sebi kamen i kroz njega provučenu glavu. Njegova priča podsjeća na bajku sa motivom odaje koja se ne smije otključati, a u suštini je poučna priča o tome kako čovjek ne smije zaboraviti ko je bio i kako na drugi svijet neće ništa sa sobom ponijeti. U pripovijeci „Kapa“ protagonista priča kao je čuo priču o čudesnoj kapi koja čovjeka čini nevidljivim – što znači da se pripovjedna pozicija spustila na treći nivo. I, konačno, postoji i jedna priča u pismu – Husein diktira dječaku pismo za brata i u njemu priču o čovjeku koji je umro od žalosti za ženom. Mnogo je češća naracije bez promjene pripovjedne uloge: dječak ih je čuo kraj izvora i prepričao, no ne postoji njihova izvorna forma skaza. Osim u ovom ciklusu priča u priči se javlja veoma rijetko, i to u pravilu kao dio dijaloga. U određenom trenutku, podstaknut događajem ili susretom, lik započinje priču (stari Hot o Ram-Bulji; Hrustem o Cigani-nu; Man o svojoj službi dovođenja žena) koja nerijetko biva prekidana pitanjima i komentarima. U pripovijeci „Kamen i pas“ narator sluša priču jednog hodže, a sudeći po njenom početku u

pitanju je vješt pripovjedač: „Od hodža koji su također stariji od mene, i učenjaka koji nisu hodže ali su znalci, čuo sam priču o paščadima – a vi je čujte od mene. I zapamtite je. Ona je o jednom pjesniku. I jednom paši. I o paščadima. Ko je taj pjesnik? Ko je taj paša? Ponešto ste čuli o obojici; pričali su o njima stari ljudi.“ (Sijarić 1991:230). U pitanju je nesputana adaptacija natarorskog glasa u kojoj autor dozvoljava karakteru preuzimanje naratorske funkcije.

Pripovijetka „Sablja“ u kritičkim tekstovima obavezno sa izdvaja kao jedna od umjetnički najkvalitetnijih priča Čamila Sijarića, i po mnogo čemu ona to i jeste – po svojoj tematiki, fabuli, čudesnosti, složenošću karakterizacije likova, kompoziciji, poetizaciji, pa i onome što teorijski teško možemo definisati a što svaki čitatelj osjeti kao vlastiti doživljaj ljepote i veličine ljubavi. Ono po čemu se ova pripovijetka izdvaja od svih drugih, a što je zanimljivo za ovu priliku, jeste priča u priči ali ne u obliku skaza već pronađenog rukopisa. Protagonista je kadija iz Akova kojeg Sijarić uvodi kao čovjeka koji je učen i koji je znao mnoštvo mudrih izreka, pjesama i besjeda, ali i beskrajnih priča o čudima zemaljskim. Došao je kao izbjeglica iz Bosne, a sav njegov teret koji su konji jedva nosili bile su knjige. Živio je dugo u hanu, a onda otiašao ostavivši ruševnu građevinu i u njoj svoje knjige i rukopise. Tek tada počinje istinska priča o njegovom životu, patnjama, ženinoj bolesti, čudesnom sabljaru i veličini jedne ljubavi, koju su Akovljani iščitavali iz njegovih zapisa otkopanih ispod ruševinahana. Među pronađenim knjigama „jedna se izdvajala. Nije bila u koricama. Nego samo složena u tabacima – kao kad se slože neposlata pisma. Bila je napisana kadijinom rukom i oni što su znali da čitaju najviše su uzimali tu knjigu. Nije bila o bogu, ni o prorocima, ni o porocima – bila je o ženi. O kadijinici.“ (Sijarić 1991:257). Knjiga se čitala i prepričavala kao najzanimljivija priča. Formalno, to su bili dijelovi pisama namijenjenih kadiji, Haim-efendiji, odnosno neka vrsta dnevničke ispovijesti o potrazi za lijekom bolesnoj ženi. Efendijino ime na početku ima istu invokacijsku funkciju koju Šer-An ima romanu Konak, što znači da je on izvan priče i bez utjecaja na njen tok. Naracija u prvom licu omogućava uvid u unutarnji kadijin svijet i njegove psihološke lomove, kao i samopriznanja

neuobičajena za Sijarićeve ljude: „(...) šta smo danas ja i ovaj sabljar, de, reci mi ako znaš, jer ja ne znam ništa drugo do da nas dvojica stojimo na onom tankom mostu koji moj han veže s nebesima, a koji se kratko zove – žena.“ (Sijarić 1991:290). Kao i u pripovijetkama u kojima postoji usmena naracija, i ovdje uočavamo određenu vrstu narativne metalepsije, odnosno paralelnog postojanja više svjetova – svijet događaja ili priče, i svijet naracije – s tom razlikom što u „Sablji“ postoji još i svijet ispisivanja priče ili ispovijesti. Tek na četvrtom nivou možemo govoriti o svijetu stvaranja u kojem implicitni pripovjedač obuhvaća prethodna tri.

U Sijarićevom opusu nisu rijetke pripovijetke unutar kojih je ispričana priča bez naznake o tome ko je narator, kakva je, na primjer „Bor, ptice i ništa“. Tačka gledišta nije promijenjena ali je jasno naznačen početak priče: „– a ljudi hoće ispričati svašta, ne bojeći se ni groblja ni bora da im kažu da nije bilo tako, jer groblje čuti, i bor čuti, i ljudima ostaje da pričaju što im drago, kad svjedoka nema da ih hvata u priči; a i bolje je što ga nema, jer kad bi ga bilo ne bi priče bilo. A ona ide ovako...“ (Sijarić 1991: 415). Konačno, riječima Hasana Sijarićevog, nije ni bitno da li je priča istinita ili šta od nje imamo: „Znao sam da bi mi on odgovorio da nemam ništa drugo, do da ih i sam nekome ispričam, da je na ovome svjetu najvažnije da imamo jedan drugom nešto da ispričamo. Kad bi mrtvi mogli da se kajemo što živi nismo učinili, to bi bilo što nismo pričali...“ (Sijarić 1991:107). A na pitanje zašto volimo slušati i čitati priče odgovara kadija iz Akova: „Čudno je, uzvišeni kadijo, Hajim-efendijo, kako svaki od njih pronađe vezu između onoga što ja pričam i onoga što je u njima – što su učinili, ili bi učinili kad bi smjeli ili kad bi umjeli. (...) – jer se svi mi u pričama nalazimo, u njima je po dio našeg djela, po dio naše sudbine, pa je – zbog toga, dobro slušati svačiju priču, radi sebe.“ Teorijski rečeno, narativni diskurs uvijek prenosi priču i ma ko se našao u ulozi pripovjedača, i ma kakve pripovjedne

tehnike koristio „i priča i diskurs prenose način na koji mi vidimo svet. Narativ se sa svom svojom snažnom retorikom nalazi između nas i sveta.“ (Abot 2009:245). Čamil Sijarić je ostavio veliki opus pripovijedaka i romana ispunjenih izuzetnim pričama o ljudima i tugama, o svemu što nas okružuje, čemu težimo i šta gubimo, a treba ih čitati radi sebe.

Izvori i literatura

- Sijarić, Čamil, Pripovijetke I, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1991.
- Sijarić, Čamil, Pripovijetke II, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1991.
- Sijarić, Čamil, Bihorci, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1991.
- Sijarić, Čamil, Kuću kućom čine lastavice, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1991.
- Sijarić, Čamil, Mojkovačka bitka, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1991.
- Sijarić, Čamil, Konak, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1991.
- Sijarić, Čamil, Carska vojska, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1991.
- Sijarić, Čamil, Raška zemlja Rascija, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1991.
- Abot, H. Porter, Uvod u teoriju proze, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- Begić, Midhat, Sijarićovo umijeće, u: Djela, knjiga V, Raskršća IV: Bosanskohercegovačke književne teme, prir. Hanifa Kapidžić - Osmanagić, „Veselin Masleša“ – Svjetlost, Sarajevo, 1987.
- Đuričković, Dejan, „Čamilova priča“ u: Naučni skup o Čamilu Sijariću, ANU BiH, Sarajevo, 2003.
- Đuričković, Dejan, Roman 1945-1980, Svjetlost, Sarajevo, 1991.
- Kazaz, Enver, Bošnjački roman XX vijeka, Zoro, Zagreb/Sarajevo, 2004.
- Lešić, Zdenko, „Priroda Sijarićevog pripovjedačkog svijeta“ u: Naučni skup o Čamilu Sijariću, ANU BiH, Sarajevo, 2003.

Ponavljanje kao stilski postupak u funkciji iskazivanja traumatičnog doživljaja rata u djelima Mustafa Madžar Ive Andrića i Tespih Miljenka Jergovića

“Da se ponovo rodi,
sigurno ne bi bio vojnik.” (Jergović, 2004)

Cilj ovog rada jeste komparativno analizirati pripovijetke *Mustafa Madžar* Ive Andrića i *Tespih* Miljenka Jergovića u kontekstu antiratne poetike. Iako vremenski udaljene po datumu nastanka, ove pripovijetke dijele mnoge sličnosti. Nastale u okviru koncepta *pripovjedačke Bosne* u njenim različitim razvojnim periodima, povezane su elementima antiratne poetike, a na planu karakterizacije likova je riječ o povratnicima iz rata, koji paradoksalno, unatoč ratnoj slavi, postaju ratni gubitnici. Iako ih društvo percipira kao ljude od ideje, hrabre i mudre ratnike, i Andrićev Mustafa Madžar i Jergovićev Veroljub Bakrač zapravo iznevjeravaju koncept epskih heroja. Njihov doživljaj rata je krajnje traumatičan, u potpunosti emotivan, i zarobljen u neprekidnom sjećanju na ratne slike iz kojih ne mogu iskoracići. U nastavku ovog rada, propitati ćemo na koji način ponavljanje kao stilski postupak konstruira figuru deheroiziranog ratnika i apsurdnu sliku rata.

U stvaralačkim tokovima bosanskohercegovačke književnosti Ivo Andrić i Miljenko Jergović upotpunjavaju sliku pripovjedačke Bosne o kojoj je još u prvoj polovini dvadesetog stoljeća pisao Jovan Kršić. Pripovijetka se, kako primjećuje Enver Kazaz, u okviru pripovjedačke Bosne prve polovine 20. stoljeća, pokazala kao identifikacijski žanr i ozbiljan konkurent romanu. Kako uočava ovaj autor, na kraju 20. i početku 21. stoljeća reaffirmira se vrijednost pripovjedačke Bosne u terminu *nova pripovjedačka Bosna*. *Nova pripovjedačka Bosna* svoje poetičke uzore pronalazi u pripovjedačkoj Bosni prve polovine 20. stoljeća pa „prevlast lirskog nad narativnim posvjedočuje još jednu bitnu vezu nove sa tradicionalnom pripovjedačkom Bosnom“ (Kazaz, 2009: 172).

Miljenko Jergović, pripovjedač na razmeđu dva-desetog i dvadeset prvog vijeka, jedan je od pisaca koji upotpunjava „vrijednosne domete bosanske proze“ (Kazaz, 1998: 914). Ono što sa strukturnog aspekta povezuje stvaralaštvo Andrića i Jergovića jesu pripovijetka i roman kao književne forme, a na širem, tematsko – motivskom planu, sudbine njihovih neobičnih junaka smještene su u turbulentni okvir bosanskohercegovačke historije.

Djelo *Mustafa Madžar* Ive Andrića nastalo je 1923. godine u okviru Andrićevog stvaralačkog zaokreta od poezije ka prozi, a koje Branko Tošović svrstava u grački stvaralački opus Ive Andrića (Tošović, 2009 : 179). Neki autori (Ostojić, Bogdanović, Pervić, Tošović) vide sličnost između Andrićevog Mustafe Madžara i Alije Đerzeleza, kod kojih izdvajaju i podudarnosti i razlike, istaknuvši da se kod oba junaka zapaža „prezir prema životu i lakoća kojom odlaze u smrt“ (Tošović, 2009: 206). Oba junaka subjekti su u prostoru historije kao njeni kreatori, hrabri junaci i čuvari sistema, međutim, takva njihova uloga dekonstruira se u prostoru svakodnevnog života koji čini narodna masa. Kreiranje drugačije slike ratnika je inicirana iznutra, iz psihološki nesigurne pozicije lika: kod Alije Đerzeleza vanjski, fizički izgled izvor je njegove nesigurnosti s kojom ne može prići ženi i ispuniti zadati okvir epskog heroja, dok je kod Mustafe Madžara slika antiratnog junaka pokrenuta iz zaumnih dijelova njegovog bića u kojem neprekidni tok čine strašne slike s ratišta. Nesigurna sudbina ratnika postat će ponovljiva u prostoru turbulentne historije, te historija neće više biti mjesto utočišta, nego najdubljeg ljudskog ponora, u kojоj njen subjekt, paradoksalno, više „nije njen aktivni sudionik, već neko ko trpi

posljedice historijskih zbivanja, neko ko se od sudionika historijskih događaja pretvorio u krvica bez mogućnosti odbrane“ (Kazaz, 1998: 875). Jergovićev lik, Veroljub Bakrač iz djela *Tespih*, postat će subjekt u prostoru rata 1992 – 1995, ali i objekt vlastitih nadrealnih slika čije porijeklo nalazi na ratnoj sceni apsurga. Kao Andrićev Mustafa Madžar, i Jergovićev Veroljub Bakrač jeste žrtva rata i njegove okrutnosti, ali i vlastitih prostora podsvijesti gdje se akumulira ratna trauma. Pripovijetkom *Tespih* Jergović ispisuje vojničku ispovijest koja se pokazuje „kao osnova ratnog modela priče kod novih pripovjedača i pripovjedačica“ (Kazaz, 2009: 167). Tragični doživljaj rata iz perspektive (anti)ratnika iskazan je ponavljanjem traumatičnih slika i isprekidanih glasova, te određenih asocijativnih sekvenci koje se odvijaju na graničnom prostoru sna i jave, slave i nesigurnosti, junaštva i straha.

Ponavljanje kao stilski postupak u umjetničkom tekstu realizira se putem ponavljanja glasova, riječi, značenja, ali i određenih stihova i refrena. Načelo ponavljanja je, kako percipira Lotman, imalo različita određenja tokom književnih epoha, te se integriralo sa svim svojim zakonostima i unutarnjim podjelama. U načelu ponavljanja Lotman vidi nesumnjiv element umjetničke strukture koji se ne može smatrati slučajnim proizvodom, pa je za ovoga autora ponavljanje ustvari „složena igra sličnosti i razlika koje uvjetuju bogatstvo semantičke strukture“ (Lotman, 2001: 248). Abot naglašava vrijednost narativa akcentirajući to da „teme i motivi predstavljaju upravo dva termina koja se najčešće koriste da označe ponavljanja u narativu.“ (Abot, 2009: 159). U svom tekstu *Ponavljanja kao stilovorni efekat Alija Pirić* ističe da u prozi „ne postoje ponavljanja teksta kao u poeziji, ali postoji ponavljanje tema i motiva sa takozvanim provodnim motivom koga zovemo lajt-motiv“ (Pirić, 2010: 41), smatrajući da se mogu izdvojiti motivi „karakteristični za jednu književnu epohu, književnu vrstu, jednu nacionalnu književnost ili uopće civilizacijski krug“ (Pirić, 2010: 41). Pošto su bosanskohercegovačku historiju obilježili brojni ratovi u njenim različitim vremenskim periodima, tako je i bh književnost nerijetko prepoznatljiva po ratnoj tematiki. Enver Kazaz prepoznaće refrensku strukturu bosanskohercegovačke pripovijetke „pa njen

okvir nije prisutan samo u tematsko-idejnem, niti pak afektivnom sloju teksta, nego daleko bitnije u postupku koji prethodnu priču podrazumijeva kao neku vrstu podteksta u svojoj palimpsestnoj zasnovanosti.“ (Kazaz, 2009: 102).

Unutarnja dinamika pripovijetki *Tespih* i *Mustafa Madžar* naglašena je neprekidnim ponavljanjem paradoksalnih slika i paradoksalnih situacija u kojima se nalaze njihovi protagonisti. Mustafa Madžar, u narodnim pričama je silan i snažan, a po dolasku iz boja u čarsiju on je „vas savijen, mrk i umotan“ (Andrić, 1978: 23); silno želi zaspasti, ali slike sna teže su od stvarnosti koja je, paradoksalno, kao i san – *puna gada*. Tragična sudbina Andrićevog Mustafe Madžara je prototekst za sudbinu Jergovićevog Veroljuba Bakrača, što nije slučajno jer djela nove pripovjedačke Bosne „uspostavljaju veze sa Andrićevim pričama“ (Kazaz, 2009: 103) i to prema „pripovjednom postupku baziranom na postmodernom načelu asocijativnih igra, izravnih ili prikrivenih“ (Kazaz, 2009: 103). Bakrač je ratnik koji nije svjestan početka rata, paradoksalno, ratnik koji nije moralno opredijeljen da ubije one sa svoje suprotne strane, a još manje dječake koji su skočili u smrt bježeći pred njim.

Ponovljivost tragične sudbine ratnika, iako je u obje analizirane pripovijetke ispričavljana s aspekta sveznajućeg pripovjedača, krajnje je lični izraz „individualnog naspram kolektivnog, prevlast doživljajnog i postupak poetizacije naracije nad događajno – narativnim“ (Kazaz, 1998: 913). Doživljajnost naspram događajnosti prisutna je i u pripovijetkama *Tespih* i *Mustafa Madžar*, što je najavljen u uvodnim opisom bezimenoga grada okovanog olujama:

Ne znam u kojem je to gradu i pamti li se njegovo ime ili je izbrisano iz sjećanja s posljednjim čovjekom koji je iz njega živ otišao, ali je priča isla ovako: bila je zima, a gorjelo je i grmjelo iz neba i iz zemlje. (Jergović, 2004: 117)

Ovakva slika nalazi se u jakoj poziciji teksta, jer njome počinje pripovijetka *Tespih*, a slike oluje, pamćenja i bezimenog grada se refrenski ponavljaju naglašavajući trajnost Bakračevog sjećanja na rat i onda kada je on kao vanjski događaj završen. Alegorijska vizija pakla izraz je ratom traumatiziranog pojedinca i njegova interiorizirana

stvarnost. Unutarnju stvarnost ratnika čine neprekidni prostori ponovljenih snova. Portretiranjem psiholoških prostora rezigniranog ratnika „Jergović je do kraja poništio herojski model povijesne priče i s njim usklađenog epskocentričnog obrasca kolektivne memorije i uspostavio sistem malih povijesti kao osnovu na kojoj se zasniva povijesno sjećanje“ (Kazaz, 2009:163). Refrensko ponavljanje istih traumatičnih slika rata na poseban način intenzivira psihološku napetost koja se kumulativno niže iz jedne pripovjedne sekvene u drugu. San shvaćen kao lotmanovski *stop kadar*, posebni je zaumni prostor za kojim istovremeno žudi i od čije stravičnosti bježi Mustafa Madžar

Najprije zaspa, ali tada najednom, kao uvijek kad se najmanje nada, izidoše preda nj ona djeca s Krima, plava i podšišana, ali nekako kruta i glatka i snažna, pa se izmiču kao ribe. I u očima im nema one zamrlosti, nit im zjenice u strahu zapadaju, nego su uporne i nepomične. On se zadihao i neprestano ih hvata, ali zapaža svaku i najmanju promjenu. (...) Budi se vas u znoju i tegobi, dahćući i lomeći hasuru pred sobom. (Andrić, 1978: 33)

Na prozirnim granicama sna i jave nalazi se Jergovićev Veroljub Bakrač. Na historijskim linijama razglašenja između vojske Republike Srpske i Armije BiH počinje njegova unutarnja psihološka drama iz koje može pobjeći jedino u sigurnu smrt u Grčkoj.

Ono što se dalje događalo Veroljub Bakrač nikada nikome neće ispričati. Ali ne zato što bi tajio ili što bi druge želio poštovati strašnog prizora, nego zato što neće biti siguran što je tu stvarno, a što je došlo iz snova i više mu ne da mira. Iza grma kupine je, nekoliko metara niže, bila gola stijena široka desetak metara. Na toj je stijeni ugledao dječake s kalašnjikovima. Bilo ih je sedam. Nijedan nije mogao biti stariji od osamnaest. Iznad njih bilo je nebo, a ispod njih oblak, još jedno nebo, a ispod njega vjerovatno grad. Ili mu se tako učinilo. Iako je susret bio kratak, dovoljan tek da cijev okrene prema njima, zapamtio je sva-ko lice. I znao je zašto ne dižu svoje puške. Pušku ne diže samo onaj tko je siguran da je prazna, a pred sobom ima zvijer koju ne može zaplašiti šupljom cijevi. Ta djeca bila su očajna. Jedan

plavokosi je povikao: Allahu ekber! I zatim skočio u provaliju. Ostali su poskakali bez glasa. Nestali kao da ih nikada nije bilo. (...) Stajao je skamenjen, sa stijenom na grudima, a onda je vladao muk i Bakrač je prodisao. Tog dana, sutradan, pa sve do kraja rata više se nisu gledali u oči. Ni vojnici između sebe, ni bilo koji od njih s pukovnikom. (Jergović, 125 – 126)

U poststrukturalistički dekonstruiranoj slici historije ni agresor ni njegove žrtve nisu konačno određene kao takve, već su dati kao simboli stradanja i nesreće, pa je granična pozicija ratnika Bakrača istovjetna graničnoj poziciji dječaka koji iščekuju smrt na usamljenoj stijeni dok je „iznad njih bilo nebo, a ispod njih oblak, još jedno nebo, a ispod njega vjerovatno grad.“ (Jergović, 2004: 125). Prostorna distanca ne znači i unutarnju distancu u događajima: iako se Mustafa Madžar vratio iz boja, on je još uvijek *uronjen* u prostor rata koji ga, kao i Bakrača, determinira kao tragičnog gubitnika u raljama historije. Polidimenzionalnost prostora, te složeno kretanje protagonisti unutar njih, uvjetovalo je i druga ponavljanja u tekstu. Jedan od takvih učestalih motiva u oba djela jeste motiv glasova. Oni se javljaju kao auditivno pamćenje ratne traume, a smješteni su na znakoviti *rub*, granicu jave i sna. I dok Bakrača prati uzvik Božijeg imena dječaka koji skaču sa stijene u sigurnu smrt, dotle se Mustafa Madžar hrve sa višestrukim glasovima i njihovim oblicima.

Najednom mu se učini kao da uz svaki oblik ide i naročit glas, šapat, poziv ili pjevanje; tihi jedva čujni glasovi koji se izmjenjuju i prepliću s oblicima. Svi utonuše u pucanju kandžije kojom je šibao konja. Ali čim bi prestao da šiba, stadoše glasovi da se roje i navaljuju. (Andrić, 1978: 36)

U unutarnjem prostoru ratnika Madžara vodi se svojevrsna bahtinovska polifonija u kojoj učestvuju snažni glasovi okoštali u refrenski ponavljanju misli *Svijet je pun gada* koju će na kraju izgovoriti i time će unutarnji glas preći rub i postati artikulisani vapaj. Unutarnjoj dinamici glasova ruga se vanjska šutnja i nemogućnost da se iskaže ratna trauma. Uz snažno unutarnje bubnjanje glasova, kreira se istovremeno i oprečan motiv šutnje, pa se Mustafa Madžar „naprezao i vikao svom

snagom, iako mu se grlo stezalo i dah ga izdavao, ali su ga nadvikivali bezbrojni i neodoljivi glasovi, i prijetila stabla i gromovi.“ (Andrić, 1978: 36).

Opisi prirode prate unutarnju glasovnu polifoniju traumatiziranog ratnika Madžara, šumovi rijeke izraz su pounutrenog doživljaja svijeta. Iako ga rijeka u početku asocira na splavove i njihovo loko kretanje, ipak se u pamćenje urezuje kao vječni podsjetnik na krv i bojeve:

Tu šumi Vrbas i na njemu se nižu splavovi, ali nisu onako teški ni razmaknuti ni krvavi kao za bitke, nego se lako njihaju i plove. Dok nešto ne prokinu romon talasa i ne izmače splavove, a on se nađe na tvrdu tlu, slušajući jednolično roptanje (Andrić, 1978: 31).

Rojanju i roptanju glasova iz traumatičnih snova suprotstavljen je utihnuli glas Mustafe Madžara, glas koji je sasvim *promukao i pištav kao šapat* (Andrić, 1978: 38), čime je rekonstruirana epska slika ratnika koji ponosno i časno priča o pobedonosnim bojevima.

U objema pripovijetkama uočena je unutarnja dinamika glasova uz koju se može vezati motiv kretanja. Pišući o prostoru kao jednoj od ključnih stavki svakog umjetničkog djela i videći umjetnički tekst kao prostor, Lotman izdvaja aspekt kretanja kao element koji znači preobrazbu. Motivom kretanja izraženo je ponavljanje glasova na različitim prostorima, a ponavljanje glasova prati i unutarnju preobrazbu junaka od hrabrih ratnika do nesretnih gubitnika i proganjениh tragičara. Put glasova istovjetan je prostornom kretanju koje je dato u opoziciji unutarnje – vanjsko: kretanje Veroljuba Bakrača na relaciji Sarajevo – Grčka prati i ponovljeno kretanje ratnih slika i ratnih glasova koji se nižu u gradacijskom nizu. Unutarnji glasovi najjači su u bosanskohercegovačkom prostoru, a prelaskom preko granice, kao da se stišavaju da bi kulminirali na većoj distanci i realizirali se na najbučnjem prostoru grčkog Epidaura. U prostoru Epidaura se sve čuje, pa i pjesma mladića iz Bosne koja priziva Bakračevu sjećanje na rat i dječake koji u trenutku svoje smrti spominju Božije ime.

Dinamično kretanje Mustafe Madžara, te njegova preobrazba od ratnika do čovjeka koji se užasava nad svijetom, određeno je i gradom kao

simboličnim hronotopom bosanskohercegovačke književnosti. U prostoru grada Sarajeva, Madžar završava svoj bijeg od unutarnjih ratnih glasova, ali postaje žrtva vanjskih glasova pomahnitale mase koja ga progoni.

Dževad Karahasan u svom tekstu *Pripovijedati grad* naglašava da je grad prostor razrješenja i suočavanja vanjskog sa unutarnjim, pa je, kako primjećuje istoimeni autor, Sarajevo za Mustafu Madžara mjesto njegove smrti gdje se slika smrti „obrće jer smrt je valjda odraz u ogledalu života – uvijek je jurio na gomilu vojnika ili za gomilom koja bježi pred njim, sada on bježi ruljom slučajno skupljene svjetine; čitav život je proveo u samoći, daleko od gomile i njezinih jeftinih zanosa, a sada eto umire s gomilom i od nje; čitav život je uporno tražio nasilnu smrt koja je sretna, jer je kratka i brza, i na kraju je našao upravo takvu, samo s gorkom porugom umjesto junaštva“ (Karahasan, www.sveske.ba/bs/content/pripovijedati-grad). Zatočenik bezimenog grada je i Veroljub Bakrač i svi stanovnici Sarajeva koje on posmatra sa paljanskih stijena. I dok su stanovnici Sarajeva zatočenici granatiranja, Veroljub Bakrač je zatočenik grada koji se urezao u njegove prostore pamćenja

Prvi put u posljednje četiri godine nije se zatekao u gradu kojem se ime ne pamti i ne zna se kada je dan a kada noć jer grmi i sjeva iz neba i iz zemlje, a ljudi jedan za drugim ispadaju iz svojih fotelja i među jagodicama otapaju ledene brojaniće. (Jergović, 2004 : 129)

Rasparčani svijet ratnih (anti) junaka izražen je metaforama tijela koje se ponavljaju u obje pripovijetke. Poststrukturalističke teorije su u ideji tijela vidjele način (re)konstituiranja čovjekovog identiteta, prostor prekriven brojnim simboličnim značenjima, ali, prema Judith Buthler, tijelo je i prostor *ranjivosti, oštećenosti, agensnosti*, prostor koji istovremeno može činiti i trpjeti nasilje. Fizički izgled Mustafe Madžara dekonstruira epski zadatu sliku ratnika gordog stava, pa se umjesto samosvjesnog borca za čast i domovinu, koji svoje tijelo stavlja u službu ratovanja, kreira groteskna slika u kojoj je spram figure ratnika izražen podsmijeh i skepticizam, što je izraženo u fizičkom opisu ovog lika: „Vas savijen, mrk i umotan, više je ličio na pobožna i

učena putnika nego na Mustafu Madžara o kom se toliko pričalo i pjevalo“ (Andrić, 1978: 23). Iako poznat kao iskusan ratnik, učen čovjek koji uživa svirajući zurnu, Madžar postaje prepoznatljiv i prema svojoj tjelesnoj iščašenosti koja je projekcija njegovog unutarnjeg stanja. Iščašena ljudska figura savijena pod teretom historije ima oči *zalivene krvlju, zgrčene ruke i nabrekli vrat*. Razobličena tijela ratnih žrtava javljaju se u Madžarovim snovima, a posebno ga prati snažna oštrina ljudskih lica. Sjećanje na dječake s Krima dato je u simbolu očiju u kojima nema ni straha pred smrću, ali ni „one zamrstosti, nit im zjenice u strahu zapadaju, nego su uporne i nepomične“ (Andrić, 1978: 33). I ratnik i njegova žrtva prepoznaju se u tjelesnoj metafori oka koje se sažima u krutu zjenicu kao u *crnu tačku*, pa je tako Madžarov susret sa strahotama rata sažet u zlokobnim i hladnim očima koje ga uvijek prate. Bakrača također prate izoštrena lica dječaka sa stijene. Oči plavokosog dječaka sa stijene Bakrača *susreću* i u bolnici dok se nalazi na tankoj liniji života i smrti. Susret Mustafe Madžara u snovima sa unesrećenom ženom, izražen je metaforom ženskih grudi, te u semiotički markiranom prostoru sna Mustafa Madžar rekonstruira svoju poziciju ratnika postavši od progonitelja prognanik iz vlastitog svijeta, čime se nagovještava i njegova konačna sudbina na obroncima Sarajeva.

On se dobro brani, ali mu se pogled otima preko njihovih glava, i u dnu horizonta, gdje se pješčana ravnica spaja s nebom, vidi gdje se pomalja žena u crnini, s rukama na grudima i iskrivljena lica. On je zna i zna zašto rukama dojke pritiše i zašto joj je lice bolno iskrivljeno. (Andrić, 1978: 31)

Još jedna od prepoznatljivih metafora tijela jesu ruke i prsti. Ova metafora se ponavlja u oba analizirana djela i vezuje se i za žrtve i za ratnike. Naglašena je metafora zgrčenih ruku, koja ukazuje na tjelesnu i emotivnu nemoć likova. Mustafa Madžar nakratko je opazio svoje lice i zgrčene ruke u obrisima vode, a zgrčenim rukama borio se u svojim snovima sa neuhvatljivim dječacima s Krima. Metafora zgrčene šake karakteristična je za djelo *Tespih* Miljenka Jergovića gdje se slikom nepoznatog čovjeka koji se „spustio na koljena ispred fotelje, zagnjurio lice u dlanove, između kažiprsta i palca našla mu se ledena boba“

(Jergović, 2004: 117) priziva iskustvo molitve u kojoj zgrčeno tijelo vapi za milošću, a na sličan način je (anti) ratnik Veroljub Bakrač „na pragu magacina ispred stražarskog mjesta broj tri, lomio grančice između srednjaka i kažiprsta“ (Jergović, 2004: 118). Otapanje ledenih brojanica među prstima ponavlja se neprekidno i svaka ispuštena kap s ledenice siguran je znak smrti koja će na kraju zadesiti i Bakrača. Metafora grudi prepoznatljiva je i u pripovijetki *Tespih*. Izdvojena je kako bi se njome iskazala sva težina koju Bakrač osjeća gledajući smrt dječaka *skamenjen, sa stijenom na grudima* (Jergović, 2004: 126). Metafora grudi bit će ponovljena pred kraj pripovijetke, nagovještavajući kraj Bakračevog života, ali i ratne traume od koje nije mogao disati.

Stigla je hitna pomoć, a on nikako da uhvati dah pa da im kaže da mu sklone tu nevidljivu kamenčugu s grudi. Samo je u njoj problem. Inače je dobro. Samo ne može disati. (Jergović, 2004: 138)

U obje pripovijetke uočljivo je i ponavljanje hromatičnog doživljaja svijeta. Posebno je zanimljivo uporediti prostor pamćenja protagonista koje se vezuje uz plavu boju. Plava boja simbolizira nevine dječake s Krima, pa ih Mustafa Madžar pamti kao *plavu i podšišanu*. Uz oštrinu likova poletjelih u smrt, Veroljub Bakrač u svom pamćenju izdvaja plavokosog dječaka koji je u skoku uzviknuo Božije ime. I dok je jaka oštrina slika iz zaumnih prostora podsvijesti asocijativno vezana uz bijelu boju, dogleđe je slika Mustafe Madžara *tamna i mrka*, baš kao što je i slika žene u crnini iskrivenog lica, što upućuje na ratničku uprljanost krvlju nevinih. Traumatični doživljaj rata tako postaje potpun, iskazan kroz čulne oblike i boje uz jasnu glasnost zvukova iz sjećanja i zvukova iz prirode u koju se preslikava preplašeni unutarnji svijet protagonista.

Gramatička ponavljanja čine jedan od bitnih elemenata teksta, jer izvode „određene gramatičke elemente teksta iz stanja jezičke automatsizacije: oni počinju na sebe privlačiti pozornost“ (Lotman, 2001: 207). Sa gramatičkog aspekta ponavljanje se realizira učestalom upotrebotom istih glagolskih vremena, kao što je dominirajući prezent u snovima Mustafe Madžara. Prezent je upotrijebljen najčešće u direktnom susretu sa

ratnim slikama, kako bi se iskazala njihova oživjelost, jasnoća i snaga, a „sustav glagolskih vremena često organizira temporalni aspekt umjetničke slike svijeta“ (Lotman, 2001: 207).

...pa se upire plećima, dok sprijeda na njega navaljuju dva brata Latkovića, krupni i bijesni hajduci. On se dobro brani, ali mu se pogled otima preko njihovih glava, i u dnu horizonta, gdje se pješčana ravnica spaja s nebom, vidi gdje se pomalja žena u crnini, s rukama na grudima i iskriviljena lica. On je zna i zna zašto rukama dojke pritiše i zašto joj je lice bolno iskriviljeno... (Andrić, 1978 : 31)

Neprekidnost trajanja ratne traume naglašava i imperfekt kao prošlo nesvršeno vrijeme kojim se zaziva i epski diskurs čija snaga posustaje pred talasima emotivnog ratnog iskustva izgubljenog ratnika.

Progoneći neprijatelja, bijahu zanoćili u nekom napuštenom ljetnikovcu na Krimu. Kad htjedoše da polijegaju, otkriše iza nekih ormana skriveno četvoro djece. Bijahu dječaci, plave podšišane kose, bijeli i gospodski odjeveni. Njih bijaše petnaest kojnjaka, većinom Anadolaca. (Andrić, 1978: 26)

U pripovijetki *Tespih* zabilježena ponavljanja na nivou rečenice su bitan konstruirajući element teksta. Pripovijetka se otvara snažnom slikom grmljavine: „...bila je zima, a gorjelo je i grmilo i s neba i iz zemlje. Nije se znalo kada je dan, kada noć...“ (Jergović, 2004:117). Ovom slikom se nago-vještava sva snaga sila koje su se u svom pohodu sručile nad neodređeni prostor, zazivajući bezvre-menost i apokaliptični slom svijeta. Ova slika u modifiranom sintaksičkom sklopu se ponavlja s naglaskom na prilog za vrijeme *opet* kojim se iskazuje neumitna ponovljivost jakog praska i fatalna određenost kosmosa:

„Opet je gorjelo s neba i iz zemlje, i nije se znalo kada je dan, a kada noć“ (Jergović, 2004:127). Uz prasak grmljavine i gorenja, vezuje se slika molitve i neprekidnog brojanja kuglica na tespihu, a topljenjem kuglica ponavlja se smrt anonimnih u nepoznatom gradu u trajanju od nekoliko neprekidnih ljeta i nekoliko neprekidnih zima. Funkcija ovih ponavljanja u tekstu jeste uspostavljanje

okvira pripovjednih cjelina: u prvoj pripovjednoj cjelini zaziva se atmosfera anonimnog prostora, a sintaksička struktura „...bila je zima...“ evocira pripovijedanje svojstveno bajci, žanru u „kojem se mogu prepoznati ustaljeni modeli ovih okvirnih rečenica“ (Katnić – Bakaršić, 1999:99), a čime se, paradoksalno, konstruira priča tragičnog sadržaja. Konačno, nezaobilazan motiv koji se ponavlja u obje pripovijetke jeste i nejunačka smrt ratnika u kojoj se osjeća groteskni ton, poruga historije prema njenim tvorcima, posebno kad se ima u vidu da se smrt ratnika ne odvija na bojištu već na njegovim marginama.

Zasnovane na konceptu pripovjedačke Bosne, pripovijetke *Mustafa Madžar* Ivo Andrića i *Tespih* Miljenka Jergovića konstruiraju antiratnu poetiku bosanskohercegovačke pripovijetke dvadesetog i dvadeset prvog stoljeća prikazujući rat kao prostor apsurda i beskrajne ljudske tragedije. Sudbine Mustafe Madžara i Veroljuba Bakrača postaju metafora životnog udesa bilo kojeg povratnika iz rata o kojem saznajemo i u djelima Meše Selimovića Derviša Sušića, Ahmeda Muradbegovića, Muhameda Kondžića. Kroz navedene primjere se ozivljava ideja koju je Lotman prenio od Šklovskoga, a ona nedvojbeno potvrđuje da je funkcija teksta određena kulturom iz koje taj tekst dolazi. Bijeg protagonisti od vanjskog ka unutarnjem, od heroja ka običnom čovjeku iskazuje se kao poetička konstanta bosanskohercegovačke antiratne proze. Ponavljanje kao poetički postupak u analiziranim pripovijetkama uočava se na nivou ponavljanja motiva, gramatičkih ponavljanja, tekstualnih ponavljanja, do ponavljanja koja se odvijaju na neodređenim prostorima između jave i sna, čime se posebno naglašava psihološki motivirana dramatika pocijepanog svijeta povratnika iz rata.

Izvori

- Andrić, Ivo „*Mustafa Madžar*“ u: „Sabrana dela Ive Andrića“, knjiga peta, izdavači Prosveta – Beograd, Mladost – Zagreb, Svjetlost – Sarajevo; Državna založba Slovenije – Ljubljana; Misla – Skopje. Beograd, 1978. godine
- Jergović, Miljenko „*Tespih*“ u: „Rabija i sedam meleka“, Biblioteka Dani, Sarajevo, 2004. godine

Literatura

Abot, H. Porter „*Uvod u teoriju proze*“, Službeni glasnik, Beograd, 2009. godine
Lotman, Jurij „*Struktura umjetničkog teksta*“, Biblioteka Alfa, Zagreb, 2001. godine
Karahasan, Dževad „*Pripovijedati grad*“ u: „Sarajevske sveske“, br. 21- 22, 2008. godina, www.sveske.ba/bs/content/pripovijedati-grad
Katnić-Bakaršić, Marina *Lingvistička stilistika*, Open Society Institute, Center for Publishing Development, Electronic Publishing Program, Published in March 1999.

Kazaz, Enver „*Nova pripovjedačka Bosna (Nacrt pripovjednih modela)*“ u: Neprijatelj ili susjed u kući, drugo izdanje, Rabic, Sarajevo, 2009. godine
Kazaz, Enver „*Pripovjedačka struktura refrena*“ u: Neprijatelj ili susjed u kući, drugo izdanje, Rabic, Sarajevo, 2009. godine
Pirić, Alija „*Ponavljanja kao stilotvorni efekat*“ u: Arheologija teksta, DES, Sarajevo, 2010. godine
Tošović, Branko „*Mustafa Madžar*“ u : „Ivo Andrić: Graz- Österreich – Europa“, Institut für Slawistik der Karl – Franzens – Universität Graz“, Graz, Austrija, 2009. godine

Mjesto i vrijeme kao kategorije diskursa moći u romanima Meše Selimovića

Kategorije mjesta i vremena su kao kategorije konteksta izuzetno bitne za analizu diskursa jer su socijalno (kolektivno), simbolički i subjektivno (individualno) relevantne za komunikaciju i interakciju pošto direktno utječe i oblikuju te procese. To znači da kategorije mjesta i vremena ne pripadaju samo spatiotemporalnom okviru – imaju značajna socijalna i simbolička značenja za participante gorovne interakcije.

Za diskurs moći je značajno analizirati *gdje* se on producira – da li u prostorima javnih institucija (sud, vijećnica, policijska stanica, pisarnica), na javnim mjestima (ulice, trgovim), mesta za obrazovanje (škola, univerzitet) i dr. S druge strane, diskurs i druge akcije u kojima ljudi sudjeluju, vremenski su određeni, a za ispunjenje ciljeva diskursa moći važno je pravilno odrediti vrijeme *kada* diskurs moći producirati.

Kategorija prostora

Za naš je rad posebno važno kako spacijalna spoznaja može biti socijalno relevantna i kako može biti transformirana u relevantne kategorije konteksta za komunikaciju i interakciju. Socijalna relevantnost prostora posebno je izražena u institucionalnom promatranju prostora što podrazumijeva povezanost sa socijalnim aspektom. Naglašavajući važnost prostornih elemenata, van Dijk smatra da se čak „identitet ne konstruira samo u smislu pola, dobi i profesije, nego i kroz kategorije kao što su prostor i mjesto“ (van Dijk, 2008: 115). Analiziramo li mjesto susreta Ahmeda Nurudina i muselima, uočit ćemo da je lokacija njihovog susreta izuzetno bitna i zanimljiva iz ugla analize društvenih odnosa, dominacije i potčinjenosti, društvenog položaja. Nurudin u ovom slučaju subjektivno interpretira prostor ili mjesto gdje se nalazi. Naime, na samom ulazu u muselimat on sebi nameće nadmoć tog prostora jer ostaje zatečen „stražarom, sa sabljom o pojusu i malom puškom u bensilahu“ (Derviš i smrt: 85, istakao N.D.). Stražarevo ignoriranje Nurudina rezultat je

„spokojne bezobzirnosti kojom ga je hranilo ovo mjesto“ (str. 84). Muselimat je društveno mjesto, a još važnije i institucionalno. Ta činjenica pomaže stražaru da reagira osiono, a muselimu da govoriti diskursom moći jer u njegovom „zaleđu“ stoji prostor koji po svom nazivu i funkciji predstavlja moć i dominaciju. Iako su prisutni u istoj prostoriji, muselim kreira, kako Nurudin zaključuje, „strašnu daljinu koju je uspostavio između mene i sebe“ (str. 86). „Strašna daljina“ koju uspostavlja muslim simbolizira virtualnu distancu čija je funkcija, s jedne strane, umanjiti Nurudinov značaj i time i mogućnost za ostvarenje njegovog cilja, a s druge uvećati svoju nadmoć u interakciji sa šejhom. Evidentno je da se i simbolički može kreirati spacijalni element koji, posebno u subjektivnom percipiranju, može imati veći značaj u odnosu na stvarna prostorna obilježja. Mjesta moći u Dervišu su i kadijina i muftijina rezidencija, te tvrđava-zatvor u koju dospijeva Nurudin nakon „opasnih“ riječi (tvrđavu-zatvor imamo i u Tvrđavi, u kontekstu zatvaranja studenta Ramiza čiji je „grijeh“ sličan Nurudinovom). Kadija je, kao i muslim, zaštićen prostorom koji simbolizira silu i nametanje moći, dok osjećaj moći u pogledu na muftijinu kuću više primjećujemo u liku Kara-Zaima koji „plašljivo“ (str. 159) gleda prema njoj. Sam opis lokacije muftijine kuće simbolizira moć i nepristupačnost, ali i izoliranost od podanika: „Muftijina kuća je u brdu, usamljena, u bašći ograđenoj visokim zidom. Nikad nisam ušao unutra“ (str. 156).

U *Tvrđavi* pronalazimo nekoliko prostornih obilježja koja manifestiraju moć, utjecaj i represiju. Za razliku od *Derviša*, u *Tvrđavi* su vrlo slabo istaknuta institucionalna mjesta u kojima se ispoljava moć. U ovom romanu su to javna mjesta – mjesa susreta većeg broja ljudi različitog socijalnog statusa i političkog uvjerenja (džamija), zatim jedan intimni (privatni) prostor (kuća hadži-Duhotine) i javni prostor (ali u privatnom vlasništvu) – radno mjesto, Mula Ibrahimova pisarnica. Mula Ibrahimova pisarnica je kao javni prostor

vrlo pogodno mjesto za nametanje ideologije i moći vladajućih struktura. Tu ne postoji direktan utjecaj moćnika (nisu prisutni, ne vidimo ih), no budući da je Mula Ibrahim oblikovan diskursom moći, te vjećitim strahom i ustručavanjem pred moćnicima, njegova pisarnica postaje, putem njega, medijem za prenošenje obrasca ponašanja i mišljenja koji je u skladu s interesima vladajućih: spriječava kritičko mišljenje i općenito razmišljanje koje propituje opravdanost poteza vlasti; pisarnica postaje medijem utjecaja vladajućeg sistema - sultanove slike *dominiraju* enterijerom. Značaj prostora posebno je izražen na skupu u kući hadži-Duhotine, događaju koji se može nazvati *sijelom moćnika*. U kući se selektiranjem gostiju i njihovim upućivanjem u različite prostore vrši i *prostorno niveliiranje moći* koje odražava stepen značaja gostiju u društvu. Time i prostore simboliziraju moć gostiju – od najmanje, srednje do najveće. Tako je Šabo svrstan u grupu onih najmanje moćnih jer je upućen u „prednju sobu, do *ulaza*“ (u izrazito hijerarhiziranom društvu kakvo je u i u *Tvrđavi* do vrata ili ulaza uvijek sjede oni najmanje bitni, s margina), Mula Ibrahim je u određenoj mjeri moćniji od Šabe (jer obavlja društveni posao, značajan za moćnike i njihovo širenje moći) i raspoređen je u *srednju*. I Džemal Zafranija je u srednjoj sobi što znači da on još ne pripada krugu najmoćnijih, iako je kadijin pisar. Zafranija, kasnije, ciljano dovodi Šabu u srednju sobu kako bi moćnici čuli njegove oštare riječi i zatim poduzeli mjere kažnjavanja. U sobi do ulaza, tamo gdje sjede najneugledniji, Šabine riječi ne bi imale težinu niti bi izazvale reakciju. Šabo će i na skupu u džamiji sjediti tamo gdje sjede najmanje moćni i ugledni – „u *kraj, blizu vrata*“ (*Tvrđava*: 244). Kadija, najmoćniji i najugledniji, odlazi u „*nevidljivu i nepristupačnu sobu, za najuglednije goste i to je njihovo izdvojeno skrovište*“ (str. 82). Pridjevi *nevidljiv*, *nepristupačan* i *najugledniji* oslikavaju i karakter moćnika. Kadijina je lokacija značajna i sa aspekta izražene distance između narodnih predstavnika (vlasti) i njihovih podanika (naroda). Kadija je na čelu pravnog sistema – najznačajnijeg dijela državnog aparata, no on je potpuno izdvojen od naroda kome, po zakonu, služi. Postavlja se pitanje kako može pravedno obavljati svoju dužnost kada je toliko distanciran od onih koje treba štititi. Izoliranošću pravnog

sistema od onih zbog kojih i postoji, Selimović oslikava i samu deformisanost i dehumaniziranost tog sistema, ali i same države.

Paralelu sa selektiranjem gostiju u različite prostore nalazimo i u *Krugu*. Iako nema prostorija, postoji referenciranje na mesta u sali koje zauzimaju značajni članovi društva. U službenom dijelu skupa strogo se vodi računa o mjestu koje će ugledni gosti zauzeti – zavisno od stepena njihove moći, značaja i utjecaja: „I dok se za vrijeme prvog dijela **tačno** zna svačije *mjesto*, i greške ne može biti (*prvi i drugi red* su rezervirani za **političke rukovodioce**, od *trećeg reda* su **rektor, stariji akademici i ugledniji profesori**“ (...) (Krug: 120). Također, precizno je određena pozicija najistaknutijeg partijskog funkcionera: (...) „a posebno mu je stalo do **visoke fotelje u sredini prvog reda**, očigledno predviđene za **visokog gosta**“ (...) (str. 114). „Visoka fotelja“ i simbolički predstavlja visokog i značajnog gosta. Kao i u *Tvrđavi*, najmanje značajni gosti sjedaju do ulaza – među njima se nalazi i Vladimir: „Sjeo je *pri kraju sale*“ (...) (str. 115).

Spomen-muzej (kao sjećanje na Vladimirovog brata, revolucionara) i sala u kojoj govore visoki partijski funkcioneri predstavljaju mješta koncentracije moći i ideologije vladajućeg sistema. Problematizirajući značaj takvih prostora s aspekta ideologije, neki teoretičari ih vide kao legitimizaciju nacionalnog identiteta i ideje kolektivnog nacionalnog interesa (Billig, 1995: 57), dok drugi smatraju da iza „banalanog nacionalizma“ stoji jasna ideološka manipulacija (Mayr, 2008: 115). Mi prihvatom drugi pogled pošto se iz govora i samopromocije elite očituje jasna ideološka manipulacija. Spomen-muzej je izgrađen u svrhu promoviranja Partije i njenih istaknutih članova – nacionalni interes i sjećanje služe samo kao paravan.

Džamija u *Tvrđavi* spada u još jedan značajan prostor u okvirima analize diskursa moći. U džamiji se okuplja *ulema* ili elitni sloj *tvrđavskog* društva čiji je cilj zaštiti svoje položaje moći i privilegija koje ugrožava *neznalica* i *bezvjernik*, student Ramiz. Džamija kao javno mjesto postaje prostorom najveće koncentracije moći, a diskurs moći elite dodatno je ojačan prostorom produkcije diskursa – svete dužnosti koje ulema verbalno ističe – očuvanje vjere i carstva, autentičnost

dobijaju svetošću i veličinom prostora gdje su iskazane. Ono što definira ovu debatu nije u tolikoj mjeri tematika, retorika, argumenti ili stil – o tim elementima bi se moglo govoriti bilo gdje. Definiranje debate počiva, najprije, na *mjestu* gdje se odvija diskurs, tj. ogromni značaj i simbolička moć džamije koja treba poslužiti kao instrument moći elite, i zatim na osobama koje su prisutne na tom mjestu – najutjecajniji članovi zajednice. Džamija postaje mjestom odvijanja političkog procesa jer je tematika vezana za opstojnost vlasti i države, za disidentne snage koje narušavaju sistem vladavine. Također, džamija postaje i *totalitarnim mjestom* jer ne dobijaju riječ svi prisutni – elita pažljivo bira govornike za koje zna o čemu će i kako govoriti (to pravilo krši hafiz Abdulah Delalija čiji govor sadrži kritičku notu prema najuglednijim i najmoćnijim članovima društva). Na značaj pristupa diskursu koji impli-cira moć ukazuje van Dijk naglašavajući da je vrlo značajno ispitati „ko može kome govoriti ili pisati, o čemu, kada, u kojem kontekstu ili ko može učestvovati u takvim komunikativnim događajima (...)“ (van Dijk, 2009: 49, 50). Javni prostor se, očito, instrumentalizira u svrhu zaštite interesa jedne društvene grupe. Tumačeći *Tvrđavu* s aspekta paraboličnog odnosa prema zbivanjima u totalitarnim sistemima 20. stoljeća, kao relevantno tumačenje džamijskog skupa „prozivanja i prokazivnja“ može se uzeti i promišljanje Macieja Falskog da je ovaj skup „odraz vrste javnog prokazivanja koje je bilo postalo specijalnost **komunističkih** država (...)“ (Falski, u: Lešić, Martinović, 2010: 115, istakao N.D.).

Za razliku od prethodno opisane funkcije *tvrđavske* džamije čiji je cilj *očuvanje* i učvršćivanje vladajućeg društveno-političkog sistema, ona postaje i prostorom *razgradnje* tog sistema. Student Ramiz, odani pobornik ideje rušenja vlasti i države bez vlasti, koristi džamiju kao sveto mjesto (koje kao takvo treba i učvrstiti njegove poruke) i mjesto okupljanja različitih slojeva društva za svoje antivladine govore u kojem poziva na prihvatanje svojih ideja o rušenju vladajućeg sistema. Također, džamija u romanu *Derviš i smrt* ima funkciju „Ramizove“ džamije – ona je u ovom slučaju prostor subverzivnog djelovanja Ahmeda Nurudina.

Otvoreni prostori poput ulica također spadaju u prostore značajne za analizu diskursa moći u kontekstu. Kao i džamija, i ulica (sokak) u *Dervišu* ima dvije različite funkcije. Ulice su kao otvorene površine pogodne za djelovanje moći jer je „meta“ nezaštićena i izložena. U takav položaj dospijeva i Ahmed Nurudin kad ga na sokaku linčuju sejmeni na konjima – djelovanje diskursa moći dolazi do svog vrhunca. S druge strane, ulica kasnije postaje i prostorom moći u subverzivnom smislu – na ulici „ključa“ pobuna naroda, narod se okuplja kako bi izrazio svoj protest protiv vlastodržaca.

Važnost prostornih elemenata kao *simbola moći* vidljiva je i u scenama kada Šabo traži zaposlenje, nakon što je doživio poniženje po povratku sa sijela. Šabo pominje institucionalne prostore kao prostore u kojima se oslikava *birokratska moć* i ignorantski odnos činovnika pred čime je on potpuno nemoćan, u stanju bezizlaznosti; svijet je, kako tvrdi Kundera, „*birokratizirani svemir* (...) čovjek je suočen s moći koja ima obilježje *labirinta bez kraja i konca*“ (Kundera, 1990: 48, 88).

„Išao sam od *ureda* do *ureda*, od čovjeka do čovjeka, ali nikud nisam dospijevao, ni kod koga me nisu puštali. Sitni **činovnici** su me slušali **rastreseno**, s **dosadom**, s **licem bez izražaja**, **bez razumjevanja**, čak i bez pakosti. Satima sam sjedio u *predsobljima*, ali oni koje sam očekivao, nikad se nisu pojavili“ (...) (*Tvrđava*: 133). U dalnjem Šabinom ocrtavanju svog stanja nemoći nalazimo i simboličko promatranje prostornih elemenata – pominju se kao prepreka i moć u metafizičkom, nevidljivom okviru. Posebno je naglašen *zid* – kao vrhunac Šabine prostorne ograničenosti, nemoći i stanja bezizlaznosti. No, te virtualne barijere su, ustvari, *ljudske* – birokratski aparat postao je zidom za *malog čovjeka* Ahmeta Šabu. Taj zid nadilazi i materijalne barijere – sada je on *mentalna barijera* u samoj *psihi pod opsadom* Ahmeta Šabe: (...) „Ili su se uvlačili kroz **prozor**, ili su ulijetali kao ptice, ili su bili nevidljivi, ili je postojao neki tajni, **podzemni ulaz** koji ih je štitio od nas što živimo čekajući. (...) počeo sam da osjećam **zid** oko sebe, **nevidljiv** ali **neprobojan**. Stajao je oko mene, kao **tvrđava**, kao **neizlaz** (...) neprestano sam udarao glavom o tvrdnu **stijenu**, bio sam izubijan, krvav (...) a nisam prestao da navaljujem. Jer uvijek je izgledalo da ima **prolaza**. Mora da postoji neki

procijep, nemoguće da je **zid** svuda. A nisam mogao ni pristati da ostanem tako **zazidan**“ (...) (str. 133). Šabina je pojava prostorno poništena jer ga ljudi ne primjećuju, kako on smatra. U simboličkom, duhovnom smislu, on ne postoji, nalazi se u praznom prostoru: „Ali moj lik ne ulazi u njihovo oko, ni moj glas u njihovo uho. **Nema me.** (...) **Prazan prostor oko mene** je sve pustiji“ (...) (str. 134).

Prostor tekije je izuzetno zanimljiv sa simboličkog aspekta promatranja diskursa moći. Tekija se može nazvati mjestom u kojem dogmatizirani diskurs moći ima i svoje prostorno obilježje. Za Nurudina je tekija prostor neličnog, nametnutog; pominje zaključavanje u tekiju i bijeg među njene zidove (*Derviš i smrt:* 50, 52, 153) – simbol bijega od suočavanja sa životom i životnim iskušenjima. Tekija je i *utočište od grijeha* i mjesto *suzbijanja prirode*, zaštita Nurudinova: (...) „volim je što sam **zaštićen** mirom mojih **dvaju soba**“ (...) (str. 13). Time se tekijski prostor može „povezati s kognitivnim, moralnim i emotivnim okvirima“ (Dilberović, 2010: 77), a čak se može utvrditi, imajući na umu veliku simboličku moć tekije u odnosu na Nurudina, da mjesto ima potencijal oblikovanja čovjekovog „ja“. S druge strane, Selimović je upotrijebio suprotnost i u simboličkom oslikavanju tekije. Iako prvobitno zaštita i utočište Nurudinovo, tekijski prostor postaje mjestom ispoljavanja diskursa moći represivne vlasti – „policajski prostaci“ (*Derviš i smrt:* 151) upadaju u tekiju, najprije prijete Nurudinu a zatim ga uz poniženja odvode u zatočeništvo. Drski upad u tekiju, kao vrhunac represivnog djelovanja, može se okarakterizirati i *blasfemičnim činom* jer se tekija smatra svetim i posebno zaštićenim mjestom i stoga je sveta dužnost da njena čistoća i mir budu netaknuti. Scena upada u tekiju predstavlja i svojevrsno raskrinkavanje i ocrtavanje licemjerne prirode vlasti budući da javno proklamira zaštitu vjere (govor kadije, muselima) dok u praktičnom djelovanju, štiteći interes moćnika, vrši nasilje nad vjerskim propisima. Riječ je, zapravo, o selektivnom slijedenju zakona što upućuje na zaključak da je samo postojanje zakona paravan kako bi se stvorila lažna slika o sistemu vlasti utemeljenom na pravdi. To je još jedan primjer Selimovićevog raskrinkavanja i ismijavanja vlasti koja poštuje zakon do granice do koje ne ugrožava njene vlastite interese – njen je

najbitniji interes, a što je vidljivo u svim Selimovićevim romanima, očuvanje stečenih pozicija moći.

Simbolički element prostora prisutan je i u *Krugu* gdje se bivša Pudarova kancelarija opisuje mjestom moći. Simbolička moć nadilazi fizički značaj kancelarije – kancelarija je iznad zemaljske dimenzije i poprima metafizička obilježja jer kao mjesto moći ima karakter svetosti – time i moć postaje svetom: (...) „S kakvom je žalošću gledao svoju **sobu** za tva dva posljednja mjeseca, svoj sto, svoju fotelju, sve predmete, cijelo to **svetište** u kojem se potpuno rascvala njegova ljudska vrijednost. Poslije toga, kad izade odavdje, prestaće da postoji kao neko, a biće jedan od mnogih“ (...) (*Krug:* 122). Posmatrani se primjer može tumačiti i kao još jedan element svojevrsne *teizacije ateiziranog okvira romana Krug* – uvođenje religijskih termina poput *religije, svetište, molitve pet puta na dan, Boga*, te njihova paralelizacija s pojmovima ateističkog karaktera – *Partija, ideologija komunizma*. Cilj je ironizirati, preispitati, i, u krajnjem slučaju, poljuljati neprikosnovene autoritete poput Partije i ideologije koju promovira.

S pozicije diskursa moći, tačnije njegovog subverzivnog oblika, kao relevantna postavlja se i jedna prostorna jedinica u makro obliku – geografski prostor. U *Tvrđavi* je, tako, geografska jedinica sinonim za subverzivno djelovanje – selo Župča. Župča se pominje kao mjesto pobune protiv nepravednih odluka vlasti – za kaznu, vlast ubija imama i dvojicu seljaka (*Tvrđava:* 46), kao mjesto skrivanja studenta Ramiza, ideologa pobune (str. 403), te ponovo, kao rezultat Ramizovog djelovanja, kao mjesto narodne pobune protiv ratnih nameta (str. 461). Veliki događaji, kao što su pobune, kreću u malim mjestima, na periferiji. Na periferiji djeluje i hajduk Bećir Toska – Šabo i Mula Ibrahim ga sreću *duboko u šumi*.

Kategorija vremena

Vremenski je kontekst moguće promatrati samo kao neodvojivi dio kategorije prostora, budući da izostavljanjem jednog od ovih elemenata nije moguće uraditi relevantnu analizu konteksta u kojem se reproducira kako diskurs moći, tako i njegov pandan – subverzivni diskurs. Treba naglasiti i da se kategorija vremena mora promatrati s aspekta socijalne relevantnosti jer je i

sama organizacija vremena podložna društvenoj organizaciji i rasporedu.

Kada je u pitanju razgovor muselima i Nurudina, da bi potpunije prikazali postupke obučenika u interakciji, u obzir se mora uzeti vremenski okvir događanja – prije i u toku razgovora. Naime, Nurudinova nemoć i potčinjenost muselimu može se povezati s njegovim psihološkim stanjem neposredno prije dolaska u muselimat. Nurudin ocu obećava da će posjetiti muselima i raspitati se za Haruna, no takav čin će predstavljati samo „teret i obavezu“ (*Derviš i smrt*: 78), zatim, na samom putu prema muselimatu, Nurudin je pritisnut „nemoći“ (str. 80) i *odlaže* (glagol koji vrlo snažno aludira na veliki značaj *pritiska* vremenskog elementa – Nurudinovog *prolongiranja* donošenja teške odluke) susret „zalazeći u tišinu mirnih sokaka“ (str. 82). Pod takvim osjećajem nemoći Nurudin posjećuje moćnog muselima i psihološki nespreman za susret biva poražen i poñjen. Muselimovo okruženje i vrijeme se mogu nazvati *mjestom i vremenom moći*.

Promatrajući Nurudinov govor u džamiji kroz vremenski okvir, može se ustvrditi da je vrlo precizno tempiran – odmah nakon što su svi saznali da je Harun ubijen u tvrđavi. Narod je ispunjen emocijama i srdžbom pošto je pod dojmom „svježeg“ saznanja – s protokom vremena emocije bi splasnule, „ohladile“ bi se „usijane“ glave. Tačnim izborom vremena obraćanja i odgovarajućim govorom, Nurudin je ujedinio stanovnike kasabe koji su jedan individualni cilj prihvatali kao kolektivni, odnosno zajednički – očituje se važnost *zajedničkog* – znanja, stavova i ideologije.

U *Tvrđavi*, kroz primjer Šabine posjete hadži-Duhotini vidljivo je i da *vrijeme dolaska na skupove moćnika* ima izuzetan značaj. Vrijeme dolaska treba pažljivo odrediti jer taj element utječe na integritet gosta u očima moćnika: „Ako dođem **kasno**, poslije ostalih, smatraće da sam **nepristojan**. Ako dođem **rano**, reći će da se **utrpavam** prije svih ostalih. Kako god okreneš, **muka**. (...) Da **ne zakasnimo**? Ili da **ne poranimo**?“ (*Tvrđava*: 79). Vidljivo je da vremenski aspekt potпадa pod socijalne okvire organizacije i uvriježenih pogleda na vrijeme dolaska.

Pri osrvtu na govore u džamiji u *Tvrđavi*, te u *Krugu* (spomen-muzej i sala) potrebno je analizirati *vrijeme na mikro planu*, tj. u toku samog

skupa gdje određena obilježja vremena dodatno osvjetjavaju moć. Naime, jedno od obilježja skupova na kojima su prisutni moćnici jeste *vrijeme njihovog dolaska i obraćanja*: oni dolaze posljednji, pred sam početak, ili čak uz kašnjenje, čime je komponenta vremena socijalno markirana. Cilj je stvoriti napetost iščekivanja kod prisutnih i tako dodatno osnažiti osjećaj divljenja i poštovanja prema visokim zvaničnicima: „Kad se džamija počela puniti, posmatrao sam izdvojen, neprimjećen, jer su svi gledali u one koji su **ulazili posljednji, muderise, važnije imame i vaize, istaknute pisare, i glavnog kadiju** u pratnji Džemala Zafraňije (...) (str. 244).

„Došao je general Petrović, došli su rektor Nikodijević, član CK Majstorović, članovi Gradskog komiteta partije i članovi Socijalističkog saveza (...) A onda je nastala **pometnja** (...) i **ušao je drug Gortan**, ozbiljan, benevolentan, ljubazno **nadmoćan**, prisutan za svakoga“ (...) (*Krug*: 74). „**U dva minuta do dvanaest** (...) odnekle se pojavio **visoki gost**“ (str. 114).

Govoreći u kontekstu *vremena obraćanja moćnika* na javnim skupovima, oni gotovo bez iznimke nastupaju posljednji (kadija, Gortan), daju zaključnu riječ koja ima funkciju zvaničnog i konačnog stava, stava koji treba sublimirati prethodne govore i poništiti eventualna suprotna mišljenja – primjer zaključnog, kadijinog govoru u *Tvrđavi*.

Literatura

Selimović, Meša (2004) *Derviš i smrt*. Sarajevo: Civitas.

Selimović, Meša (1997) *Tvrđava*. Sarajevo: Preporod.

Selimović, Meša (1986) *Krug*. Beograd: BIGZ.
Billig, Michael (1995) *Banal Nationalism*. London: Sage.

Dilberović, Elvira (2010) *Jezičko-stilske osobitosti političkog diskursa (na primjeru printanih medija u Bosni i Hercegovini 1992–1995)*. Doktorska disertacija. Mostar: Fakultet humanističkih nauka.

Falski, Maciej (2010) *O nemogućnosti bijega od političkog: Sudbina Selimovićevih likova*. U: Lešić, Zdenko; Martinović, Juraj (eds.): *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa*

- Književno djelo Meše Selimovića.* Sarajevo:
ANUBIH. Str. 95–107.
- Kundera, Milan (1990) *Umjetnost romana.*
Sarajevo: Veselin Masleša-Svetlost.
- Mayr, Andrea (2008) *Language and Power - An
Introduction to Institutional Discourse.* London,
New York: Continuum International Publishing
Group.

Van Dijk, T. A (2008) *Discourse and Context-A
sociocognitive approach.* New York: Cambridge
University Press.

Van Dijk, T. A (2009) *Society and Discourse-How
Social Contexts Influence Text and Talk.* New
York: Cambridge University Press.

Muradif Šejto – fatalni duševni „stroj“

U odnosu na romane *Kalfa*, *Imotski kadija* i *Rea*, jedna od prvih Horozovićevih proza, polidimenzionalno i izrazito slojevito prozno djelo *Karta vremena*, prema nekim mišljenjima, kao što je Miroslava Toholja, za Irfana Horozovića predstavlja „svojevrsnu sintezu literarnih iskustava, (kojim) konačno nudi zreo pripovjedački postupak.“¹

Iako je strukturalno, pa i kompoziciono, djelo realizirano u stvaralački tri odjelite dimenzije – ono, ipak, predstavlja suštinu kontinuirane tematike koja se samo prividno distingvira od postupka (gotovo andrićevske priče unutar priče) s razvojnom linijom koja može podsjećati i na Kišovu *Grobnicu za Borisa Davidovića*. Zapravo, čini se da Horozović unutar bošnjačke savremene proze slijedi dva paralelna kontinuiteta: književnohistorijski i stvaralački. Poglavlja romana: *Prodavnica noževa*, *Minijature iz kronike i Pisaći stroj ručne izrade*, kako rekosmo, andrićevski povezuju te pripovijesti što, da se opet poslužimo dijelom holjeve opaske, „čini čvrstu strukturu koja unutar sebe uspostavlja i razvija veze i odnose.“²

Tako se u toj prozi vidno prepoznaje još jedan dualitet koji možda sugerira ideju o stvaralačkom i književnohistorijskom kontinuitetu preko detekcije individualnog naspram kolektivnog, a što može navoditi na književnu filozofiju koja počiva u jedinstvu suprotnosti života i smrti, života naspram smrti. Tri izrazite (idejno, tematski-sadržajno) cjeline *Karte vremena* u potpunosti nude čitaocu inspirativnu strukturu autorove ideje o protoku fenomenologije vremena koje povezuje suštine događaja i sudbina a koje se, bez obzira na fabularnu raznoličnost, ujedinjuju u cjelinu egzistencijalnog i sudbinskog unutar geografskog i mentalnog prostora Horozovićevih stvaralačkih detekcija. U tom pogledu, *Pisaći stroj ručne izrade* ipak shvatamo kao proznu cjelinu, zapravo kao cjeloviti roman ličnosti. To je djelo o

preispitivanju i dilemi i u njemu stvaralački nerv ne može bez pitanja kojim su zatajeni odgovori, pa se na razini životnog apsurda dolazi do spoznajne tačke da su pitanja nužna, a da se bez odgovora ne može dalje.

Muradif Šejto, glavni protagonist, započinje genezu brojnih sudbina Horozovićevih protagonista arhitektonski se gradeći u bjesomučnom rascjepu koji u tom slučaju bilježi „pisaći stroj ručne izrade“. I ovdje se možemo složiti s kritičkom opaskom M. Toholja da:

„Svijest ne može biti evidentna samo u svom vanjskom postupku, niti samo u svom paralelnom immanentnom samomanifestovanju, kao u krunskom primjeru postupka toka svijesti,iskustvo ih objedinjuje, jer u svojoj početnoj prepostavci ono nije predodređeno za ograničenje. Dovoljan je samo jedan tren da bi umjesto Kosmosa egzistirao Haos, da bi umjesto bića trajalo ne-biće, i mogućnost tog trena nikad se unaprijed ne može isključiti, uprkos tome što ideološki koncepti i konvencije u formi najraznovrsnijih humanizama upravo tako postupaju.“³

Proces samoosvješćenja

Irfan Horozović u prozi *Karta vremena* (a što je i čini koherentnom prozom) apsorbira i nudi sadržaj otuđenog intelektualizma koji pritiše biće svjesno silne kontradiktornosti u njemu i van njega, pa se već u tom romanu začinje samopotraga iz usamljenosti koja porađa usamljenog. Možda zato i Šejto kao karakter začinje Horozovićev literarni kontrapost koji je stalno na liniji iznad provalije duhovnog i spoljnog svijeta. U akterizaciji *Pisaćeg stroja ručne izrade*, Muradif Šejto je i likovno sadržajna senzacija koja prati i gotovo sve potonje autorove statusne likove što se bjesomučno bore da ožive potisnute slojeve ega i prosvijetljenog razuma. Tom protagonističkom akterizacijom Horozović doprinosi općoj romanesknoj lepezi svojih literarnih djelatnika i njihovom samoprepoznavanju u plimi sveopćeg haosa. Tako je Šejtin status ujedno i sudbinski

¹ Miroslav Toholj, *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga; Noćne ceremonije Irfana Horozovića, „SOUR Svjetlost“, 1984/1985, str. 389.*

² Isto, str. 389.

³ Isto, str. 392.

status Kjazima Mehanije, imotskog kadije, Narcisa, Višnje, Andree, itd.

Na Šejtinom putu najprije se javlja akustički i optički poriv tajnovitih šumova i sjena koji će se, kao što ćemo vidjeti, ubrzo materijalizirati u stvarnu i konkretnu nevolju:

Kakav sam to ja čovjek postao. Zavisim od svega. Nekad se nisam plašio ničega, a sad me najmanji šum uznemiri, najmanja sjena koja otkrije svjetlost dotaknuvši predmet. A ljudske sjene? U početku sam mislio da će poludjeti, a sad sam se potpuno naučio na njih. Množile su se neprestano i stalno primicale meni, kao da ih jedini razumijem, kao da ja jedino mogu pomoći.⁴

Tako svijet sjenki na svom putu počinje materijalizaciju subjektivne spoznaje da intimološka sjenka ima svoj tvarni sadržaj (krilati tabani, tragovi, gustoća), na putu procesa samoprepoznavanja:

Ni na jednom mjestu se nisam mogao dugo zadržati. Uvijek nespokojan, osjećao sam nekim nepogrešivim čulom da u stopu za mnom ide sjenka, prati me, gotovo dotiče, uranja svoje krilate tabane u moje tragove i samo čeka da se zaustavim, da zastanem, pa da se zgusne i pojavi preda mnom. Bojao sam se onog što bi mi mogla reći. Što bih mogao prepoznati.⁵

Taj započeti proces kreće neminovno uzlaznom linijom prema gradativnoj kulminaciji u kojoj se sjenka (i šum) vitalno procesuiraju iz fantazmogorije u animalne „čovječuljke“, a to je već priprema i alibi za samog sebe, stvarnog čovjeka:

- Što hoćete vi od mene? što hoćete svi vi od mene? – vrissnuo je Šejto.

Oni kao po dogovoru prsnuše u smijeh.

- A šta hoćeš ti od nas? – govorio mu je djed kroz smijeh.

- ... Ne, ne, ne, mislio je Šejto. To ne može biti. Svijet jeste jedan, ali oni su mrtvi, svi su oni upoznali svoju smrt, zaustavili su se. Zato se meni izruguju. Šta hoće od mene? Da im se pridružim? Neka ideu bestraga. Što me ne ostave na miru. Ja ne poznajem ni samog sebe, a kako da upoznam

⁴ Irfan Horozović, *Karta vremena* (III. Pisač stroj ručne izrade), „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1983, str. 125.

⁵ Isto, str. 193.

njih. I šta oni mogu znati o meni. Šta iko zna o drugome. Moj život... Moja smrt... zar to nije isto. Jednaka zagonetka. A oni se smiju. Svu nutrinu mi potresa njihov smijeh...⁶

A gradativna kulminacija svoju visinsku tačku (pa i peripetiju) dostiže na visoravni na kojoj se Šejto suočava s materijaliziranom nevoljom, sa životom koji je „kost u grlu“ potpuno ogoljenog čovjeka: „Šta je uopće čovjek? Koliko daleko može dospijeti?“

Pisači stroj ručne izrade idejnošću i sižetskom podlogom čitaocu nudi mogućnost nešto drukči-jeg prepoznavanja. U *Pisaćem stroju ručne izrade*⁷, u poglavljtu *Gostionica* naslućujemo samopotragu Muradifa Šejte, njegov napor traženja sebe u vlastitom sebi i nevolju s nejasnošću i neodređenošću („Gostionica! Oduvijek sam želio da je imam ili mi se bar činilo da to želim...“⁸).

Unutarnja praznina dovodi do disharmonije, potom do poraza, neuspjeha. Glavni protagonist osjeća razočarenje, usamljenost, a to dovodi do besciljnosti i ništavnosti. Njegova podsvijest, ma koliko isplivavala na razinu svijesti, ne sadrži potpuno jasan vokabular tipičnih značenja, što može biti i fatalno i pogubno za odveć osjetljivu dušu. Na tavanu pronalazi pisači stroj koji ga duhovno zaokuplja, ali ga čini i nervoznim zbog tog da što je u nekom čudnom neredu, ali i dosluhu s njim. Kao da ta proizvođačko-duhovna mašina osjeća nemirne Šejtine prste koji nestrpljivo žele zabilježiti, iznjedriti nutrinu:

Tastatura je izgledala kao prava mala fabrika i nisam zaista znao šta bih prvo dotakao. Podsjecačala je na čudovišnu halu neke velike tvornice, u minijaturi, s nebrojenim mnoštvom malih poluga, ručica i tipki što su štrčale na sve strane u nerazumljivom redu. Počeo sam kucati. Stroj kao da se opirao mojim prstima, nije se dao, gotovo da se ritao i riječi i rečenice su ispadale ispod moje ruke s toliko mnogo grešaka da se nije moglo razaznati ono što sam želio napisati i što sam mislio da pišem. Čudilo me je to, s obzirom

⁶ Isto, str. 213.

⁷ Pisači stroj ručne izrade sadrži poglavljia: *Gostionica*, *Pisači stroj*, *Tjeskoba*, *Krvnici i njihove sjene*, *Posjeta*, *Smrt u Eldoradu*, *Kameni hodnici*, *Sinan Bezruki*, *Uljez*, *Talog na dnu fildžana*, *Lilien Windhorst*, *Sestra*, *Ponovljeni prizor*, *Drvno sjena*, *Grad u glasovima*, *Tavan*, *Grobnica*, *Izlazak*.

⁸ *Karta vremena*, str. 95.

da nisam prvi put kucao na pisaćem stroju, čak bi se moglo reći da dosta dobro znam pisati, jer sam neko vrijeme, kad su me prvi put izbacili iz škole, radio upravo kao korespondent u jednoj velikoj firmi. Pomno sam pregledao sve na njemu i ustavio da je raspored slova ponešto drukčiji nego što je uobičajno, ali to ipak nije sasvim dovoljan razlog koji bi opravdao onoliku količinu grešaka. S obzirom da je stroj bio očigledno ručni rad i da ga je neki izuzetan majstor načinio za sebe ili nekog bliskog, možda je imao svoju tajnu, neku kočnicu koju je trebalo otkočiti prije pisanja. Ni uz najbolju volju nisam uspio ništa pronaći. Kroz glavu mi je promakla pomisao kako se moj život mijenja iz osnova. Nestalo je onog umora. U svemu nalazim nešto zanimljivo. Već nekoliko dana čak nisam popio ni kapi. Možda je ova gostonica zaista ono što sam čitav život tražio, ono što mi je uistinu bilo potrebno.⁹

Muradif Šejto je pojedinac koji se, tragajući za identitetom, suočava s brojnim pitanjima bez odgovora. Podsvjesno bježeći od grozničavih prstiju koji se oslobađaju spomenutog tereta, u intimnom zavaravanju – želi saznati nešto više o samom stroju, što znači o porodičnoj prošlosti. Osjećaj samoće i izoliranosti u njemu budi demonsko i onostrano što, svakako, potvrđuje i Lukačevu tvrdnju da je „psihologija romanesknog junaka polje djelovanja demonskog“¹⁰. Ta bespōštredna borba slabog Šejtu na tom krvavom samotražećem bojnom polju dovodi do izgubljenosti i očaja, a preko alkohola i do statusa otuđenog usamljenika koji se, sasvim vidno, dovodi u fazu otuđenja i od samoga sebe. „Konstantno upućivanje na izbavljenje“¹¹ jedno je od najtežih mogućih rješenja u traženju izlaza iz pozicije Božijeg zatajenja (*O, Bože, Bože, sjeti se / svih obećanja blistavih što si ih meni zadao*; Tin Ujević).

Na toj spoznajnoj crti nema puno solucija koje rade u korist života. Životno prolazeњe nije nužno pronalaženje, jer se na tom nesigurnom putu nužno gube i poveznice, kako sa sobom – tako i sa svjetom, pored neminovne borbe s usudom koji primorava na život i življenje, iako

je, poslužimo se još jednom Lukačevom opaskom, uvijek prisutan „nesklad između unutrašnjosti i svijeta“. Tako i u Šejtinoj svijesti kao da odzvanja „... problematika (koja) biva još izrazitija time što se vanjski svijet koji dolazi u doticaj s ovom unutrašnjošću, odgovarajući odnosu obojega, potpuno atomizira ili postaje amorf, ali u svakom slučaju nužno lišen svakog smisla.“¹²

Preko Horozovićevih aktera čitalac usaglašava i najmanje nabore i napore duše i razuma. Od izgleda protagoniste, do njegovih pokreta, pogleda, koraka, ideja – mi, ustvari, upotpunjujemo sliku, karakter, ali i otvaramo niz istih pitanja jer nas takav postupak uvlači u srž ideje koju nastojimo prihvati kao moguću životnu sudbinu. Junak je tragičan zbog svog promišljanja. Već od samog početka uočavamo da on nosi breme tragične krivice i da će biti, ako već nije, izopćen i odbačen: „Jer uzdizanje unutrašnjosti do jednog potpuno samostalnog svijeta nije puka duševna čijenica, nego odlučujući vrijednosni sud o zbilji: ova samodovoljnost subjektivnosti je njena najbeznadežnija samoodbrana, predaja svake borbe koja već, a priori, izgleda beznadna i samo kao poniženje, u cilju njenog ostvarenja u svijetu izvan sebe.“¹³

Šejto gradi pripovijest jer ga muče „nejasne smutnje“ plavičaste boje. Skeptičan je prema svima, otima se i neprestano razočarava. Preobražaji raspoloženja su prečesti i u njemu se stvara osjećaj nebitnosti, usamljenosti. Dat je „u polemičko-odbijajućem protivstavu“ a „neprimjerenost koja nastaje iz toga što je duša postavljena kao šira i prostranija nego sudbine koje joj život može nuditi.“¹⁴

Unutarnja praznina koju osjeća Horozovićev junak ne može se nadoknaditi ničim što je konkretno, realno, moguće. Svijest ispisuje svoju netrpeljivost, te se: „... na pozornici naše svijesti odigravaju scene dramski jake, anarhički nesnosne. Pošto nema regulatora koji bi upravljao scenskim tokom, naša je svijest pozornica najrazularenijih scena u kojima se sad jedan, sad drugi doživljava isprse već prema tome, kako im je uspjelo da zagospodare sviješću.“¹⁵

⁹ Isto, str. 104/105.

¹⁰ Georg Lukacs, *Teorija romana*, „Veselin Masleša“ – „Svetlost“, Sarajevo, 1990, str. 72.

¹¹ *Karta Vremena*, str. 73.

¹² Isto, str. 93/94.

¹³ Georg Lukacs, *Teorija romana*, str. 94/95.

¹⁴ Isto, str. 93.

¹⁵ Marcel Schneider, Marcel Schneider, *Duševni život i*

Animirani pisači stroj pokreće jedan novi diskurs u romanu koji nije slučajno naslovljen po njemu, jer se u njemu (mrtvom) pokreće jedan sudbinski „duševni“ stroj, spreman da preuzme odgovornu ulogu protagoniste u fokalizatorskom karakteru „preobražene priče“. Monstrum-stroj postaje opasni sudionik i još opasniji svjedok čovjekovog preobražaja, radilo se o svijesti ili podsvijesti – jer je posljedica ista. Udvojeni Šejto angažmanom jedne pisaće mašine udvaja i svoju ionako podijeljenu ličnost. Ako se uzme u obzir da je ta nevolja-mašina, nađena slučajno, iskopana na tavaru – onda nije daleko ni pomisao od toga da je simbolika te stvari metamorfozirala u sudbinsku, tragičnu figuru iskazanu ne samo personifikacijom već i sudbinskom karakterizacijom:

Pisači stroj stajao je na sred sobe u nekoj vrsti maglice, plavičaste boje, koja ga je gotovo posve obavijala. Slova su nervozno ponekad udarala po uvučenom komadu papira, kao da im ni samima nije jasno čemu sve to. Najednom, prednji dio stroja se otvorio i iz njega izmigoljio kepec u sjevernjačkoj odjeći, s malim šiljatim turbonom na glavi. Imao je živahne, pronicljive oči i priprijetio mi je prstom. Sjeo je zatim na rub kreveta i ne obraćajući na mene nikakvu pažnju, zapadio malu lulu. Samo da sam se mogao u tom trenutku probuditi! Možda i jesam, ali se nisam usuđivao.¹⁶

Karakter stvaralačke linije samopronalaženja kao zasebne teme u Horozovićevoj prozi oblikuje se kao suština koja izrasta iz svih nevolja bića suočenih bilo sa iznenadnim događajem, životnom prekretnicom, ili naglo rođenim nespokojsvom koje se rađa u nepogrešivom čulu njegovih protagonista. Intimološko rasplinuće je jedan od motiva koji pokreće pitanje uzroka na pravcu i bolnom putu prepoznavanja i samoprepoznavanja. Također je i sjećanje (posebno na djetinjstvo) inicijalni faktor koji pokreće psihološku opravdanost u tom smjeru. Prirodno prometnuće i geološko-biološke senzacije vrlo često u autorovom stvaralačkom činu predstavljaju nagovještaj porinuća u sjećanje (halo-efekt), ili dubinsko opravdanje povratka u

podsvijest (U: *Progresivna misao u BiH 1918 – 1941, Filozofski spisi*, „Svetlost“, Sarajevo, str. 295).

16 Karta Vremena, str. 115.

prošlost. Mnoštvo je takvih primjera i u *Pisaćem stroju ručne izrade*.

Autorova opoetizacija raspolućene intime

Gotovo svi Horozovićevi protagonisti u potpunosti su idejno i stvaralački uklopljeni u evropsku orijentaciju romana „struje svijesti“, a što psihološki otvara egzistencijalni prostor samoće kao globalnog fenomena čovjeka „modernih vremena“. Svi ti protagonisti (Šejto, Kadija, Kjazim, Narcis, Andrea, Višnja, Lilien, itd.) sudbinski, usudno i fatumski *sami* plutaju svojim životnim prostorom uglavnom se ne pitajući je li im on nametnut, ili su ga sami odredili. Mi bismo rekli da je to svojevrsna zagonetka koja nam je data kao jedna od ključnih idejnih postavki autora i njegove životne i estetičke orijentacije. Kad govorimo o Šejti, onda bez imalo dileme možemo kazati kako je on vjerovatno najusamljeniji i najapsurdniji lik Horozovićeve proze. Mnoštvo motiva iz *Pisaćeg stroja ručne izrade* fikcionalno оформljuju čitav rekvizitarij onoga što možemo nazvati „motivima samoće“, kao što je, naprimjer, progonstvo slutnje koja Šejtu prati od neizvjesnog početka do neizvjesnog kraja („neka slutnja me je pratila i ranije, od trenutka kad sam se tako naglo odlučio da započнем sve ovo, ali sam je tvrdoglavu potiskivao i ni pomislio nisam da ustuknem. Čak bih mogao reći da je taj osjećaj nelagodnosti imao neku posebnu privlačnu snagu, ispunjavao me uzbuđenjem iz kojeg se otkidao srh za srhom u svaki nerv, u svaku kaplju krvi“).

Posebno je imaginativna slutnja zaumnog svijeta, slikovni prikaz Šejtine podsvijesti, kao što je otjelovljena sjena, zapravo sjenke kao odraz tvarnog i stvarnog, a koje su egzistencijalno upletene čvrstim karakterom uplitana u život. Kao pandan početku romana, slutnja prerasta u sudbinsku sjenu, zapravo bezbrojne sjene koje sklapaju životni absurd koliko u samom akteru – toliko i u prostoru koji se zove život:

Sjene su se sklopile nad njim i gotovo da je bilo svejedno držati oči otvorene. Ipak je, s čudovišnim naporom podigao očne kapke: jedna sjena, još topla od njegova tijela, uspravljala se, izdužujući koljena, stajala za trenutak kao da joj je on

*nalegao na petu, pa je još uvijek spojena, ne može se odvojiti, trzala je nervozno nogom, a zatim se naglo otkinula i zakoračila u more drugih sjena.*¹⁷

I evo mjesta koje najočvidnije otkriva intenciju Horozovića kao autora i kreatora romaneskih aktera sučeljenih s vlastitom nevoljom i vlastitom nemoći da joj se otrgnu, pa je na kraju prihvataju kao nešto bez čega oni više i ne bi mogli živjeti. Svijet zaumnih sjena, pajaca, kepeca, demona, čudovišnih prikaza, sablasti – postaje svijet prihvaćeni, možda jedini mogući svijet jer povratka nema. Na tom stepenu spoznaje, mi možemo i razmatrati demonizam njihove dvojnosti, uzaludne i apsurdne samopotrage, odsustvo volje prema intimnoj amortizaciji nevolje, a što uglavnom rezultira otuđenošću i prihvaćenošću drugog sebe, nesnosnog i prokletog dvojnika – bez kojeg se više ni živjeti ne može. Otuđenost porađa fiktivnu kolektivizaciju unutarnjeg, ličnog, intimnog. I tako apsurd prerasta u prihvaćenu nevolju:

Nisam to nikada nikome rekao. Uvjeravam se da mi je savršeno svejedno što bi drugi o tome pomislili. To je samo moja stvar, moje iskustvo, u koje moram do kraja proniknuti. Ko bi to osim mene mogao shvatiti...

*... Kad sam prvi put video tog drugog Muradifa Šejtu, strahovito sma se uplašio. Pitao sam se da li je to moguće. Da li sam to uistinu ja? Gledao sam u ogledalo izuzetno dugo... i činilo mi se da njegovi pokreti nisu isti kao moji.*¹⁸

*cijelim, a ja sam je grlio kao bol, kao vršak ne-presušne čežnje. I stari ormar se zateturao.*¹⁹

I u *Karti vremena*, odnosno romanu *Pisači stroj ručne izrade*, Irfan Horozović nudi vrlo doživljajnu poetiku koja potvrđuje njegov izuzetan kreativni, fikcionalni odnos prema jeziku. On je izuzetan majstor opoetizacije intime, odnosno intimnog trenutka njegovih protagonisti sklonih estetskom doživljaju kao vrlo čestom pribježištu i želji ličnog otklona od, najčešće, jezovite i nepodnošljive stvarnosti. Oni, pa tako i Šejto, grčevito traže duhovni smiraj u estetskom

poretku doživljaja, događaja i uglavnom nerazumljivog svijeta koji ih okružuje. Ti poetski dijelovi najčešće su vezani uz temu i motive ljubavnog i eročkog. A taj ljubavno-eročki podložni karakter *Pisaćeg stroja ručne izrade*, kao i u mnogim drugim njegovim prozama, odvija se na relaciji iskonsko-tjelesnog, plotsko-animalnog – prema osjećajnom, intimno-doživljajnom.

U tom pogledu, *Pisači stroj ručne izrade* shvaćen je kao cijelovit roman ličnosti, roman o preispitivanju i dilemi kao strukturalnim i fikcionalnim temama životnogapsurda koje autor genetički i dosljedno provodi kao inertivnu liniju svog pripovjedačkog i idejnog postupka.

Fenomen animiranog pisaćeg stroja, kao osnova idejna potka stvaralačkog naboja ove proze, pokreće jedan gotovo neočekivani diskurs „duševnog“ stroja, spremnog da, gotovo morbidno, preuzme ulogu samog protagoniste u karakteru uspostavljenog fenomena „preobražene priče“. Pronicajući u stvaralačku i idejnu suštinu toga romana u romanu, čini nam se da smo otkrili osubjektirizirani stroj kao *corpus delicti* koji se afirmira ne samo kao opasni sudionik, već i još opasniji svjedok žalosnog ljudskog preobražaja. Tako smo otkrili udvojenog Šejtu apsurdnim angažmanom jedne pisaće maštine, nađene slučajno, iskopane na tavanu – svojevrsne maštine-šejtana spremne da promovira jednu tragičnu figuru, jednu suvišnu sudbinu, jednu personifikaciju apsurga.

Izvori

Irfan Horozović, *Pisači stroj ručne izrade (Karta vremena)*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1983.

Irfan Horozović, *Kalfa, Šahinpašić*, Sarajevo, 2005.

Irfan Horozović, *Imotski kadija, „Šahinpašić“*, Sarajevo, 2005.

Irfan Horozović, *Rea (Psi od vjetra)*, TDK „Šahinpašić“, Sarajevo, 2003.

Irfan Horozović, *Psi od vjetra*, TKD „Šahinpašić“, Sarajevo, 2003.

Opća literatura

Rene Wellek i Austin Warren, *Teorija književnosti, „Nolit“*, Beograd, 1985.

Zdenko Lešić, *Nova čitanja, Poststrukturalistička čitanka, „Buybook“*, Sarajevo, 2003.

¹⁷ Isto, str. 234.

¹⁸ Isto, str. 113/114.

¹⁹ Isto, str. 191/192.

Bošnjačka književnost u književnoj kritici; Novija književnost – proza; priredio: Enes Duraković, IV knjiga, „Alef“, Sarajevo, 1998.

Milan Kundera, *Umjetnost romana*, „Veselin Masleša“, „Svjetlost“, Sarajevo, 1990.

Georg Lukacs, *Teorija romana*, (jedan filozofskohistorijski pokušaj o formama velike epske literature), „Veselin Masleša“ – „Svjetlost“, Sarajevo, 1990.

Jean Beaufret, *Uvod u filozofiju egzistencije*, „Beogradski izdavačko-grafički zavod“, Beograd, 1977.

Marcel Schneider, *Duševni život i podsvijest* (U: *Progresivna misao u BiH 1918 – 1941, Filozofski spisi*), „Svjetlost“, Sarajevo,

Albert Camus, *Stranac. Mit o Sizifu*, Biblioteka „Dani“, Sarajevo, 2005.

Izbor iz književne kritike

Mile Stojić, *Babilonski vrt, „Odjek“*, LXI, br. 2, Sarajevo, 2008.

Lada Buturović, *Prepoznavanje kao konstanta u traganjima Irfana Horozovića, „Odjek“*, Sarajevo, 2008.

Miroslav Toholj, *Sinteza literarnih iskustava, „Odjek“*, Sarajevo, XXXVII/1984.

Miroslav Toholj, *Noćne ceremonije Irfana Horozovića, Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga*, SOUR „Svjetlost“, 1984/1985.

OKRUGLI STO O STEĆCIMA – STOLAC 2012.

ЧЛОВО ГОРУНДА

Solarni simboli i slova na stećima

Od ukupno oko šezdeset hiljada stećaka oko pedeset hiljada ih je neukrašenih, a manje od četiristo ima uklesane natpise. Natpisi su slavenski, cirilični i nadahnuti su kršćanskim idejama. Koliko je danas poznato, nema stećaka koji bi datirali iz vremena prije primanja kršćanstva i prije pojave slavenske pismenosti, a širenje pismenosti na slavenskom jeziku i jeste povezano sa primanjem kršćanstva krajem 9. i početkom 10. stoljeća. Izvjesno je da su nosioci slavenskog jezika na Balkan iz svoje postojbine donijeli posebnu kulturu, iako su svjedočanstva o njenom osebujnom karakteru nepouzdana i sve dosadašnje rekonstrukcije pokazuju da je slavenski pantheon ekvivalentan indoevropskom. U katastrofičnim uvjetima kao što su seoba, susret s drugačijim kulturama i primanje nove religije, drevna kultura došla je do svog ruba. O "kultura-ma bez pisma" već je rečeno da ih je bolje nazivati usmenim kulturama, u kojima se kulturni simboli prenose ikonografski.¹ Prenošenje tradicije ondje je zasnovano na slikovnom poimanju napisanoga, na tumačenju napisanog kao slike. Simboli sjedinjeni u slici interpretiranjem su pretvarani u tekst. Simbolično izražavanje je također vid pisanih jezika, samo što simboli ne prenose linearne, nego univerzalne² poruku, koja je svevremenska. U pogledu odnosa označke i sadržaja simboli, za razliku od pisma, ne uspostavljaju odnos prema aktuelnoj stvarnosti, već prema univerzalnom. U tom smislu oni su magijski i ritualni, jer se simbolu, kojem je svrha komunikacija sa apsolutom, pripisuje moć da mijenja stvarnost, dok pismo kao i ljudski govor samo opisuje stvarnost.

¹ C. Severi, *Il percorso e la voce*, str. 35.

² Pritom je malo važno što se u raznim kulturama iste ideje izražavaju različitim simbolima, jer je motivacija, koja tu jedina igra bitnu ulogu, uvijek u stanju da uveže zajedničku nit. Tako je simbol duboke tuge na jednoj strani svijeta povezan s bjelinom, a na drugoj s crnim. Zajednička motiviranost za obje varijante simbola je ista – nedostatak boje. Predstave zagrobnog života u kulturama toplih klima povezuju se s prijetnjom užasnih vrelina, a u drugim krajevinama svijeta s dubokim vodama ili s ledenim hladnoćama, pa ipak im je svima zajedničko da su takvi uvjeti za tjelesnost (ovozemaljsku put) nesnošljivi.

Za razliku od znakova kojima se bilježi govor, simboli nisu arbitralni, oni su motivirani. Osim toga, slova treba da posluže bilježenju poruke koja uspostavlja odnos prema nekoj sadašnjosti, pa je linearost svojstvena pisanju jednako kao i govoru, a simbol nije linearan – on simultano sažima svoj sadržaj, iako samo tumačenje simbola može biti linearno i zasnovano iz raznih uglova gledanja. S obzirom na moć simbola da veže emocije, da pobuđuje pietet zbog uvjerenja da utječe na stvarnost, moguće je pretpostaviti da su s intencijom komuniciranja sa onostranim, ili sa onima koji pripadaju drugom svijetu, na stećima sačuvani najmoćniji od njih.

Cinjenica da je slavenska riječ za slovo - *buky* - preuzeta iz gotskog i da se njeno sekundarno značenje poklapa s takvim značenjem got. *bōkos* mogla bi govoriti o vremenu prvih pokušaja pisanja kod Slavena. Ovaj germanizam ne nalazi se u baltičkim³, a zajednički je različitim slavenskim jezicima, što omogućava pretpostavku da je do susreta gotske i slavenske kulture došlo nakon raspada baltijskoslavenske zajednice (poslije sredine prvog milenija p.n.e.), a da je do posudbe došlo prije raseljavanja. Moguće je također da riječ *bukvī* iz područja Južnih Slavena dopire do Slavena na Elbi, i tako otkriva da su se čak i u razdoblju nakon raspada praslavenske zajednice riječi zajedno sa onim što označavaju mogle širiti kroz prostranije slavensko područje. Riječi monaha Hrabra u traktatu *O pismenēh*, sastavljenom prije druge decenije 10. stoljeća, da Slaveni, dok su bili pagani, nisu imali pisma, nego su crtama rezama čitali i gatali⁴, mogle bi ukazivati na karakter tih simbola nalik slovima.

Simboli za proricanje obično su uklopljeni u strukturu shemu čiji elementi uspostavljaju simetrične relacije oko jednog glavnog principa. Tako naprimjer u Kini prvo pisanje predstavlja

³ P. Skok, I : 231.

⁴ Doslovno: črťtami i rězanъми čѣtěah i gataah . Semantička evolucija riječi čitati od prvobitnog značenja – računati – odvijala se također u susretu sa drugim kulturama.

sistem znakova sastavljen od propusnih i čvrstih linija u trigramima sa mogućih osam kombinacija, koji se binarnim kombiniranjem uklapaju u šezdeset četiri heksagrama. Slično tome i "crte i reze" koje su služile za gatanje uklapale su se u neki sistem, a jedan od takvih mogao bi biti zvijezda ili križ upisan u kružnicu. Uz pretpostavku da stari simboli nastavljaju trajati u nekom obliku i nakon pojave pisane kulture, moguće ih je izolirati kao osnov najčešćih geometrijskih motiva na stećcima. Zaključci koji se izvode u nastavku izlaganja predstavljaju intelektualni konstukt, jer za neke od njih nema argumenata u stvarnosnim činjenicama, već u analogijama koje se oslanjaju na komparativnu analizu drevnih alfabetova, odnosno na usporedbu simbola u poznatim pismima, koja pokazuje fascinantne koincidencije.

Najstariji religijski simbol na svijetu jeste solarni križ, a s obzirom na njegovu rasprostranjenost, ne iznenađuje različitost njegovih naziva: Odinov križ - prema vrhovnom božanstvu nordijskog panteona, Taranisov kotač - keltski amblem sunčanog božanstva, amblem asirskog sunčanog božanstva Šamaša. Simbol kruga presječenog na osam dijelova četirima prečnicima pojavljuje se u azijskoj, evropskoj i indijskoj religijskoj umjetnosti. Sunčev kotač nalazi se i na sumerskoj glinenoj ploči iz ruševina grada Ura i kao jedan od znakova nedešifriranog pisma iz doline Inda, kulture Mohendžo Daro.

Kružnica simbolizira godišnji „sunčev hod“, a najmarkantnije tačke sunčeve svjetlosti spojene prečnicima simboliziraju solsticije, ekvinocije i polusolsticije. Vertikalni prečnik spaja tačke zimskog i ljetnog solsticija, horizontalni tačke ravnodnevnice, dok kosi prečnici indiciraju razdoblja u godini koja su povezana s odrazom sunčevog hoda na ciklus vegetacije i označavaju datume koji su na pola puta između solsticija i ekvinocija. Ciklus podrazumijeva računske kategorije koje su zanovane na poimanju 360 stepeni kružnice, uz naglašen aspekt stalnog obnavljanja, ili ponavljanja ciklusa, zbog čega se ovaj simbol i naziva kotač.

Ovaj drevni simbol prihvatali su hrišćani blago mijenjajući simboličku vrijednost od zemaljske regeneracije do ponovnog uskrsnoca. Sunčev kolo poistovijetili su sa Hristovim monogramom – chrismonom, a najznačajnije

tačke evolucije i involucije svjetlosti povezane su s datumima Hristovog i rođenja Ivana Krstitelja. Tačke polusolsticija 2. augusta i 3. februara, koje su bile posvećene paganskim božanstvima Peru-nu i Velesu, u hrišćanstvu su postale datumima svetaca Ilije i Vlahe, dok je polusolsticij vezan za bujanje i kraj vegetacije dugo opstao u paganskim okvirima svetkovani kao noći vještice - uoči 1. maja i uoči 1. novembra.

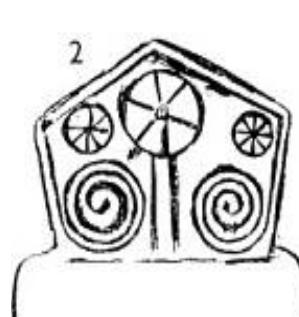
Zvijezda u krugu pojavljuje se kao čest motiv na stećcima, a kad se javlja u kombinaciji sa dvostrukom spiralom, akcentiran je solarni aspekt značenja, jer je takva spirala simbol dva sunčana ciklusa – rasta i smanjivanja svjetlosti. Pritom zvijezda nadređena spiralama osigurava simboličku regeneraciju i beskrajnog ponavljanja ciklusa, te predstavu beskonačnosti ∞ .

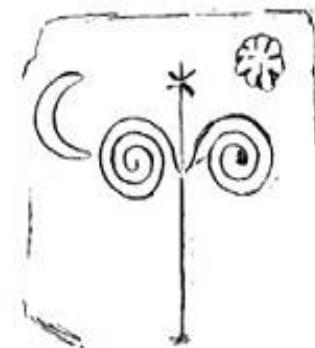
Beganovići, Olovac

Mala Gostilja, Višegrad

Križevci, Olovac

Borci, Konjic

Projekcija sunčanog hoda na zemlju manifestira se u vidu trijade: sjetva – žetva – hibernacija, što se na simboličkom nivou povezuje i sa životnim ciklusima: rađanje – zrenje – umiranje.

Boljević, Srebrenica

Podvelež, Mostar

Podvelež, Mostar

U drevnim alfabetima zatekao se dio repertoara solarnih simbola. Tako feničko ime za slovo tēth ☽ znači "točak", ali samo slovo potječe još iz srednjeg bronzanog doba od glifa (dodatnog znaka u hijeroglifskom pismu) imenovanog kao "dobro", "dobrota", a pretpostavlja se da je u feničkom alfabetu dovedeno do značenja simbola za množenje x – ponavljanje istog. Grčka verzija slova theta u svojoj arhaičnoj formi ima isti izgled, potom i slovo iz etruščanskog alfabetu, oba također korespondiraju sa simbolom Thotha u Egiptu, kome se pripisuje izum pisma i kalendara. Sunčev kotač postoji i u runskom pismu kao slovo za glas h i kao nordijski simbol. Zvjezdasta forma simbola za h karakteristična je za mlađi futhark i ujedinjuje dvije druge runske forme ᛖ - koje označavaju pojmove život i smrt. Identičan oblik * ima cirilično slovo kakvo se nalazi na stećcima za fonem /ž/. Ovaj glas nije bio sastavni dio grčkog fonološkog sistema, pa tako ni grčkog alfabeta – njegova slovna oznaka morala u slavenskom alfabetu biti invenirana. Ipak, neki podaci o tom slovu ukazuju na mogućnost da je ono prije adaptacije grčkog alfabetu potrebama

slavenskog jezika imalo ulogu simbola. Ime tog slova u azbuci je „živete“, a u bosanskim spomenicima ono je čas slovo, čas simbol.⁵ Jedno od svetih Božijih imena u svim monoteističkim religijama vezano je sa značenjem "živjeti". U islamskoj je kulturi poznato je kao El-Hajj - Živi, Vječni, u kršćanskoj tradiciji se to ime poštuje putem izraza koji imenuju "Boga živoga", a također i kroz stihove: "Ja sam Alfa i Omega, početak i kraj. Ja ću žednoga napojiti s izvora vode života" i "Ja sam Alfa i Omega," govori Gospod Bog, koji jest i koji je bio i koji će doći, Svevišnji," a u hebrejskoj tradiciji kroz tetragramaton JHWH – što je sveto ime "Onoga koji jest", "Vječno živoga".

Slovu koje u mlađem futharku označava glas m ᛖ i simbolizira pojam maðr - "čovjek" vrlo je slično cirilično slovo slavenske azbuke γ imenovano također „čovjek“. To je najfrekventnija forma slova za fonem /č/ u bosanskoj srednjovjekovnoj pisanoj kulturi. Kao cirilično slovo za glas koji grčki alfabet nije imao, ono u tom obliku datira već s prijelaza 10. u 11. stoljeće i nalazi se na Natpisu črnorisa Mostića iz Selišta u Preslavu, ali je kod drugih korisnika cirilice rano izmjenjeno u oblik podsjeća na času.

Ložnica, Srebrenica

Dobrića poljana, Borci, Konjic

Nekuk, Stolac

⁵ Na taj fenomen skrenula je pažnju M. Miletić, *I "krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*, 149.

Još jedan znak za glas kojeg u grčkom jeziku nije bilo i koji u bosanskoj cirilici označava glasove /ć/ i /đ/ vrlo je frekventan na natpisima stećaka, jer većina prezimena završava na -ić. Ovo slovo po svom obliku također odgovara jednoj od formi izdvojenoj iz osmodijelne solarne kružnice, a na njegovu sličnost sa jednim od simbola sačuvanih na nordijskim sigilima ukazala je također Maja Miletić.

Nordijski sigil iz 14. stoljeća

Eminovo selo, Duvno

Određena sadržajna veza sa simbolom koji se u futharku naziva „jar“ prepoznaje se i u ciriličnom, a oblička u glagoljičnom slovu za slavenski fonem jat. Cirilično slovo jat moglo bi odgovarati simbolu iz solarne kružnice vezanom za mlado ljeto do žetve jarog žita. Simbol jednak slovu jat zapažen je također među norveškim sigilima, a tu se nalazi i simbol s kojim je možda povezan i alternativni oblik ciriličnog slova za fonem /ć/, a koji je identičan solarnom simbolu Saturna, Hronosa – antičkog božanstva vremena.

Moguće su i druge koincidencije između slova i simbola, koje bi mogle vrijedjeti za drevne alfabete. Jedna od njih tiče se slova alfa ♀ čije je ime izvedeno od riječi alef što je na feničkom značila "vo". U drevnim kulturama poznat je simbol bika sa suncem među rogovima, a i astrološki kalendar simbolizira znakom bika evoluciju danje svjetlosti, razdoblje u godini kada dan nadjačava noć. U još drevnijem smislu buđenje svjetlosti, koje

postaje jasno na polovini između zimskog solsticija i proljetnog ekvinocija, razdoblje je početka ciklusa vegetacije, simbolično i ciklusa života. Alef, alfa, znak za ugao, znak za početak ciklusa, prvo je slovo drevnih alfabetova. Simbolična predstava rogate životinje koja je donosilac svjetla, odgovara isječku kružnice koji počinje 3. februara i vezuje se za početak sjetve koja završava 30. aprilom. Početak ciklusa pada u vrijeme božanstva blaga i rogate stoke – Velesa, a prvo slovo futharka također je povezano s pojmovima blago i rogata stoka (njem. Vieh).

Na istom kosom prečniku koji ocrtava prvo

Ledinac, Mostar

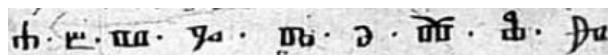
Banjevići, Drinjača

slovo alfabeta stoji, ali kao u ogledalu, isječak kojim započinje znak Thorn þ iz runskog pisma, staronordijskog diva Thursiaz-a, germanskog gromovnika Donara, koji se poklapa sa mjestom u kružnici vezanim za svetkovinu slavenskog gromovnika Peruna, 2. augusta. Kalendarski to mjesto u kružnici označava početak žetve koji traje sve do 31. okrobra.

Podudarnosti između simbola na norveškim sigilima, koji su služili ne samo kao pečati nego i kao amuleti, i nekih od slovnih simbola na stećcima mogu se objasniti zajedničkim razdobljem naslijedovanja. To bi moglo ići u prilog tezi da su Slaveni iz prapostojbine sa sobom donijeli repertoar simbola koji su nadživjeli pojavu slavenske pismenosti, jer su smatrani podobnim za svrhu komunikacije s onostranim. Ili, u drugom slučaju, može biti riječ o nekom posredniku između tih dviju udaljenih geografskih tačaka - nordijskog područja i Balkana, na putu između Bijelog i Crnog mora. I konačno, moguće je da su simboli

vrlo slični runama, uklopljeni u runske sisteme interpretacije značenja, preuzeti na Balkanu, od stanovništva koje se njima služilo.

Misao da su slovne forme jednog pisma izvedene iz kružnice nije nova. Za glagoljicu postoji teorija da su sva njena slova izvedena iz osmodijelne kružnice. Ta teorija podrazumijeva također da je Konstantin u glagoljicu ugradio složen program interpretacije u terminima novozavjetne priповjesti o Spasenju. Kako je glagolska azбука prilagođena za širenje kršćanske poruke, dio repertoara kršćanskih simbola usvojan je zajedno s pismom – o čemu na svoj način svjedoče azbučne molitve s akrostihom kao mnemotehničkim sredstvom.

azъ buky vēdē glagolj dobro est živēti ȝēlo zemli
Azъ slovomъ simъ molju se Bogu
Bože, vsejē tvari i zižditelju
Vidmyimъ i nevidimyimъ
Gospoda Duha Posъli...

Konstantinovo žitje bavi se trenutkom stvaranja novog pisma opisujući kako su slavenska slova došla božanskim otkrovenjem. Naime, Konstantin je u razgovoru o slavenskoj misiji upitao cara: „Imaju li slova za svoj jezik? Ko može pisati po vodi a da ne postane heretik?“ Na to mu je car predložio da se obrati molitvama Bogu, a Filozofove molitve su odmah uslišane pa je u trenutku smislio slova i počeo pisati – „U početku bijaše Riječ, i Riječ bijaše kod Boga, i Bog bijaše Riječ“ i sve što slijedi. Savremene teorije o postanku glagoljice nastoje pokazati da je Konstantinova nagla

inspiracija povezana sa zamislju o izvođenju slova iz sistema linija i polja osmodijelne kružnice.

Literatura

- Koch, Christoph (2006) *L'ingresso degli slavi nel mondo delle lettere*, Lo spazio letterario del Medioevo. 3. Le culture circostanti: III. La cultura slava, Roma, Salerno, 145-185.
- Kulundžić, Zvonimir (1957) *Knjiga o knjizi – Historija pisama*, Zagreb.
- Miletić, Maja (1957) *I "krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*, Orientalia Christiana analecta, 149, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma.
- Mošin, Vladimir (1973) *Još o Hrabru, slavenskim azbukama i azbučnim molitvama*, Slovo: časopis Staroslavenskog instituta, br. 23, 5-71.
- Severi, Carlo (2004) *Il percorso e la voce. Un'antropologia della memoria*, Einaudi, Torino.
- Skok, Petar (1971-1973) *Etimologiski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Wencel, Marian (1965) *Ukrasni motivi na stećima / Ornamental Motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and Surrounding Regions*, Veselim Masleša, Sarajevo.
- Čunčić, Marica (2012) *Granice geometrije i simbolike u glagoljskoj paleografiji*, <http://www.readbag.com/bib-irb-hr-datoteka-335643-cuncic-granice-geometrije-i-simbolike-u-glagoljskoj-paleografiji>
- Vita Konstantini, Corpus Cyrillo-Methodianum Helsingiense, http://www.helsinki.fi/slaavilaiset/ccmh/vita_constantini.html
- Biblija*, prijevod na bosanski jezik, Dannerberg, James – Kafadar, Edib, TDP, Sarajevo, 2013.

Nekropola sa stećima na lokalitetu Ravnice u Dubočanima, Konjic

Apstrakt

U ranom srednjem vijeku na području općine Konjic formirana je župa Neretva, koja je u XV stoljeću podijeljena na bosanski i hercegovački dio, sa graničnom linijom na rijeci Neretvi. Bosanski dio se protezao do desne obale Neretve i pripadao je oblasti Kraljeve zemlje, a hercegovačkom dijelu su pripadali predjeli na lijevoj obali rijeke Neretve i bili su pod vlašću oblasnih gospodara Kosača. Osim župe Neretva na prostoru općine Konjic nalazila se i župa Kom. Granična linija između župe Kom i Neretve prostirala se Boračkim jezerom te kanjonom rijeke Šištice i Rakitnice. Prema podacima u literaturi, područje Dubočana se nalazilo u oblasti župe Kom, kojom je upravljala vlastelinska (feudalna) porodica Sankovića (Draživojevića). Pored historijskog prikaza šireg područja općine Konjic, ovim radom je obuhvaćena tehnička obrada stećaka na lokalitetu Ravnice u naseljenom mjestu Dubočani. Iako su srednjovjekovni nadgrobnici na području općine Konjic u cijelosti obrađeni u literaturi, geografski položaj i izolovanost Dubočana, uvjetovali su da je nekropola sa stećima na lokalitetu Ravnice, dosada u literaturi ostala neobjavljena i tehnički neobrađena.

Ključne riječi: stećci, Ravnice, Dubočani

Geografski položaj

U kotlini, omeđenoj visovima; na sjeveru Vranske stijene (1292m), na jugu Čepa (1008m), na zapadu Krnjača (1000m) i na istoku kanjon rijeke Rakitnice iznad kojeg se uzdiže brdo Vrsa (1542m) i iza kojeg se prostire Grušačko polje (1400m), na 620 m nadmorske visine nalazi se selo Dubočani. Od centra Konjica udaljeno je 11, 61 km vazdušne linije u pravcu jugoistoka.¹ U spomenutom naselju na lokalitetu Ravnice evidentirana je nekropola sa

49 stećaka. Nadmorska visina nekropole je 624m, geografska širina N 43° 35' 8.85" i geografska dužina E 18° 04' 20.43" EPE: 1, 8 m SBAS.²

U katastarskim knjigama lokalitet se nalazi na prostoru označenom kao k.č. broj 1425, upisan u z.k. uložak broj 280, k.o. Spiljani, općina Konjic, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina. (Sl. 1.).

Historijski podaci

Na području današnje općine Konjic u doba ranoga srednjega vijeka postojala je samo jedna teritorijalno politička organizacija klasičnog tipa župe – župa Neretva. Granice župe Neretve na zapadu sačinjavao je; kanjon Neretve od Prenja do ušća Rame, planina Bokševica i kanjon riječice Banje Lučice. Zapadno od te granične linije prostirala se župa Rama. Na Zec-planini župa Neretva je graničila sa teritorijom srednjovjekovne župe Uskoplja. Počevši od Zeca, preko Pogorelice i Bitovnje do Ivan-planine – župa Neretva je graničila sa nekadašnjom župom Lepenicom. Na obroncima planine Bjelašnice, župa Neretva je graničila sa područjem župe Vrhbosne. Na istoku granična linija između župe Koma i Neretve prostirala se Boračkim jezerom te kanjonom rijeke Šištice i Rakitnice.³

Granica između župe Kom i Neretva, pruža se kanjonom rijeke Rakitnice i iznad Dubočana prelazi preko planinskog masiva Vranske stijene (1292m) i Krnjača (1000m), smještajući spomenuto selo u oblasti župe Kom. Granica se dalje niz padine Krnjače spušta ka kanjonu Neretve, nizvodno od ušća rijeke Rakitnice u Neretu. (Sl. 2.).⁴

² Dana 22. 09. 2011. godine na terenu su preuzete koordinate putem GPS-a Magellan Professional.

³ Andelić, Pavao, "Teritorijalno-politička organizacija župe Neretve i njezino mjesto u širim političkim okvirima", u: Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne, Svjetlost, Sarajevo, 1982, 108.

⁴ Aščerić-Mušeta, Vesna, *Karta – Župe sarajevskog područja u prvoj polovini XV stoljeća*; Sarajevo i njegova

¹ Dana 25. 01. 2012. godine preuzeto sa Google Earth.com

Bosna i Hercegovina
Federacija Bosna i Hercegovina
Kanton Hercegovačko-neretvanski

OPĆINA KONJIC

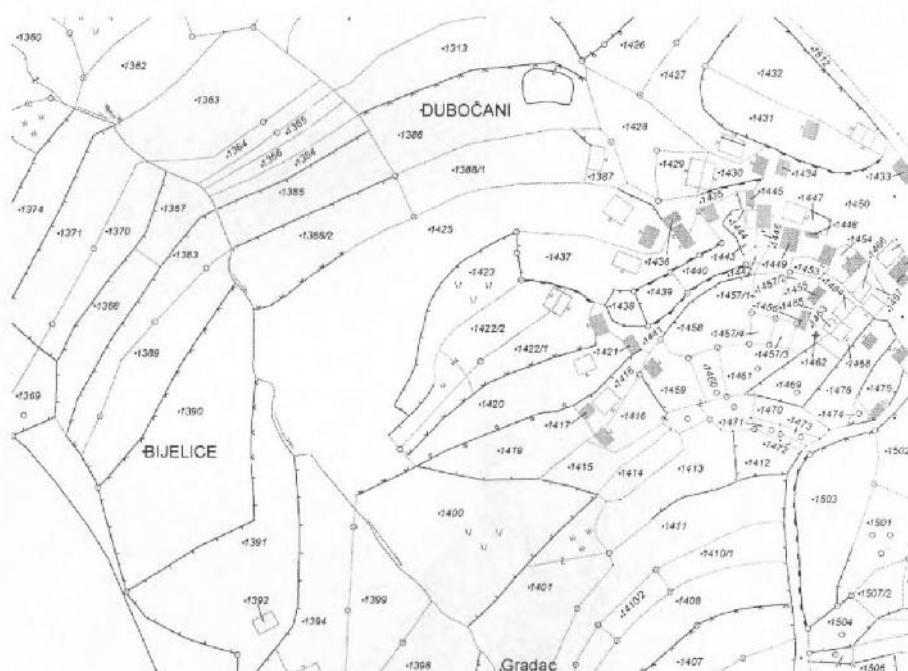
Služba za geodetske, imovinsko-pravne poslove i katastar nekretnina

Katastarska općina: Spiljani

Broj plana: 12

KOPIJA KATASTARSKOG PLANA

Razmjera 1:2500

Naknada po Tarifnom broju 11.2. Tarifne naknade za korišćenje podataka premjera i katastra zemljišta ("Sl.novine FBiH" broj 69/05) u iznosu od ✓ KM, uplaćena i zavedena u spisku porudžbina pod rednim br. 05-952-✓✓✓ /2010 god.

Katastarski podaci:

KKU	Parcela	Naziv	Kultura	m ²	Posjednik	Adresa	Posjed
280	1425	BIJELICE	Njiva 4.klasa (4)	1517	MAKSUMIĆ JUSUFA MUMIN	SPILJANI	1/4
			Njiva 5.klasa (5)	1449	MAKSUMIĆ JUSUFA JUNUZ	SPILJANI	1/4
			Njiva 6.klasa (6)	4498	MAKSUMIĆ JUSUFA ISMET	SPILJANI	1/4
			Stambena zgrada	80	MAKSUMIĆ JUSUFA REFIK	SPILJANI	1/4
			Pomočna zgrada	52			
			Dvoriste	500			

Po odobrenju Načelnika

Elvedin Jablan viši referent za
održavanje premjera

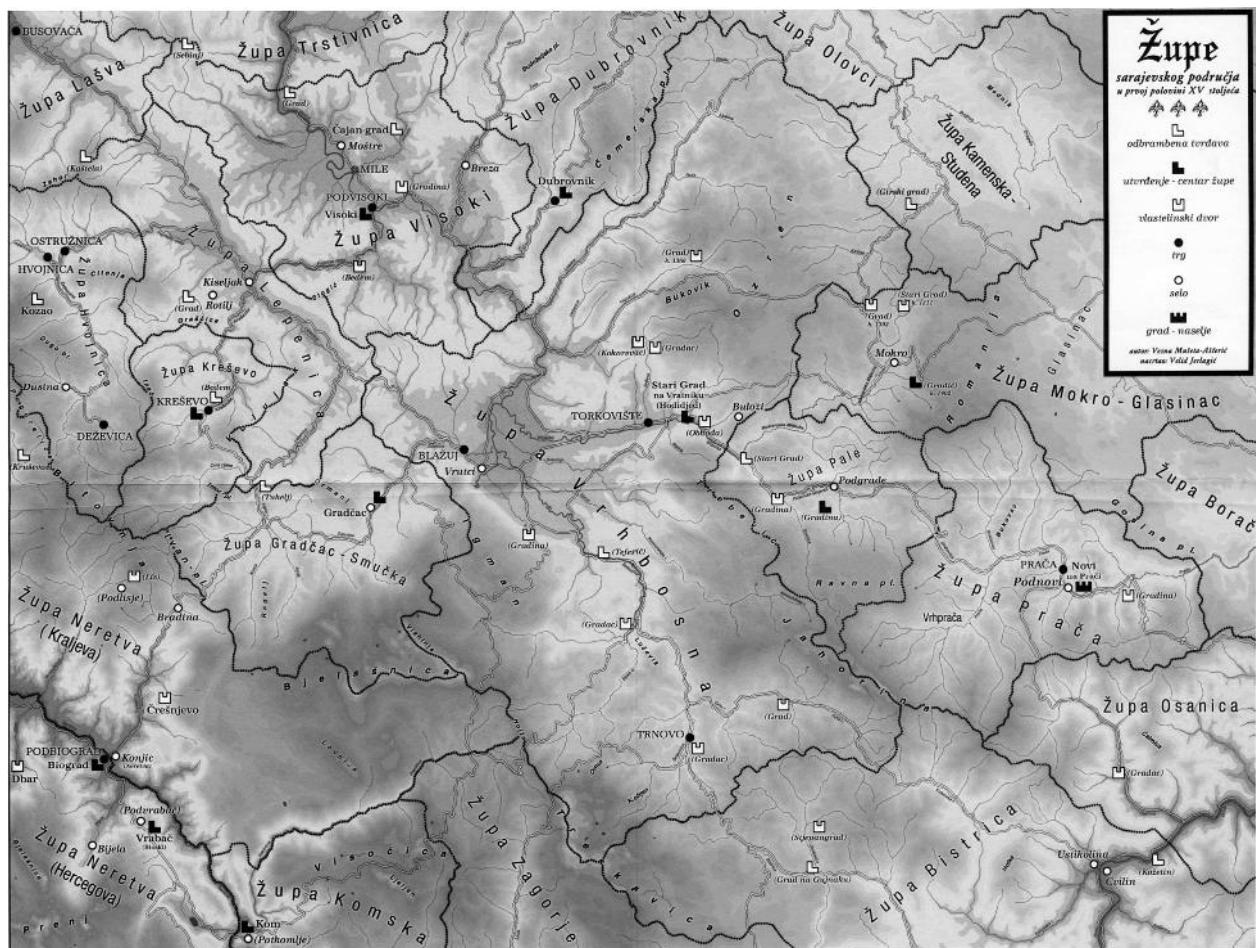
– Konjic, 22.09.2010

Izradio: Ely

Slika 1.Kopija katastarskog plana

okolina u XV stoljeću, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005.

Slika 2. Karta – Župe sarajevskog područja u prvoj polovini XV stoljeća (Karta je preuzeta iz knjige; Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću, Sarajevo Publishing, Sarajevo 2005, autor; Vesna Mušeta – Aščerić).

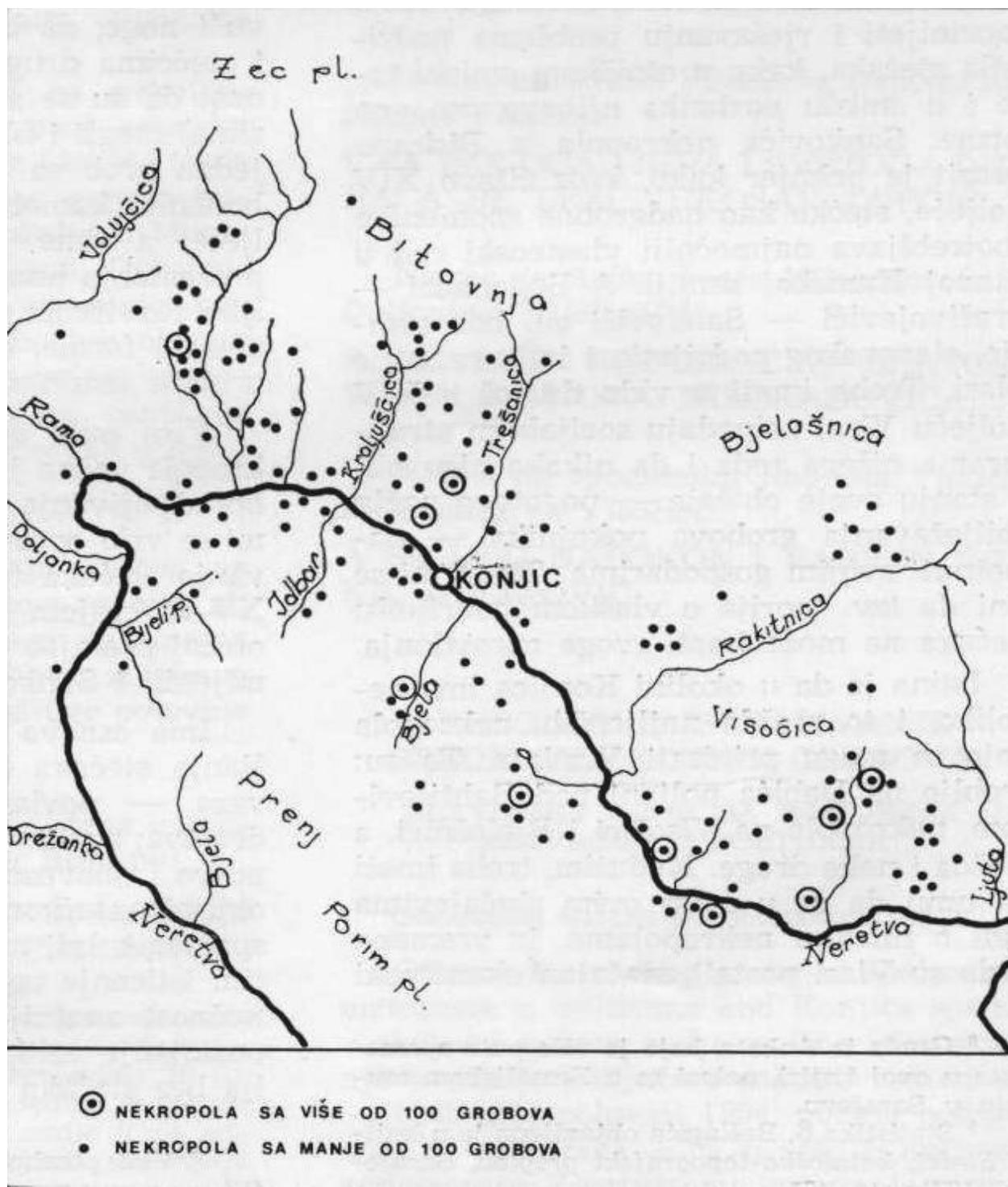
Na jugu granicu župe Neretve čine lanac najviših prenskih visova: Otiš, Zelena glava, Kantar i Cetina. Najstariji spomen župe Neretve zabilježen je u Ljetopisu popa Dukljanina,⁵ prema kojem je ona sastavni dio oblasti Podgorja, koja zajedno sa Humskom zemljom, Trebinjem i Zetom sačinjava tzv. tetrarhiju od četiri oblasti od kojih svaka ima status polusamostalne zemlje – države. Tako su pored župe Neretva u oblast Podgorja ulazile i

župe: Onogošt, Morača, Komarnica, Piva, Gacko, Nevesinje, Viševa, Kom i Rama. Prepostavlja se da je već polovinom XI stoljeća župa Neretva (sporazumno – putem političkih akcija) bila priključena bosanskoj državi i imala poseban status sve do dolaska bana Tvrtka na vlast 1353. godine. Župa Neretva je u XV stoljeću bila podijeljena na bosanski i hercegovački dio, sa graničnom linijom na rijeci Neretvi. Od 1404. godine do 1463. godine bosanski dio župe Neretve pripada "Kraljevoj zemlji", a humska Neretva i Kom pripadaju feudalnoj oblasti Kosača. Granica ovih dviju oblasti je bila rijeka Neretva, od granica župe Kom do granica župe Rame. Područje koje se nalazilo na lijevoj obali Neretve pripadalo je Kosačama, a ono na desnoj obali rijeke "Kraljevoj zemlji". O političkoj sudbini župe Kom (današnja Župa oko Glavatićeva) zna se da je prije polovice XI. stoljeća, bar privremeno ulazila u sastav Podgorja i da početkom XV. stoljeća pripada oblasti Sankovića (Draživojevića) i Humskoj zemlji. Nakon

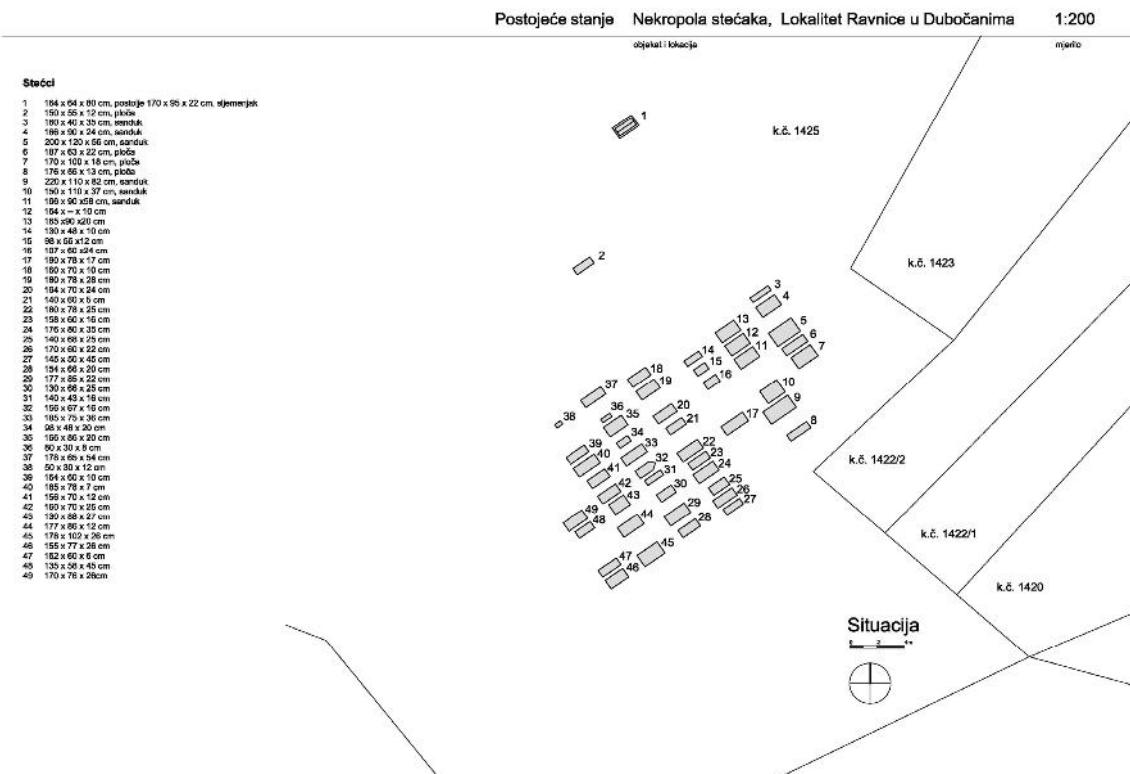
⁵ U organizaciji Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 3. ožujka 2011. godine održan je međunarodni znanstveni skup "Ljetopis popa Dukljanina pred izazovima novije historiografije" na kojem je Tibor Živković izložio referat pod naslovom; "Odnos hrvatske i latinske redakcije *Gesta regnum Sclavorum.*" On je analizirao obje redakcije LJPD i njihov međusobni odnos, tj. takozvanu "hrvatsku redakciju" (HR), izvorno napisanu na latinskom jeziku, te "latinsku redakciju" (LR). Naratološka analiza obje redakcije ustvrdila je da je HR i LR sastavila ista osoba, što nameće zaključak da je HR prvotna redakcija, a LR konačna verzija LJPD. Rad još nije objavljen u literaturi. Preuzeto sa <http://www.historiografija.hr/prikazi.php?id=235953> dana 17. 10. 2011. godine.

uništenja Sankovića, početkom XV stoljeća, Kom dolazi u posjed Kosača. Osim vladarskih dinstija Kotromanića i Kosača na području Konjica, aktivno su djelovala i tri vlasteoska (feudalna) roda, među kojima su već spomenuti Sankovići, zatim Purčići i Obrinovići. Ovi rodovi su nasljedni članovi velikaškog zbora, odnosno državnog

vijeća srednjovjekovne Bosne, koje je i najviši organ vlasti u državi. Oni su bili i gospodari feudalnih oblasti i neposredni vazali vladara. Pored njih Čemerovići i Paštrovići su također, vlastela srednjega vijeka koji su ostavili traga u Donjem Selu, Lisičićima, Bukovici, (Goranima) i Glavatičevu. Pomoćna osmanska vojska pod vodstvom

Slika 3. Raspored nekropola sa stećima u okolini Konjica (Preuzeto iz knjige; Historijski spomenici Konjica i okoline I, Skupština općine Konjic, Konjic, 1975, 223, autor; Pavao Andelić).

Slika 4. Plan nekropole sa stećcima (izradila Amra Sarić)

Mahmut-paše Andjelovića u ljeto 1463. godine osvojila je obje Neretve i Kom. U protivakciji hercega Stjepana, od jula do septembra iste godine, oslobođena je tzv. humska Neretva, osim grada Borovca, i zapadni dio bosanske Neretve. Ove krajeve su Osmanlije definitivno osvojili sredinom 1465. godine prudrom bosanskog sandžak-bega Isa-bega Ishakovića u hercegovu zemlju.⁶

Prethodna zakonska zaštita

U Prostornom planu BiH do 2000. godine na području općine Konjic kao spomenik III kategorije uvršteno je 69 lokaliteta nekropola sa stećcima (3018 stećaka) bez preciznije identifikacije.⁷

Nekropola stećaka Ravnice u Dubočanima, Konjic, nije bila evidentirana i upisana u Registr spomenika kulture Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.⁸

⁶ Andelić, Pavao, "Teritorijalno-politička organizacija župe Neretve", 90-156.

⁷ Grupa autora, "Prostorni plan Bosne i Hercegovine, faza b - valorizacija, prirodne i kulturno-istorijske vrijednosti", Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu i Urbanistički zavod za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, Sarajevo, 1980, 52.

⁸ Dopis Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu

Na 53. sjednici Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika održanoj od 26. do 28. marta 2012. godine *Historijsko područje – Nekropola sa stećcima na lokalitetu Ravnice u Dubočanima, Konjic*, proglašena je nacionalnim spomenikom BiH.⁹

Istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi

Istraživačke radove u smislu popisa lokaliteta, tehničke i foto obrade stećaka na području općine Konjic, vršili su Pavao Andelić¹⁰ i Šefik Bešlagić,¹¹ međutim, nekropola sa stećcima na lokalitetu Ravnice u Dubočanima, nije evidentirana kod spomenutih autora.

Konzervatorsko – restauratorski radovi nisu preduzimani.

Federalnog ministarstva kulture i sporta broj: 07-40-4-4073-1/11, od 12. 10. 2011. godine, dostavljen Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika 18. 10. 2011. godine.

⁹ http://kons.gov.ba/main.php?mod=vijesti&extra=sjednice&action=view&id_vijesti=732&lang=1

¹⁰ Andelić, Pavao, *Historijski spomenici Konjica i okoline I*, Skupština općine Konjic, Konjic, 1975, 3-327.

¹¹ Bešlagić, Šefik, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971, 325-338.

Opis nekropole sa stećima na lokalitetu Ravnice

Prema statistici Š. Bešlagića područje konjičke općine – sa 3018 registrovanih spomenika – spada u općine koje imaju najveći broj stećaka u Bosni i Hercegovini. Prema formi izrade, najbrojniji su sanduci, dok su sljemenjaci i ploče gotovo podjednako zastupljeni. Način grupisanja stećaka omogućava da se na terenu prate i dokumentuju važne historijske pojave, procesi i odnosi. Po smještaju velikih nekropola mogu se pouzdano ubicirati centri nekadašnjih kulturnih i političkih zajednica. Takođe, po smještaju srednje veličine nekropola mogu se pratiti procesi razvoja tzv. rođovskih sela, dok se kod manjih grupa prati odraz intenzivne feudalizacije i socijalnog diferenciranja, tj. kada se pojedini rodovi više ne sahranjuju sa svojim susjedima, već se izdvajaju i stvaraju porodične nekropole. (Sl. 3).

Stećci u okolini Konjica mogu bitno doprinijeti u rješavanju problema porijekla stećaka, kako u etničkom smislu, tako i u smislu postanka njihove osnovne forme. Sankovića nekropola u Biskupu izrazit je primjer kako, kroz čitavo XIV stoljeće, stećke kao nadgrobne spomenike upotrebljava najmoćniji vlasteoski rod u čitavoj Humskoj zemlji, a Bogopanci – Draživojevići – Sankovići su bez sumnje slavenskog porijekla i kulture, a ne Vlasi. Treba imati u vidu da još u XIV stoljeću Vlasi pripadaju socijalnim strukturama nižeg reda i da nikako nisu bili u stanju svoje običaje – pogotovo način obilježavanja grobova pokojnika – nametnuti svojim gospodarima. Stoga teorija o vlaškom porijeklu stećaka ne može imati opravdanja, iako u okolini Konjica ima nekoliko i to možda najljepših nekropola koje se i mogu pripisati Vlasima.

Slika 5. Centralni dio nekropole

Slika 6. Stećak br. 1.

Ukrašavanje stećaka uzima maha tek početkom XIV ili krajem XV stoljeća. Na bliže oblikovanje stećaka svakako su utjecali i terenski uvjeti, odnosno geološki sastav stijena iz kojih je uziman kamen za izradu stećaka. Vidno je velika razlika u kvalitetu izrade stećaka iz doline Neretvice, gdje nema pogodnog materijala i onih kraških predjela oko Glavatičeva i Bjelimića. Ipak, čini se da to nije i jedini uzrok razlikama, jer u okolini Jablanice ima dobrog materijala, ali ipak nema naročito razvijenih formi i ukrasa. Od utjecaja susjednih oblasti treba naročito ukazati na upliv južne Hercegovine, odnosno starog Huma, koji se jasno očituje na čitavom području istočno od Konjica. U Bradini su niski sljemenjaci očito imali uzore u susjednim oblastima centralne Bosne. Natpsi imaju posebnu vrijednost na stećima. Pisani su slovima bosanske cirilice, a potječu iz samog kraja XIV, početka ili druge polovine XV stoljeća.¹²

Na osnovi navedenog, nekropola sa stećima na lokalitetu Ravnice u Dubočanima po brojnosti nadgrobnika pripada manjoj zajednici, koja je živjela na tom prostoru. Na periferiji nekropole nazire se neznatno izdvajanje pojedinih grobova, što se očituje prelazom izrade stećka sa jednostavnijeg oblika – ploče i sanduka, na složeniji oblik – sljemenjak. (Sl. 4.) Stećci su poredani u nizove od sjeverozapada ka jugoistoku, a orijentirani su u pravcu jugozapad – sjeveroistok. Pripadaju vrsti položenih kamenih monolita, od kojih je ukupno evidentirao 49 primjeraka, razvrstanih u tri forme; ploča – 4 primjerka, sanduk – 44 primjerka i sljemenjak – 1 primjerak. Veći dio stećaka je obrastao mahovinom, lišajevima i prekriven

12 Andelić, *Historijski spomenici*, 223.-225.

humusom. Ukrasi i natpisi nisu evidentirani na stećcima.(Sl. 5.).

Katalog stećaka

Stećak br. 1. – sljemenjak sa postoljem, izdvojen od grupe stećaka u pravcu sjevera na udaljenosti oko 20m, obrastao mahovinom i lišajevima, sa sjeverozapadne bočne strane nalazi se stablo jabuke, koje svojim rastom ugrožava stećak, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok, (Sl. 6 i 7.)

- dimenzijske: 164x64x80 cm,
- dimenzijske postolja: 170x95x22 cm,

Stećak br. 2. – ploča, utonula, izdvojena od grupe stećaka u pravcu sjevera na udaljenosti oko 8m, prekrivena humusom, obrasla travom, orijentisana u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzijske: 150x55x12 cm,

Stećak br. 3. – sanduk, dijelom utonuo, prekriven kamenjem, obrastao mahovinom, lišajevima i niskim rastinjem, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzijske: 160x40x35 cm,

Stećak br. 4. – sanduk, dijelom utonuo, prekriven humusom i suhim listom, obrastao mahovinom, lišajevima i niskim rastinjem, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzijske: 166x90x24 cm,

Stećak br. 5. – sanduk, dijelom utonuo, obrastao mahovinom, lišajevima i niskim rastinjem, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzijske: 200x120x56 cm,

Stećak br. 6. – ploča, dijelom utonula u zemlju, sa sjeverozapadne bočne strane zasuta zemljom, obrasla mahovinom i lišajevima, orijentisana u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzijske: 187x63x22 cm,

Stećak br. 7. – ploča, dijelom utonula u zemlju, prekrivena humusom, orijentisana u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzijske: 170x100x18 cm,

Stećak br. 8. – ploča, dijelom utonula u zemlju, obrasla mahovinom i lišajevima, orijentisana u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzijske: 176x55x13 cm,

Slika 7. Stećak br. 1.

Slika 8. Stećci br. 9, 10 i 11.

Slika 9. Stećak br. 19.

Stećak br. 9. – sanduk, dijelom utonuo u zemlju, sa sjeverozapadne bočne strane zasut zemljom, obrastao mahovinom, lišajevima i niskim rastinjem, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok, (Sl. 8.)

- dimenzijske: 220x110x37 cm,

Stećak br. 10. – sanduk, dijelom utonuo, obrastao mahovinom, lišajevima i niskim rastinjem, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzijske: 150x110x37 cm,

Stećak br. 11. – sanduk, dijelom utonuo, obrastao mahovinom, lišajevima i niskom travom, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 166x90x58 cm,

Stećak br. 12. – sanduk, utonuo, prekriven humusom i niskom travom, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: dužina 164x visina 10 cm,

Stećak br. 13. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 165x90x20 cm,

Stećak br. 14. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 130x48x10 cm,

Stećak br. 15. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 98x56x12 cm,

Stećak br. 16. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 107x60x24 cm,

Stećak br. 17. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 190x78x17 cm,

Slika 10. Stećci br. 32. i 33.

Stećak br. 18. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 160x70x10 cm,

Stećak br. 19. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok, (Sl. 9.)

- dimenzije: 160x78x28 cm,

Stećak br. 20. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: dužina 164x70x24cm,

Stećak br. 21. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 140x60x5 cm,

Stećak br. 22. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom, lišajevima i rastinjem, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 180x78x25 cm,

Stećak br. 23. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom, lišajevima i rastinjem, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 158x60x16 cm,

Stećak br. 24. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom, lišajevima i rastinjem, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 176x80x35 cm,

Stećak br. 25. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom, lišajevima i rastinjem, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 140x68x25 cm,

Stećak br. 26. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom, lišajevima i rastinjem, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 170x60x22 cm,

Stećak br. 27. – sanduk, utonuo, dijelom prekri-ven humusom i travom, obrastao mahovinom, lišajevima i rastinjem, orijentisan u pravcu jugo-zapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 145x50x45 cm,

Stećak br. 28. – sanduk, utonuo, dijelom prekri-ven humusom i travom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 154x66x20 cm,

Stećak br. 29. – sanduk, utonuo, dijelom prekri-ven humusom i travom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 177x85x22 cm,

Stećak br. 30. – sanduk, utonuo, dijelom prekri-ven humusom i travom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: dužina 164x visina 10 cm,

Stećak br. 31. – sanduk, utonuo, dijelom prekri-ven humusom i travom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 140x43x16 cm,

Stećak br. 32. – sanduk, utonuo, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok, (Sl. 10.)

- dimenzije: 156x67x16 cm,

Stećak br. 33. – sanduk, utonuo, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 185x75x36 cm,

Stećak br. 34. – sanduk, utonuo, dijelom prekri-ven humusom i travom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 98x48x20 cm,

Stećak br. 35. – sanduk, utonuo, dijelom prekri-ven humusom i travom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 166x86x20 cm,

Stećak br. 36. – sanduk, utonuo, obrastao maho-vinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugo-zapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 80x30x8 cm,

Stećak br. 37. – sanduk, utonuo, nagnut na bočnu sjeverozapadnu stranu, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 178x65x54 cm,

Stećak br. 38. – sanduk, utonuo, dijelom prekri-ven humusom i travom, obrastao mahovinom i lišajevima, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: vidljiva dužina 80x vidljiva širina 30x12cm,

Stećak br. 39. – sanduk, utonuo, prekriven mahovinom, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 164x60x10 cm,

Stećak br. 40. – sanduk, utonuo, dijelom prekri-ven humusom i travom, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 185x78x7 cm,

Stećak br. 41. – sanduk, utonuo, dijelom prekri-ven humusom i travom, obrastao mahovinom, lišajevima i rastinjem, orijentisan u pravcu jugo-zapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 156x70x12 cm,

Stećak br. 42. – sanduk, utonuo, dijelom prekri-ven humusom i travom, obrastao mahovinom, lišajevima i rastinjem, orijentisan u pravcu jugo-zapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 160x70x25 cm,

Slika 11. Stručni tim na lokalitetu.

Stećak br. 43. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom, lišajevima i rastinjem, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 130x88x27 cm,

Stećak br. 44. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom, lišajevima i rastinjem, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 177x86x12 cm,

Stećak br. 45. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 178x102x26 cm,

Stećak br. 46. – sanduk, utonuo, prekriven mahovinom, obrastao rastinjem, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 155x77x26 cm,

Stećak br. 47. – sanduk, utonuo, dijelom prekriven humusom i travom, obrastao mahovinom, lišajevima i rastinjem, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 162x60x6 cm,

Stećak br. 48. – sanduk, dijelom utonuo, prekriven kamenjem, obrastao mahovinom, lišajevima i niskim rastinjem, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 135x58x45 cm,

Stećak br. 49. – sanduk, dijelom utonuo, prekriven kamenjem, obrastao mahovinom, lišajevima i niskim rastinjem, orijentisan u pravcu jugozapad – sjeveroistok,

- dimenzije: 170x76x26 cm,

Sadašnje stanje stećaka

Uvidom na licu mjesta, 22. oktobra 2011. godine, ustanovljeno je sljedeće: stećci su izloženi ubrzanim propadanju uslijed nedostatka redovnog održavanja, pojedini su dijelom ili upotpunosti utonuli u zemlju, na njima se nalaze biljni organizmi (lišajevi i mahovina) u većoj ili manjoj mjeri. Područje nekropole sa oživljavanjem vegetacije, obrasta travom, niskim raslinjem i visokim drvećem, što dodatno uzrokuje razaranje stećaka. Specifični rizici za stećke na ovom lokalitetu su: samonikla vegetacija, dezintegracija lokaliteta

zbog dugogodišnjeg neodržavanja, nepovoljni uticaji atmosferilija. (Sl. 11.).

Sastavni dio ovog rada su:

1. Kopija katastarskog plana za k.č. 1425, k. o. Spiljani, Konjic, R 1:2500
2. Dopis Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta broj: 07-40-4-4073-1/11, od 12. 10. 2011.
3. Fotografije snimljene 22. 10. 2011. godine; fotografisao: Zijad Halilović (fotografirano digitalnim fotoaparatom Canon EOS 450D);
4. Tehnički snimci (snimak stećaka i skica nekropole); dana 22. 10. 2011. mjerili i snimali: Zijad Halilović, saradnik za arheologiju i Amra Šarančić Logo, saradnik za cjeline graditeljskog naslijeđa i kulturne krajolike. Plan nekropole R 1:200 izradila je Amra Sarić, pripravnik u Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika BiH.

Sažetak

Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, poznati pod nazivom stećci, jedinstveni su za područje Bosne i Hercegovine i njenih susjeda. Oni su impresivan dokaz rastuće ekonomске moći bosanskog feudalnog društva u XIV stoljeću, otvaranja rudnika, pojačane urbanizacije, te želje pojedinaca da svoj status i moć prikažu kroz izvanski izgled nadgrobnog spomenika.

Stećci na lokalitetu Ravnice, koji se nalazi zapadno od postojećih kuća u naselju Dubočani na udaljenosti oko 100 m, izrađeni su od lokalnog kamena i pripadaju vrsti položenih kamenih monolita, od kojih je ukupno evidentirao 49 primjeraka, razvrstanih u tri forme; ploča – 4 primjerka, sanduk – 44 primjerka i sljemenjak – 1 primjerak. Orijentirani su u pravcu jugozapad – sjeveroistok. Na periferiji nekropole nazire se izdvajanje pojedinih grobova, što se očituje prelazom izrade stećka sa jednostavnijeg oblika – ploče i sanduka, na složeniji oblik – sljemenjak. Veći dio stećaka je obrastao mahovinom, lišajevima i prekriven humusom. Ukrasi i natpsi nisu evidentirani na stećcima.

Korištena literatura i sredstva

1971. Bešlagić, Šefik, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971, 325-338.
1975. Andelić, Pavao, *Historijski spomenici Konjica i okoline I*, Skupština općine Konjic, Konjic, 1975, 3-327.
1980. Grupa autora, Prostorni plan Bosne i Hercegovine, faza b – valorizacija, prirodne i kulturno-historijske vrijednosti, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakultet u Sarajevu i Urbanistički zavod za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, Sarajevo, 1980.
1982. Andelić, Pavao, "Teritorijalno-politička organizacija župe Neretve i njezino mjesto

u širim političkim okvirima", u: Studije o teritorijalnopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne, *Svjetlost*, Sarajevo, 1982.

2005. Mušeta-Aščerić, Vesna, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću*, Sarajevo Publishing, Sarajevo 2005.

http://kons.gov.ba/main.php?mod=vijesti&extra=sjednice&action=view&id_vijesti=732&lang=1 preuzeto, dana 14. 09. 2012. godine
<http://www.historiografija.hr/prikazi.php?id=235953> preuzeto dana 17. 10. 2011. godine

GPS Magelan professional, preuzeto na terenu dana 22. 09. 2011. godine
Google earth, preuzeto dana 25. 01. 2012. godine

Vlasi i stećci

Vlasi i stećci predstavljaju mješavinu dva zasebna i nejednako zastupljena tematska okvira u historiografiji. Generalno bi se moglo kazati da su svi temeljitiji istraživači stećaka posvećivali pažnju ovom pitanju, dok se to isto za istraživače vlaške problematike ne može reći. Objašnjenje proizilazi iz vrste izvora kojom jedni i drugi raspolažu i ispoljenom obimu istraživanja. Iako su zasebno posmatrana ova dva tematska okvira u priličnoj mjeri kontroverzna, istraživanje stećaka je fenomen koji je raznovrsniji, zastupljeniji i značajniji. Međutim, kroz prizmu ove teme karakteristika historiografije je jednaka jer je i jednima i drugima istraživanje pitanja odnosa Vlaha i stećaka uglavnom po strani osnovnih istraživanja.

Istraživači stećaka preko svojih izvora, najviše očuvanih materijalnih ostataka, a preko njihovih vanjskih karakteristika rjeđe su dolazili do spoznaja koje su im omogućavale povezivanje sa Vlasima, dok malobrojni istraživači Vlaha u svoje osnovnom materijalu - arhivskim izvorima, nisu imali uvijek ni konkretnе povode da bi se češće pozabavili pitanjem veza Vlaha i stećaka. U nedostatku jasnih rješenja, pojašnjanja simbolike, prikaza, motiva, linija i sl. opravdano se važnim čine arhivske vijesti koje potvrđuju natpise na stećima koji pripadaju Vlasima. Izdvojiti ćemo pristupe Marka Vega, Bogumila Hrabaka i Đure Tošića koji su postavkama historijskog konteksta stećaka dali značajni doprinos za razumijevanje veza Vlaha i stećaka. Mi na ovom mjestu također pažnju posvećujemo arhivskim vijestima koje govore o Vlasima sa natpisa na stećima i po prvi put jasno izdvajamo koji su to vlaški stećci na području Hercegovine.

Bogumil Hrabak i Marko Vego su natpise u Boljunima kod stoca Bogavca i Taraha Boljunovića vezivali za Vlahe Boljune.¹ U arhivskoj

¹ „А се лежен Богавац Тараџ Болјнович съеме. А се съече Грбевач молв се воже помилви ме милости твоє”, Marko Vega, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knjiga 2, Sarajevo 1964, 19; Isti, Novi i revidirani natpisi iz

građi postoji nekoliko Boljunovića koji su Vlasi ali svi su oni iz XIV stoljeća /Brajan Boljunović, Vlah ‘de catono Grubeç Saraych’ (1376)², Ljepčin Boljunović (1376), Vlah Vukašina Milatkovića³, Brajko Boljunović (1382)⁴ i Vranoje Boljunović (1382).⁵ Ipak Grubača ne možemo premjestiti u

Hercegovine (Nastavak), Glasnik Zemaljskog muzeja 17, Sarajevo 1962, 210.

² „Grubeç Soraych, Brayan Bollunouich, Medos Michoeuich, Borouina Milchanich} de catono Grubeç Soraych, Chraneç Vragouich frater Riege, Vitchus Bori-nouich, Petroe Medoeuich} de catono Vragouich} faciunt manifestum quod ipsi promictunt et obligant si omnes simul et quilibet ipsorum in solidum per apthay renuntiando, de aducendo salmas LXXXIII plumbi ser Marino Iuani de Men-ce ad ciuitatem Ragusii infra quatuer edomadis proxime futuros sub pena soluendi sibi ducatos auri IIII pro qualibet salma dicti plumbi. Renuntiantes” (18.08. 1376.g.), Div. Canc., XXIV, 170.

³ „Milatchus Surmanich, Stiepoë Ratchouich, Drusina Ratchouich, Brayssa Brancouich, Stoyslauus Radostich et Milçin Surmanich} moroblachi Volcassini Milatchouich faciunt manifestum quod ipsi confitentur habuisse et recepi-sse a dyacono Marino de Saracha pro parte solutionis nauli plumbi quod debent aducere Nixe fratris ipsius dyaconi Marini secundum pactum quod hinc cum dicto Nixa salmas salis LXXXVI ad rationem grossorum XVI pro qualibet salma ad meliustenentem et per apthay renuntiando. Et si impidirentur ab ipsorum ad non portandum dictum plumbum quod teneantur restituere pro qualibet salma grossos XVI per apthay renuntiando. Craguy Pripcich, Cosica Radostich} moroblachi dicti Volcassini simili modo ut supra fuerunt confessi habuisse salmas salis XXXVI pro precio ac cum condicionibus supradictis. Liepčin Bolounou-ich moroblachus dicti Milatchi fuit confessus simili mode ut supra habuisse de dicto dyacono Marino salmas salis VIII. Osstoja Goyanouich moroblachus dicti Milatchi simili modo ut supra habuit salmas IIII. Et Dragud Dumptich moroblachus habuit simili modo ut supra salmas X” (30.04. 1376.g.), Div. Canc., XXIV, 139v.

⁴ „Dudoë Yliaseuich, Milos Terdich, Vranoe Bolunou-ich} vlachi faciunt manifestum quod se constituunt plegios pro Braycho Boglunouich vlacho quod si quo tempore posset reperiri quod dictus Braychus fuerit quoniam depredatores depredati fuerunt homines nostros de Brenno quoniam mortuus fuit capitaneus noster in Brenno quod teneantur dictum Braychum presentare coram domino. Et si non presentarent obligant et promictunt soluere pro eo dampnum per ipsum comissum” (13.04. 1382.g.), Div. Canc., XXV, 87v.

⁵ „Dudoë Yliaseuich, Milos Terdich, Vranoe Bolunou-ich} vlachi faciunt manifestum quod se constituunt plegios

XIV stoljeće. Povezanost vlaha za ova dva natpisa predložena je kroz informacije arhivske građe iz 1477. godine a koja spominje Milišu Tarakovića, katunara Vlaha Boljuna. Prema Bogumilu Hrabaku on bi mogao biti sin Taraha Boljunovića.⁶

Jedan broj natpisa još uvijek nema identifikaciju kroz historijsku kontekstualizaciju, prije svega dovoljno sigurnu potvrdu drugog izvora. Dva primjera iz Boljuna kod Stoca to primjerno predstavljaju. Prvi je natpis Radiča Vladisalića (XV-XVI stoljeće), koji glasi: *A se leži Radič Vladisalić a siče na me otac. Bože ti ga pomozi.*⁷ Ovo bi mogao biti ista osoba kao Vlah spomenut u arhivskim vijestima novembra 1468. godine.⁸ Moglo bi se raditi i o Vlahu Bobanu istoga imena a spomenutom decembra 1493. godine.⁹ Drugi je natpis Vlađa (Vlać) Vladisalića (XV-XVI stoljeće), koji glasi: *A se leži Vlać Vladisalić. Piše Semorad, siče Vuk na oca.*¹⁰ U arhivskoj građi smo pronašli Vlađa Vladisalića, Vlaha Goduna iz maja 1476. godine.¹¹ Međutim, u oba slučaja za oba natpisa

pro Braycho Boglunouich vlacho quod si quo tempore posset reperiri quod dictus Braychus fuerit quoniam depredatores depredati fuerunt homines nostros de Brenno quoniam mortuus fuit capitaneus noster in Brenno quod teneantur dictum Braychum presentare coram domino. Et si non presentarent obligant et promictunt soluere pro eo dampnum per ipsum comissum" (13.04. 1382.g.), Div. Canc., XXV, 87v.

6 „De Bolluni de chatun de Milliss Tarcahouich“ (01.06. 1477.g.), Privata, 19/3b, 6ov; Bogumil Hrabak, Prilog dataloga načelnika hercegovačkih stećaka, Glasnik Zemaljskog muzeja 8 (Nova serija), Sarajevo 1953, 325.

7 „А се лежи Радич Владисалић а сиче на ме отац. Боже ти га помози“, M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knjiga 2, 27.

8 „Giurienus Petinchinich coram dominis judicibus de criminali quorum caput fuit ser Vladissauus de Goce lamen-tum fecit contra Radicum Vladissaglich vlachum et contra homines eius dicti Radicii et contra homines Stane vlachos, dicens quod predicti omnes eum derobarunt et sibi accepe-runt sex castronos“ (28.11. 1468.g.), Lam. de foris, XL, 264.

9 „Ego Radicius Vladissalich de Bobana confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Vuchxano Radoeuich cimatori ducatos auri tres grosos triginta ad voluntatem creditoris. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (23.12. 1493.g.), Deb. Not., LVI, 23.

10 „А се лежи Влаћ Владисалић. Пише Семорад, сиће Вук на оца“, M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knjiga 2, 21.

11 „Vlasi Goduni chatun de Vuchaz Radoslach, Radoie Vuchasouich ... Radosau Hostoich ... Vladislau Noucahouich ... Radiuo Hostoich, Vlag Vladisalich ... Seuricha Vuchzich

treba izvršiti dodatnu potragu i predložiti sigurniju kontekstualizaciju.

Među najznačajnije natpise koji govore o vlaškim predstavnicima sahranjenim ispod stećaka svaka-ko su natpisi na dva stećka sa nekropole u Velikom groblju kod Gacka. U blizini Cernice i Gacka, na putu Ključ-Gacko na području sela Stepena (udaljenog oko 10 kilometara zračne linije južno od Gacka) zapadno od Pustog polja (Pustopolja) a istočno od Zborne gomile, u Velikom groblju u nekropoli od 17 stećaka, nalazila su se dva stećka kojima posvećujemo pažnju. Jedan predstavlja grob sa natpisom kneza Vukoslava Pliščića a glasi: *A se leži knez Vukosav Pliščić pisa Sračin Vuko-salić.*¹² Drugi natpis, koji se nalazio na stećku uz grob Vukoslava Pliščića, a koji je danas smješten u dvorištu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, govori o grobu i o Vignju, sinu Vu-kosava Pliščića. Glasi: *A se leži Vig(a)n Vukosava Pliščića sin pisa Sračin Vukosalić.*¹³

Ova dva natpisa i njihov sadržaj bili su pre-metom različitih interpretacija, ali i analogija. Marko Vego je ove natpise povezivao sa Vlasima Pliščićima ali i sa nekim osobama koji su bili vazali vlastele Radivojevića i Kosača tako da su na ovom mjestu njegovi prijedlozi pomiješani.¹⁴ Linijom pojašnjavanja - Sracin očito saracen, a onda saracen-crnan na jednom bosanskom grbu -, Muhamed Hadžijahić je pisaca ovih natpisa Sracina Vukosalića doveo u vezu sa tragovima islama u srednjovjekovnoj Bosni.¹⁵ Međutim, svi

... Dragixa Vuchasinouich ... Vlag Pochraizich ... Braia Vitasouich... Vuchaxin Radanouich ... Radoe Radossauch“ (21.05. 1476.g.), Privata, 19/3b, 49.

12 „А се лежи кнез Вукосав Плишчић писа Срачин Вуко-салић“, Pero Slijepčević, P. 1928, Staro groblje po Gacku, Glasnik Zemaljskog muzeja 40 (2), Sarajevo 1928, 62, M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (nastavak), Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija) 19, Sarajevo 1964, 32-33.

13 „А се лежи Виг(а)ње Вукосава Плишчића синъ писа Сра-чинъ Вуко-салић“, M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knjiga 3, Zemaljski muzej, Sarajevo 1964, 58-59.

14 M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (nastavak), Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija) 19, Sarajevo 1964, 195.

15 Muhamed Hadžijahić, Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini, El-Kalem, Mešihat Islamske zajednice BiH, Sarajevo 1991, 27.

navedeni akteri su pronađeni u arhivskoj građi a na osnovu nje je moguća i bliža hronološka datacija ovih stećaka. Knez Vukosalav Pliščić je Vlah Pliščić koji se javlja u izvorima 1375. i 1382., a njegov sin Viganj (Vukosalić) Pliščić 1403. godine. Pisac oba natpisa Sracin Vukosalić Pliščić, sin Vukoslava Pliščića i brat Vignja Pliščića javlja se u izvorima u periodu 1408-1425., a njegov sin Vukša Sracinović se javlja 1436. godine. Otvorena je mogućnost za postavku da je knez Vukoslav Pliščić nestao sa historijske pozornice prije 1403., a njegov sin Viganj Vukosalić Pliščić prije 1408. godine. Držeći se najširih okvira datacije za oba natpisa, a to je vrijeme života ‘pisca’ Sracina Vukosalića (zasvjedočeno 1408-1425.), predložena je sigurna gornja granica za nastanak oba natpisa zaključno sa 1436. godinom.¹⁶

U naselju Podubovci kod Bileće u nekropoli Jezerine među oko 40 stećaka je i jedan sa natpisom izvjesnog Zagorca Brajanovića. Glasi: *A se leži Zagorc Brajanović. Bratie koi vidi sie zlamenie bratie ja sam bio kako vi a vi Ćete bti kako i ja.*¹⁷ Iz navedenog se nije moglo ništa konkretnije kazati kada je Marko Vego pravio svoju analizu.¹⁸ Specifično ime Zagorca Brajanovića sa ovog natpisa linijom patronimika Zagorčić omogućilo je da se natpis poveže sa Vlasima Predojevićima iz Bileće. Utvrđeno je da je Zagorac Brajanović sa natpisa na stećku u Podubovcima kod Bileće srodnik katunara Predojevića Čeprnje Brajanovića (1417-1436). Zagorac je otac Jurja Zagorčića (1433-1434), a njegovi unuci su Obrad (1464-1470), Vukota (1465), Radić (1466), Ivaniš (1466), Radoje (1471-1477), Vukić (1477), Mladien (1478-1481) i Dragić Jurjević Zagorčić (1479).¹⁹

¹⁶ Esad Kurtović, Iz historije vlaha Pliščića, Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XXXVII, Centar za balkanološka ispitivanja 35, Sarajevo 2008, 219-244.

¹⁷ „А се лежи Загорьц Брајновић. Братие који види сиे зламене братие ће самъ био како ви а ви ћете бти како и ће”, M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knjiga 3, Sarajevo 1964, 19.

¹⁸ M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (nastavak), 188.

¹⁹ E. Kurtović, Iz historije vlaha Predojevića, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 40, Sarajevo 2011, 243-254.

U selu Vlahovići kod Ljubinja u nekropoli smještenoj kod crkve sv. Lazara nalaze se tri nadgrobna natpisa koji pripadaju Vlasima Vlahovićima. To su natpisi na grobovima Vukca Vučihnića (-1435)²⁰, Vlađa Bijelića (1466-1468)²¹ i Vukoslava Vladjevića (1476-1477)²², trojice srodnika i katunara među Vlasima Vlahovićima. Svi su oni Vlasi Vlahovići i kao takvi su zasvjedočeni u arhivskim izvorima.²³

Značajne informacije o vlasima sahranjenim ispod stećaka povezane su za vlahe Bobane. Premijerno se prezentiraju za ovogodišnje Slovo Gorčina. U pravoslavnom groblju u Žakovu u Popovu nalazio se jedan nadgrobni natpis koji je sljedećeg sadržaja: *A se leži D(o)brilo Boban i brat mu Viganj sin Ivanišem.* I ovo legosmo na soi baštinoi.²⁴ U kratkoj bilješci Ćiro Truhelka je uočio interesantno ime Boban koje je povezao

²⁰ „А се лежи Вукаш Вуч(и)ћнић Види се зламение чтио(че) (Помни)те а вась б(о)гъ благосло(вио) (А се писа) Принесавъ“, M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knjiga 2, 42-43.

²¹ „А се кнезъ Влаљъ Бијелићъ 8 свои цркви 8 светом Лазаром чловѣчє тако да инеси проклеть не тикаи 8 мѧ“, M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knjiga 2, 42-43.

²² „Асе лежи Вѣкославъ воевода Владѣвићъ с мѹмъ дрѹфовахъ дрѹжиномъ и сагибохъ на размирној Краине ко муга господина и донесоше ме дрѹжина на свој племенитъ баштинъ и да є проклесть тко ће 8 мѧ такиѹти“, M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knjiga 2, 42-43.

²³ „supra Volcijnam Vlachouich et Vulchaç et Vuchotam fratres Volcichnich et Biegiam eorum tertium fratrem cum tota catuna eorum“ (25.11. 1423.g.), Lam. de foris, V, 234v, „de dando fidam Vochaç Vozichnich hominem voiuode Radossaui Paulouich“ (14.08. 1432.g.), Cons. Rog., V, 100; „contra Vlag Bieglich de Vlacouichii et contra homines et rusticos dicti Vlag“ (20.01. 1466.g.), Lam. de foris, XXXVII, 224; „vlachis Vlacouich villicos Vlagi Bieglich et seruos dicti Vlagi“ (13.09. 1468.g.), Isto, XL, 171v; „contra et aduersus Vlag Bieglich de Dogni Vlachi et contra duos consobrinos dicti Vlagi“ (03.10. 1468.g.), Isto, 218; „Chatun de Vuchosau Vllageuich Vlachouichi“ (1476.g.), Privata, 19/3b, 45v; „Chatun de Vuchosau Vlazeuich de Vrannscha“ (13.05. 1476), Isto, 46; „Chatun de Vuchosau Vlageuich Vlachouichi“, Isto; „De Vlachouichi Grandi de chatun de Vuchosau Vlageuich“ (25.05. 1477.g.), Isto, 59v, E. Kurtović, Sitni prilog o vlasima Vlahovićima, Godišnjak bošnjačke zajednice kulture Preporod 5, Sarajevo 2005, 49-58.

²⁴ „А се лежи Д(о)брило Бобанъ и братъ влаганъ синъ Иванишемъ. И ово легосмо на сон баштинон“, M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knjiga 2, 51.

sa savremenim imenom naselja.²⁵ Marko Vego je ovaj natpis datirao sa XV stoljećem.²⁶ Koliko je poznato dalje od toga se nije otišlo u vezi sa ovim natpisom. Natpis je uništen prije Drugog svjetskog rata.

Vlasi Bobani su vezani za naselje Žakovo kako pokazuje više direktnih primjera iz građe: *Stiepanum Zuietcouich de Bobani de villa Xacoui, 1460²⁷, Radossauam filiam Bogdani Dobrassinoich de Bobane de loco dicto Xacoua, 1488²⁸, Radossauus Vuchichieuich de Bobana de loco dicto Xachou, 1492.²⁹*

Svi spominjani likovi sa nestalog natpisa su identificirani u arhivskoj građi. Data formulacija

25 „Neobično ime Boban sačuvalo se danas u imenu hercegovačkog sela ‘Bobani’“, Čiro Truhelka, Stari hercegovački natpisi, Glasnik Zemaljskog muzeja 3, Sarajevo 1892, 218.

26 „vjerovatno XV stoljeće“, M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knjiga 2, 50.

27 „Herach Voccotich coram domino Rectore ser Johanne Andrea Mart. de Volcio lamantatur contra Stiepanum Zuietcouich de Bobani de villa Xacoui et Vochmirum Vuchssich de Lug de iurisdictione hercег, dicens quod furatus fuit ei querelantis unam vacham et unam caprinam per viam in Xacou“ (Die ultimo februarii 1460.g.), Lam. de foris, XXXIII, 199v.

28 „Miglien Dobrillouich riuerius conduxit pro ancilla sua pro annis quinque proxime futuros Radossauam filiam Bogdani Dobrassinoich de Bobane de loco dicto Xacoua, presentem et cum consensu dicti Bogdani patris sui acceptantem, promittens dicta Radossaua toto dicto tempore stare cum dicto Miglien et ab eo non discedere non furari nec furari volentibus consentire, scilicet, esse fidelis, solicita et obediens in omnibus licitis et honestis more bone ancille. Et e conuersoo dictus Miglien promisit dictam Radossauam toto dicto tempore tenere in domo sua tam egram quam sanam eamque cibare et nutrire et pro mercede sua sibi dare in totum et pro toto dicto tempore tres gugnos, tres camisias, paria duo sotularum et in contantis yperperis tredecim. Pro qua, videlicet, quod non furabitur dictus Bogdanus eius pater et Giuragh Radassinouich pectinator se constituerunt plegios ad meliustenentem. Et dictus etiam Bogdanus de per se promisit quod dicta non fugiet et de pluri promisit consruari siue damno dictum Giuragh plegium. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (03.12. 1488.g.), Div. Not., LXVIII, 192.

29 „Nos Braianus Boiachouich de Podćernie et Radossauus Vuchichieuich de Bobana de loco dicto Xachou confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Blasio Radossalich cimatori yperperos quattuordecim grossos quinque hinc per totum mensem septembbris proxime futuris. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (11.07. 1492.g.), Deb. Not., LIV, 178.

o dva brata i jednom sinu mogla bi biti dvosmislena u procjeni čiji je zapravo sin: *D(o)brilo Boban i brat mu Viganj sin Ivanišem*. Prema dostupnoj građi koju smo razmotrili jasno je da je Ivanišev otac Dobrilo, a ne Viganj. Genealogija koja rasvjetjava situaciju je sljedeća. Navedeni Dobrilo (1427-1469) i Viganj (1427-1436) su Vukotići, sinovi katunara Vlaha Bobana Vukote Nenčića i imaju tragove i arhivskoj građi sa jasnim odrednicama da se radi o vlasima Bobanima i da su braća (1427).³⁰ Tako je i sa njihovim nasljednicima Dobrilovićima i Vignjevićima koje smo ispratili u pronađenoj građi. Jedini Ivaniš koji se spominje među njihovim nasljednicima je Ivaniš Dobrilović (1443-1456), sin Dobrila Vukotića.³¹ Posljednji spomen nekoga od njih trojice, u ovom slučaju Dobrila Vukotića iz 1469. godine, približan je termin od kada se može računati da je nastao ovaj natpis.³² Dakle, sigurno druga polovina XV stoljeća. Iako je nestao natpis iz Žakova je dobio na značaju.

Umjesto zaključka

Sami po sebi natpisi na stećcima i nadgrobnim spomenicima nisu dovoljni za kvalitetenu kontekstualizaciju s obzirom na prisustvo Vlaha, njihovog sahranjivanja i uopće bilo kakve njihove veze sa stećcima. Škrti natpisi sačinjeni na tvrdoj kamenoj podlozi ne daju dovoljno prostora za detaljnije analize. Na natpisima skoro da i nema jasnih znakova, polazišta ili mogućnosti za evidentiranje sahranjivanja Vlaha pod stećcima. Izuzetak čini identifikacija riječi Boban sa natpisa u Žakovu u Popovu. Međutim, natpisi spojeni sa očuvanim arhivskim pokazateljima predstavljaju dobro vezivno tkivo za popunjavanje odgovora na brojna pitanja, pa i vezana za tematski okvir Vlasi i stećci.

30 „supra Volchottam Ninčich et Dobrillum eius filium“ (04.07. 1411.g.), Lam. de foris, II, 67v; „supra Volcectam Nincich et Dobrillum eius filium“ (19.05. 1423.g.), Isto, V, 172v; „Nos Dobrillus Volchotich et Vigagn Vochotich} fratres de Bobane vlachi“ (31.05. 1427.g.), Deb. Not., XIV, 120v.

31 „supra Iuanis Dobrillouich de Bobanin“ (13.10. 1443.g.), Lam. de foris, XVII, 68. „supra Dobrillum Vucho-tich et Iuanis eius filium“ (21.01. 1449.g.), Isto, XXII, 6v; „supra Iuanis Dobrillouich de Bobani“ (27.11. 1450.g.), Isto, XXIV, 27; „contra Iuanissum Dobrillouch“ (26.08. 1456.g.), Isto, XXIX, 251v.

32 (18.01. 1469.g.), Lam. de foris, XLI, 73.

Kroz navedene primjere kojima je utvrđeno da osobe sa natpisa na stećcima su vlasti Bobani, Pliščići, Predojevići i Vlahovići sasvim je jasno da su i vlasti sastavnim dijelom šire srednjovjekovne zajednice koja je koristila stećke. To dolazi do

izražaja na onim prostorima i u onim sredinama u kojima su vlasti imali svoje katune ili trajnija sjedišta. Kada su natpisi na stećcima u pitanju može se dodati da se uvijek radi o uglednijim predstavnicima u pojedinim vlaškim skupinama.

Stećci na Rotimlji

Poznato je da se na području Hercegovine nalaze brojne nekropole stećaka sa velikim brojem ovih spomenika, kao i da se posebno u okolini Stoca stećci ističu po svojim klesanim oblicima, velikom broju raznovrsnih reljefa i značajnim natpisima. Ovaj rad tretira više nekropola stećaka na Rotimlji, od kojih dosada nijedna nije sistematski istraživana, a za neke se nije ni znalo. Pojedine nekropole Rotimlje su se parcijalno i površno obrađivale. Na ovom mjestu se podaci ranijih autora znatno dopunjaju sveobuhvatnim pristupom, na osnovu terenskih istraživanja i obilazaka svih poznatih lokaliteta sa nekropolama stećaka.

Rotimlja je mjesto na sjevernom rubu stolačke općine, na pola puta između Mostara i Stoca. Nalazi se na magistralnom putu M 173 koji spaja ova dva grada. Od Mostara je udaljena 18 km na jugoistočnu stranu, a od Stoca također 18 km na sjeverozapadnu stranu. Selo je razbijenog tipa sa dosta odvojenih zaselaka. Nekropole stećaka su u samom mjestu i bližoj okolini situirane na više lokaliteta: Kuline, Aličušića njive, Humčine, Mekiš, Grčko groblje i više nekropola na Gisdavama. Na nekoliko lokacija nalaze se i pojedinačni primjerici ili manji broj stećaka. U nekropolama Rotimlje zastupljeni su stećci svih oblika, od kojih su mnogi ukrašeni raznovrsnim reljefima.

Lokalitet Kuline

Na sjevernom dijelu Rotimlje, na lokalitetu Kuline, neposredno uz mjesni harem Šuškovac, nalazi se veća nekropola stećaka. U Arheološkom leksikonu stoji uopćena konstatacija kako nekropola ima 81 stećak, različitih oblika i da su približne orijentacije Zapad – Istok.¹ Nekropola je dobrom dijelom zarasla u gustu listopadnu šumu. Stećke od haremskog zida dijeli samo uski seoski put. Pored haremskog zida, uz stećke se nalaze i stariji nišani iz osmanskog perioda, što svjedoči o kontinuitetu života na ovom prostoru.

¹ Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 3, Sarajevo 1988, 196 (AL). Na ovom mjestu evidentirano je da se nekropola nalazi na lokalitetu Vinine.

Uvidom na terenu utvrđeno je da nekropola ipak ima malo više stećaka nego što je zabilježeno u Arheološkom leksikonu. Ukupan broj stećaka iznosi 84. Najviše su zastupljene ploče sa 35 primjeraka, od kojih su četiri ukrašene. Sanduka je ukupno 19, od čega su tri ukrašena. Sanduka sa postoljem ima 16, od toga dvoje ukrašenih. Sljemenjaka bez postolja ima pet primjeraka, dva ukrašena. Sljemenjaka sa postoljem je sedam primjeraka, a četiri su ukrašena. Na nekropoli imamo i ulomke dvije krstače, od kojih je jedna ukrašena.

Veliki broj stećaka sa ove nekropole je naknadno pomjeran kako bi se dobile obradive površine zemljišta, zbog čega se ne može precizno odrediti njihova orijentacija. Skoro polovina stećaka zarasla je u gustoj i teško pristupačnoj šumi. Oni uglavnom nisu pomjerani iz svojih ležišta i imaju orijentaciju sjeverozapad – jugoistok. Na dijelu nekropole koji se nalazi u šumi i ne čini obradivo zemljište, nalazi se mnoštvo kamenih ulomaka iz antičkog perioda. Čak i na dijelu nekropole gdje je evidentno da su stećci pomjerani ustranu, primjećuju se u nivou zemlje materijalni ostaci iz ranijeg perioda, tipa kamenih kanala. Na suprotnoj, sjevernoj strani nekropole su stari nišani, što je sve skupa čini posebno interesantnom.

Ukupno je ukrašeno 16 stećaka, što čini 19 % od ukupnog broja. Međutim, ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je ovo konačan broj jer je prosto bilo nemoguće sve stećke detaljno pregledati zbog opće zapuštenosti, gусте šume i velikog broja prevrnutih i djelimično zatrpanih stećaka. Da bi se definitivno znalo koliki je broj stećaka sa uklesanim reljefima, potrebno je prethodno očistiti nekropolu od rastinja i ukloniti veće nanose zemlje sa nekoliko stećaka. Trenutno možemo biti samo sigurni da je ovo minimalan procenat ukrašenih stećaka na nekropoli Kuline. Zastupljeni su sljedeći motivi: različite bordure, štit, rozete, grozd i loza, luk i strijela. U zadnjem slučaju je u pitanju motiv lova. Vidi se lovac, ali se zbog plitkog i dotrajalog reljefa ne može

prepoznati predstavljena životinja na bočnoj strani jednog sanduka.

Klasifikacija tipova bordura karakterističnih za Rotimlju, zastupljenih na ovoj i drugim nekropolama bližeg okruženja, već je urađena.² Bordure na pločama su iste kao i na sanducima. Nekoliko visokih sanduka imaju identične reljefe sa obje bočne strane: pri vrhu je široki friz unutar kojeg su složene bordure sa valovitim linijama između kojih se izvijaju trolistovi,³ a ispod friza je niz visokih lukova, arhitektonskih motiva sa potkovičastim lukom na vrhu, ispod kojeg je dugi vrat sa poprečnim dodatkom koji liči na dršku mača. Wenzelova ih je u svojoj tipologiji motiva nazvala „prelazni lukovi B.“⁴ Pri dnu bočne strane ukrašenih sanduka imamo prazan prostor u visini friza na gornjem dijelu. Kod jednog visokog sanduka se bočne strane šire idući od dna prema vrhu (slika 1). Nekoliko sanduka je prevrнуто na bok. Jedan visoki sanduk ima na svojoj čeonoj strani motiv grozda i loze,⁵ a drugi, na čijem boku je uklesan spomenuti motiv lova, ima pri vrhu, čitavom dužinom, borduru u obliku isplettenog užeta.

Sljemenjaci nekropole Kuline imaju jednostavan i osoben ukras. Gornji dio stećka sa oblikom krova prelazi preko ivica stranice stećka. Tu je još jedan ukras koji se može svrstati u bordure, u vidu ispuštenja čone i zadnje strane stećka, koja se spaja sa prepustom bočnih stranica. Bordura je u vidu običnog ispuštenja, ali ima i sljemenjaka na kojima je bordura sastavljena od kosih linija, smještenih između dvije paralelne linije, što predstavlja oponašanje uvijenog užeta.⁶

Dvije krstače nekropole Kuline pomjerene su sa svoje prvobitne pozicije i imaju velika oštećenja. Na jednoj, čiji se gornji prelomljeni dio vidi u ležećem položaju u šumi, može se od motiva prepoznati rozeta na desnom bočnom kraku. Gornji krak krstače je špicast, što je karakteristika krstača i na drugim nekropolama Rotimlje. Druga krstača je u puno lošijem stanju. Njen očuvani dio je među gomilom kamenja i na njemu se ne

² Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećima*, Sarajevo 1965, str. 36-37, tabla III, sl. 16, 19, 21, 22; str. 48-49, tabla IX, sl. 14 (Wenzel, *Ukrasni motivi*).

³ Isto, 32, 48-49, tabla IX, sl. 14.

⁴ Isto, 56-57, 86-87, tabla XXII, sl. 10.

⁵ Isto, 214-215, tabla LIII, sl. 21.

⁶ Takav oblik predstavljen likovno u: Isto, 32, 36-37, tabla III, sl. 21.

Slika 1

mogu prepoznati reljefi, kojih je najvjerojatnije bilo jer je to posljednji stadij u razvoju oblika stećaka i najčešće su ukrašeni.

Alićušića njive

Na putu prema zapadnom rotimskom zaseoku Orašje nalazi se manja nekropola stećaka, koja dosada nigdje nije registrirana. Situirana je na malom uzvišenju, odmah pored puta sa lijeve strane, 200 m prije oraškog harema, na lokalitetu Alićušića njive. Na ovom mjestu imamo ukupno osam stećaka jednostavne izrade. Zastupljeni oblici su sedam ploča i jedan sanduk. Orientirani su u pravcu Zapad – Istok i položeni su u jedan niz. Šest ploča poredane su jedna pored druge, a sedma ploča i sanduk su 15 m udaljene od njih i nalaze se u istom nizu. Stećci nemaju ukrasa.

Lokalitet Humčine

Prije više od četiri decenije Bešlagić je opisao stećke na lokalitetu Humčine, na platou brda Zminjac, jugozapadno od sela. Ovo je jedina nekropola sa Rotimlje koju je uvrstio u svoj *Katalog*.⁷ Strana brda koja je okrenuta prema Rotimlji je izrazito strma i obrasla borovom šumom. Lakše se popeti s druge strane brda, iz pravca Trijebnja, gdje nije strm prilaz, a postoji i lokalni makadamski put. Putem se može doći skoro do same nekropole, koja se nalazi u blizini Mustafića kuća, zaseoka Trijebnja. Ovu dominantnu kotu možemo smatrati nekom vrstom pograničnog područja između Trijebnja i Rotimlje i pošto je

⁷ Kratak opis nekropole u: Šefik Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 367. (Bešlagić, *Katalog stećaka*).

Bešlagić uvrstio u svoj katalog, dajemo osvrt na istu. Svojevremeno je zapisao ukratko da se radi o „nekropoli sa 12 stećaka u obliku sanduka, dobre obrađenosti i srednje očuvanosti. Nemaju ukrasa, osim što dva veća sanduka imaju urezanu liniju dužinom po sredini vodoravnih strana, koja označava dvojne grobove, a jedan sanduk ima veće pravougaono udubljenje na vodoravnoj strani.“

Nakon uvida stanja na terenu, potrebno je izvršiti određene korekcije citiranih podataka. Na ovoj nekropoli imamo osam ploča, četiri sanduka bez postolja i jedan sanduk s postoljem, što ipak čini ukupno 13 stećaka. Ne znamo kako je Bešlagić došao do citiranih podataka, ali vjero-vatno nije bio na licu mjesta, jer su neki stećci ove nekropole pravi primjeri ploča i nema nikakve sumnje da ne spadaju u sanduke. Jedini sanduk koji ima postolje, čini sa postoljem jednu cjelinu, tj. isklesan je od jedne kamene gromade.

Svi stećci na ovoj nekropoli orijentirani su u pravcu sjeverozapad – jugoistok. Pravougaono udubljenje na vodoravnoj strani jednog niskog sanduka ima oblik korita (slika 2). Udubljenja na stećcima mogu biti okruglastog ili pravougaonog tipa na vodoravnim stranama ploča ili nižih sanduka, različite dubine i evidentirani su na približno 130 primjeraka. Bešlagić udubljenje naziva *vodenicom* ili *kamenicom* i smatra da je služilo za određene funkcije kod pogrebnih ili kasnijih ceremonija.⁸

Slika 2.

⁸ Isto, 52. Opširnije o mogućoj funkciji udubljenja i različitim stavovima u historiografiji po tom pitanju, u: Šefik Bešlagić, Stećci - Kultura i umjetnost, Sarajevo 1982, 382-384.

Lokalitet Mekiš

Na pola puta od magistralnog puta M-17.3 do lokaliteta Mekiš nalaze se odmah pored porodične kuće Željka Perića dva usamljena stećka, ploča i sanduk, oba bez ukrasa. Ploča je djelimično oštećena u uglu.

Sam lokalitet Mekiš, gdje se nalazi veća nekropola stećaka, udaljen je od magistralnog puta oko 500 m na istočnu stranu od centra Rotimlje. Nekropola je trenutno u najgorem stanju od svih nekropola u ovom mjestu. Većim svojim dijelom obrasla je u toliko gusto šiblje, draču i šumu da je čak bilo nemoguće precizno prebrojati stećke i utvrditi njihove oblike. Prema kazivanju mještana, na Mekišu ima preko 100 stećaka i to je jedino što se trenutno može okvirno reći po pitanju broja stećaka na ovoj velikoj nekropoli. Na terenu je vidljivo da su na pristupačnom dijelu nekropole nekolicina stećaka u obliku ploča poslužili kao temelj za suhozid, koji dijeli pojedine parcele obradivog zemljišta. Ovu nekropolu potrebno je sanirati i sačuvati od dalje devastacije.

Samo manji dio stećaka na Mekišu nalazi se na ledini pored šume, gdje je omogućen pristup. Svi stećci ove nekropole do kojih se moglo fizički doći, orijentirani su u pravcu sjeverozapad – jugoistok. Dostupni oblici stećaka koje smo mogli evidentirati su ploče, sanduci i krstače, sve bez postolja. Također smo na malom broju dostupnih primjeraka uspjeli evidentirati relativno velik broj reljefa, kao što su: bordure u vidu kosog užeta, bordure u vidu frizova sa trolistovima, dva koncentrična kruga, štit i mač, rozete, luk, polumjesec i arhitektonске motive „prelazni tip B.“ Na ovom mjestu imamo, dakle, dosta motiva zastupljenih i na drugim nekropolama Rotimlje, a i širem okruženju. Ukrasi na dostupnim sanducima isti su kao na nekropoli Kuline – bordure u vidu frizova sa valovitim linijama između kojih se izvijaju trolistovi, ispod kojih su arhitektonski motivi sa već spomenutim „prelaznim lukovima B.“ Ostali spomenuti reljefi zastupljeni su na pločama.

Na dvije susjedne ploče su različite prestave štita i mača u kombinaciji sa rozetama i bordurama. Na prvoj ploči je bordura u vidu isprekidane linije, koja je na svim stranama stećka podjednako odmaknuta od ivice. Štit i poprečna greda na sredini štita također su u vidu istog oblika

isprekidane linije, a u dva polja štita podijeljena gredom su dvije rozete sa oblim laticama. Mač je ukošen ispod štita. Druga ploča je malo složenije izrade. Bordura je u vidu uobičajenog friza sa trolistovima, odvojenim punom linijom od centralnog dijela ploče. U slobodnom polju vodoravnog dijela stećka rozete su uklesane u sva četiri ugla ispod pune linije bordure. Rozete su sa po osam oštrih listova. Peta rozeta smještena je u centralnom dijelu štita i ima dva omotača od po osam oštrih listova. Štit je od slobodne površine omeđen isprekidanom linijom iste vrste izrade kao na prethodnom stećku. Ispod štita je ukošen mač sa uvijenom drškom.

Dvije krstače na ovom lokalitetu su već opisane u literaturi i postoji njihov grafički prikaz.⁹ Obje su bogate reljefima koji se razlikuju samo u pojedinostima, što ukazuje na istog majstora izrade. Krstača manjih dimenzija je cijelom dužinom napukla i nedostaje otkinuti dio. Locirane su na samom kraju nekropole. U pitanju su „završni trenuci nekropole“,¹⁰ tj. nakon izrade ove vrste spomenika, koji predstavljaju završni stadij u načinu izrade stećaka, prestaje praksa ukopa na dotičnom lokalitetu. Ovo je posebno karakteristično za nekropole stolačkog kraja.

Grčko groblje

Odmah pored izvora Topolovnik nalazi se nekropola sa 29 stećaka, na lokalitetu poznatom pod nazivom Grčko groblje. Skoro svi stećci orijentirani su u pravcu sjeverozapad – jugoistok i poredani su u pravilne redove. Samo manji dio stećaka, ukupno pet primjeraka, koji se nalaze na krajnjem sjevernom dijelu nekropole, imaju približnu orijentaciju Zapad – Istok.

Oblici stećaka zastupljeni na Grčkom groblju su ploče, sanduci i sljemenjaci. Ploča ima ukupno osam i sve su bez ukrasa. Sanduka je ukupno 13 i svi su također bez ukrasa. Imamo i jedan sanduk sa postoljem koji je još i ukrašen bordurom. Preostali stećci su sljemenjaci, od kojih su dva bez postolja i pet sa postoljem. Tri sljemenjaka su ukrašena reljefima u vidu ispuštenih bordura odmah ispod gornjeg dijela stećka u obliku krova. Bordure na ovim sljemenjacima su neprekinute,

⁹ Wenzel, *Ukrasni motivi*, 86-87, tabla XXII, sl. 9 i 13.

¹⁰ Nada Miletić, *Stećci. Umetnost na tlu Jugoslavije*, Beograd-Zagreb-Mostar 1982, 23-24 (Miletić, *Stećci*).

tj. obilaze stećak sa sve četiri strane. Može se reći da je ovo najčešći vid ukrašavanja sljemenjaka na nekropolama Rotimlje.

Svi stećci na Grčkom groblju su u dobrom stanju očuvanosti osim jednog sljemenjaka sa postoljem, na čijem donjem prednjem dijelu je veliko napuknuće. Bez obzira na teško oštećenje, stećak je i dalje u uspravnom položaju.

U blizini Grčkog groblja i izvora Topolovnik imamo i pojedinačnih nalaza stećaka. Osim pojedinačnih nalaza, također je ranije postojala manja nekropola stećaka neposredno uz magistralni put, na lokaciji preko puta Morića harema. Nekropola je, po pričanju mještana, bila teško pristupačna i zarasla u šiblje. Na tom prostoru posljednjih godina je intenzivirana izgradnja poslovnih objekata. Na mjestu gdje su nekada bili stećci izgrađen je ugostiteljski objekat. Od nekropole danas nema ni traga, niti se zna koliko je bilo stećaka na ovom lokalitetu jer nisu nigdje ranije evidentirani.

Gizdave

Stećci na Gisdavama u podnožju Kotašnice koncentrisani su na ukupno tri mesta. Sve tri nekropole nalaze se u relativnoj blizini. Gisdave su na samom južnom izlazu iz Rotimlje u pravcu Hodova. Sa magistralnog puta se skrene nalijevo, lokalnom makadamskom cestom prema Matića i Perića kućama, preko Rotimskog potoka, koji dijeli Rotimlju od Hodova. Prema današnjoj administrativnoj podjeli, samo nekropola u Perića ogradi, locirana sjeverno od katoličkog groblja, pripada Rotimlji. Druge dvije nekropole Gisdava, locirane malo južnije, pripadaju Hodovu. Bez obzira na administrativne prepreke, ovdje su obrađene sve tri nekropole Gisdava jer čine ambijentalnu cjelinu.

Na nekim 300 metara udaljenosti od magistralnog puta M 173, sa desne strane lokalne ceste, u blizini Rotimskog potoka, nalazi se prva nekropola Gisdava, na lokalitetu Gonik. Istočni dio nekropole pored ceste poravnat je građevinskom mehanizacijom i nema ni traga stećcima koji su se tu, po pričanju mještana, do prije nekoliko godina ranije nalazili. Na tom mjestu nije ništa izgrađeno i nejasna je motivacija devastacije dijela nekropole. Na neoštećenom

Slika 3a. Devastirani istočni dio nekropole Gonik, stanje 2012. godine. U šumarku u pozadini su preostali stećci.

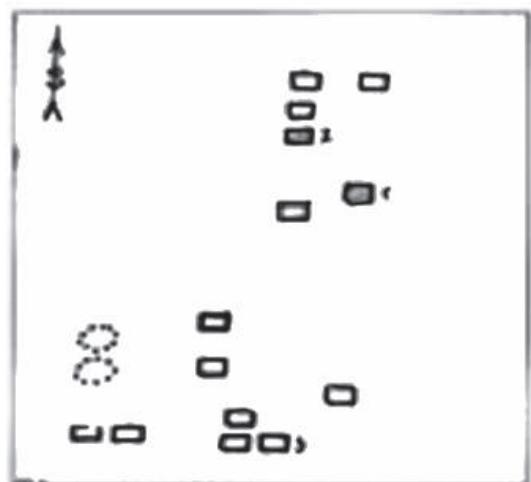
dijelu nekropole, u obližnjem šumarku, preostalo je 11 stećaka i svi su orientacije sjeverozapad – jugoistok. Od oblika su zastupljeni jedna ploča, devet sanduka i jedan sljemenjak.

U svom *Katalogu* Bešlagić je evidentirao ovu nekropolu pod rednim brojem 14, prilikom opisivanja stećaka stolačkog kraja. Zaveo je kao hodovsku nekropolu jer ona zaista administrativno pripada Hodovu. Prije više od četiri decenije konstatovao je da se na ovom lokalitetu nalazi 14 stećaka, što znači da su na oštećenom dijelu nekropole u novije vrijeme uništena najmanje tri stećka. Među nestalim stećcima bio je i jedan ukrašeni sljemenjak.¹¹

Nekropola na Goniku proglašena je 2006. nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. U Odluci Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika nekropola je evidentirana pod nazivom *Perića njive*.¹² U prvom članu Odluke stoji da nacionalni spomenik čini nekropola sa 14 stećaka. Dakle, nekropola je i tada brojala isti broj stećaka kao prije četiri decenije, kada je opisivao Bešlagić, što znači da je devastirana nakon dana 19.06.2006., kada je Komisija izašla na teren i

¹¹ Bešlagić, *Katalog stećaka*, 368. On iznosi konstataciju da se među 14 stećaka nalaze 12 sanduka i dva sljemenjaka, a uvidom na licu mjesta utvrđeno je da nisu sve sanduci, nego da ima i jedna ploča. Također pogrešno navodi orijentaciju stećaka u pravcu Zapad – Istok, što kasnije kao vjerodostojan podatak od njega preuzima Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika.

¹² http://www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2838 Odluka Komisije objavljena je u Službenom glasniku BiH, br. 53/08.

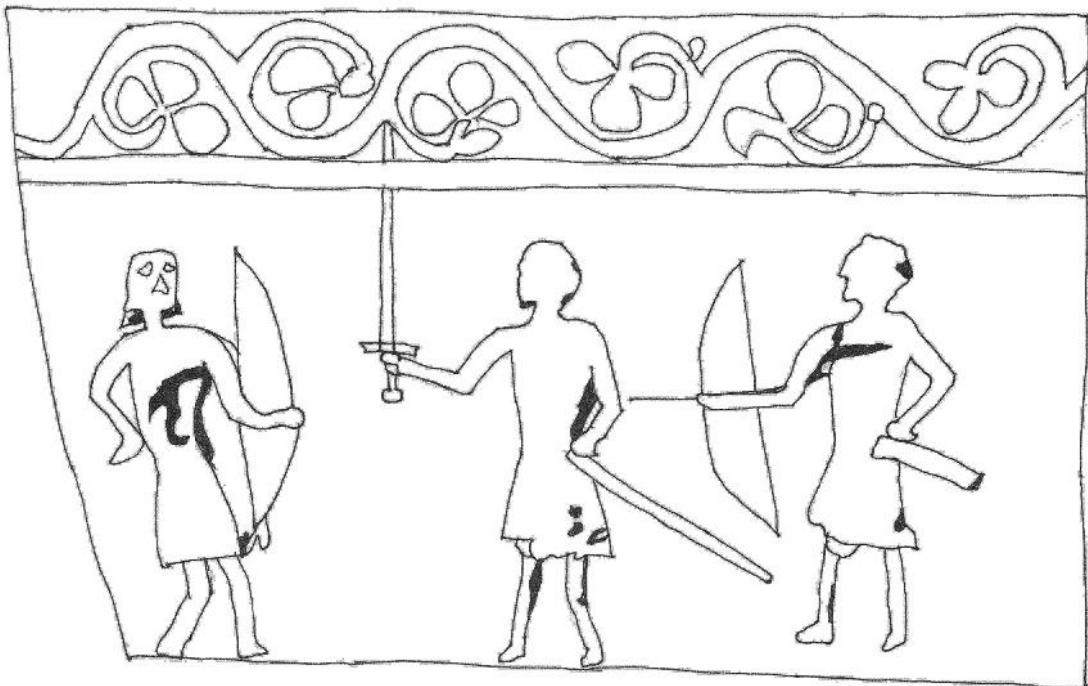

Slika 3. Skica nekropole koju je izradila Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika 2006. godine. Umjesto sjeverne, kako je ucrtano, u pitanju je istočna strana svijeta.

nakon što je kompletna nekropola proglašena nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Iz opisa dobra u obrazloženju Odluke Komisije i grafičkog prikaza nekropole, vidi se da na terenu nedostaje sljemenjak br. 2. Osim sljemenjaka, nedostaju još dva stećka položena u istom nizu, na istočnom dijelu nekropole, što se može vidjeti na skici koju je 2006. napravila Komisija (slika 3).

Među preostalim stećcima nekropole Gonik dva su ukrašena veoma interesantnim reljefima. Na jugoistočnoj čeonoj strani preostalog sljemenjaka imamo borduru u vidu ispletene užeta, koja ide poprečno i spaja oba završetka krovnog dijela, što je opet karakteristika stećaka Rotimlje. Bordura ide i preko suprotne čeone strane. Ispod bordure na jugoistočnoj čeonoj strani je prikaz lisnatog krsta, zastupljenog na širem prostoru između rijeke Neretve i Stoca. Ovakav lisnati krst poznat je u Vizantijskoj umjetnosti XI stoljeća, u kojoj je upotrebljavan za ispunjavanje kruga. Slični primjeri lisnatom krstu iz Gizzava evidentirani su u Boljunima, Bivoljem Brdu, Tasovčićima u bližem okruženju, a u širem okruženju ovaj motiv zastupljen je i na Blidinju.¹³ Na sjeverozapadnoj

¹³ Uporedi: Wenzel, *Ukrasni motivi*, 92, 116-117, tabla XXX, sl. 24-30. Po njenom mišljenju motiv lisnatog krsta preuzet je sa rezbarije, a dospio je u ovaj kraj importom sikulo-arapskih kovčežića od slonovače. Ista, *Лиснати крст на стећцима с подручја Неретве*, Музеј примењене уметности, Зборник 8, Београд 1962, 39-48. U Tabli II ovog rada je prilog crtež jugoistočne čeone i sjeveroistočne bočne strane sljemenjaka nekropole Gonik, sa prikazom lisnatog krsta i mješovitog kola. Motiv lisnatog

Slika 4. Originalan motiv tri ratnika

čeonoj strani sljemenjaka je početak kola sa ženom kolovođom. Kolo se nastavlja na sjeveroistočnoj bočnoj strani gdje imamo sedam figura, naizmjenično muških i ženskih. Dakle, u pitanju je mješovito kolo, u kojem se svi učesnici drže za ruke, podignute u visini glave. Posljednja figura u kolu drži ruku na boku. Muškarci nose kratke suknje do koljena, a žene duge haljine do gležnja.

Na bočnoj stranici visokog sanduka imamo neobičan i jedinstven prikaz trojice ratnika – razlog više da se preostali stećci **dodatao** zaštite od dalje devastacije jer je na primjeru ove nekropole očito da proglašenje nacionalnim spomenikom, samo po sebi, nije dovoljna zaštita. Dvojica ratnika sa desne i lijeve strane drže lukove u jednoj ruci, a druga ruka naslonjena im je na bok. Kod desnog ratnika ruka je naslonjena tik pored tobolca za strijele. Treći ratnik stoji u sredini i drži isukan mač u desnoj ruci, a lijevu je također naslonio na bok uz koricu od mača. Iznad njih je friz sa biljnim motivom u obliku valovitih linija, između kojih se izvijaju trolistovi, ukras karakterističan za nekropole Rotimlje i šireg okruženja. Odvojen je od prikaza trojice ratnika jednom ispupčenom trakom. Isukan mač srednjeg ratnika prolazi kroz ispupčenu traku i dodiruje povijeni

biljni motiv. Sva trojica nose kratke suknje iznad koljena, prikaz nošnje slične kao i na drugim reljefima uklesanim na stećima stolačkog kraja (slika 4). Reljef je veoma teško uočljiv jer je izrazito plitko izrađen. Reljefna ispupčenja nisu primjetili ni Bešlagić, ni Wenzelova, ni Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, iako su bili na nekropoli i opisivali je.

Izgleda da su sve nekropole na području Gisdava u Arheološkom leksikonu registrirane kao lokalitet Crkvine, gdje je iznesena konstatacija da se na tom mjestu nalazi starije rimsко naselje i nekropola sa 134 stećka. Na lokalitetu su pronađeni brojni fragmenti rimske opeke i novca iz druge polovine III stoljeća.¹⁴ Pod ovim nazivom očito se tretirao širi prostor Gisdava, čim se u Arheološkom leksikonu navodi nalaz nekropole sa 134 stećka.

Ustvari, na samom lokalitetu Crkvine, pored vidljivih ostataka antičkog naselja, nalazi se u šumi nekropola sa 52 stećka. Lokalitet je među mjesnim stanovništvom poznat i kao Perića ograda. Nalazi se odmah pored sjevernog zida katoličkog groblja i proteže se dalje na sjever, u dubinu šume prema Rotimlji. Na katoličkom groblju je najstariji spomenik datiran sa 1827. godinom, što

krsta u struci se naziva i krst rozeta.

14 AL, 171.

Slika 4a.

ga, opet, kako kažu mještani, čini najstarijim na ovom području. Nedavno je podignuta kapela na južnom dijelu groblja. Iako su i kapela i groblje ograđeni istim zidom, podijeljeni su administrativno između Rotimlje i Hodova; kapela pripada Hodovu, a groblje Rotimlji.

Svi stećci u Perića ogradi su orijentacije sjeverozapad – jugoistok i poredani su u redove. Zastupljeni su sljedeći oblici: 37 ploča, 13 sanduka, jedan sanduk sa postoljem i jedan mali sljemenjak bez postolja. Ukršena su samo dva stećka, jedna ploča i sanduk. Na ploči je prikaz krsta sa kružnim dodacima na krakovima (slika 6), a na sanduku je motiv polumjeseca.

Ni navedeni broj od 52 stećka na lokalitetu Perića ograde ne mora biti konačan jer je veoma teško razlikovati stećke od brojnih kamenih ulomaka i ploča, koje su očito sačinjavale više arhitektonskih zdanja, raštrkanih po lokalitetu. To je vjerovatno razlog što se u Arheološkom leksikonu navodi broj od 134 stećka. Na zemlji su na više mesta u šumi vidljivi tragovi zidova od tanjeg kamena, u čijem okviru ili u neposrednoj blizini se nalaze razbacani brojni kameni ostaci koji nisu stećci – ploče, dijelovi stubova, nadvratnici isl.

Vjerovatno su zbog malih dimenzija kamenih ivičnjaka u pitanju mauzoleji, mada ima mišljenja i da je posrijedi crkvena arhitektura. U svakom slučaju, lokalitet bi se trebao arheološki istražiti.

Među kamenim ostacima je veoma tanka, po sredini napukla i u donjem dijelu oštećena ploča. Položena je na tlo i izdiže se gornjim dijelom malo iznad zemlje. Dimenzija je $138 \times 64 \times 13$. Vjerovatno je bila malo duža jer je u donjem dijelu primjetno oštećenje. Već je registrirana u

literaturi i povezana sa stećcima.¹⁵ Na oštećenoj ploči je izrazito ispušten plastični prikaz ljudskog lika podignutih ruku i raširenih ručnih prstiju, izduženog tijela, sa kosim crtama ispod ruku, koje idu paralelno sa obje strane, od uskog prikaza tijela do kraja ploče.

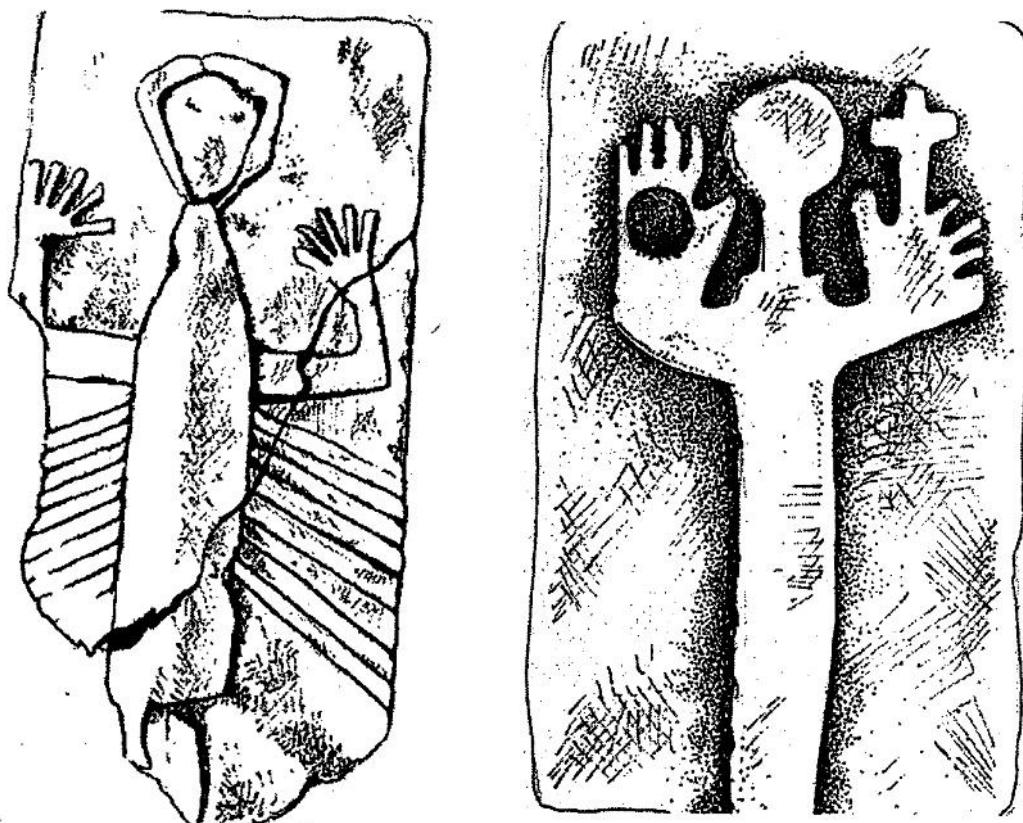
Tanka kamena ploča debljine samo 13 cm, njene male dimenzije, te način izrade reljefa, nisu karakteristični za stećke ovog kraja, zbog čega je, opreza radi, nismo uvrstili u ukupan broj stećaka. Stećak sa sličnim ispuštenim plastičnim motivom evidentiran je prije 60 godina u Raškoj Gori, na sjevernom ulazu u Mostar,¹⁶ udaljenim oko tridesetak km sjeverozapadno od nekropole na Gizzavama, što je vjerovatno bio motivirajući faktor da se ploča poveže sa stećcima. Jedini te vrste, stećak u Raškoj Gori je u obliku sanduka i većih je dimenzija, uobičajenih za stećke, dok sa pločom u Gizzavama to nije slučaj. Bešlagić je prvi uočio neobične romaničke elemente reljefa u Raškoj Gori i pravio komparacije sa sličnim motivima na relikvijaru sv. Oronza iz XI ili XII stoljeća i fragmentima krstionice u Zadru.

Postoji dosta razlika u motivima Raške Gore i Gizzava. Figura u Raškoj Gori ima snažne, teške ruke i u lijevoj je krst, prsti su različite dužine i asociraju na ljudske. Figura u Gizzavama je tankih ruku i prstiju, te djeluje slabašno i krhko. Svi prsti figure u Gizzavama su iste dužine i jednak su razmaknuti, a između njih je plovna kožica. Ona nije ucrtana na Palametinom pokusaju likovnog prikaza reljefa, ali se na reljefu jasno vidi plastično ispuštenje između prstiju u odnosu na slobodnu površinu ploče. Figura na ploči u Gizzavama ima kose linije ispod ruku, na potezu od tijela prema vanjskom obodu ploče, koje djeluju poput krila na leđima.¹⁷ Također ima

¹⁵ Miroslav Palameta, *Rotimlja – ime i baština*, u: Od Hrguda do Huma. Rotimlja i Stjepan Krst, Mostar 1999, 32-35. Nakon prvobitno izražene sumnje: „...reljef koji je mogao biti stećak, dužine 130 cm, ili rustikalni ukras spomenute crkve figura je molitelja (*orante*) s karakteristično podignutim rukama...“ Palameta već u sljedećoj rečenici s novim ubjedjenjem nastavlja: „Inače, među reljefima sa stećaka taj se može smatrati jedinstvenim po nekoliko elemenata.“

¹⁶ Evidentirao ga je, opisao i priložio sliku: Šefik Bešlagić, *Stećci kod Raške Gore*, Naše starine, knj. III, Sarajevo 1956, 255-256, 259.

¹⁷ Slične isprekidane linije predstavljaju krila na leđima krilatog konja na sljemenjaku u Dugom Polju, na području

Slika 5. Reljef u Perića ogradi i u Raškoj Gori – crtež prema Palameti

kružni oblik glave koji asocira na kosu. Sličnost među motivima ogleda se samo u položaju ruku (orante) i izduženom, tankom tijelu (slika 5).

Sličan motiv predstave ljudske figure raširenenih ruku i prstiju na stećcima u bližem okruženju može se naći na jednom stećku poznate nekropole Radimlja, samo je drugacija predstava tijela. Reljef sa prilično realno prikazanim ljudskim likom na stećku Radimlje ima sve karakteristike i sličnosti sa drugim predstavama ljudskih likova na stećcima stolačkog kraja. Moguće da je zbog male geografske udaljenosti upravo motiv raširenenih ruku na Gizdavama poslužio kao model za izradu reljefa stećka na Radimlji.

U Arheološkom leksikonu registriran je na lokalitetu Crkvine stećak na kojem je nečitak natpis, međutim, nismo ga uspjeli pronaći. Stećci su na nekim mjestima dobrim dijelom zarasli u gustoj šumi ili su zatrpani zemljom, zbog čega im je mjestimično otežan pristup.

Blidinja. Šefik Bešlagić, *Leksikon stećaka*, Sarajevo 2004, 243, slika br. 104. I u drugim slučajevima su na sličan način predstavljena krila na reljefima stećaka. Miletić, *Stećci*, 25, 90, 121, slika br. 11, 52, 58.

U neposrednoj blizini, 200 m južno od katoličkog groblja, nalazi se u gustom šumarku pored puta još jedna manja nekropola sa 14 stećaka. Stećci su orijentacije sjeverozapad – jugoistok i imaju sljedeće oblike: dvije ploče, 10 sanduka, jedan sljemenjak i jedan prevrnuti stub. Ukršten je samo jedan sanduk istim motivom sa sve četiri bočne strane. Radi se o simboličkoj predstavi ljudske figure, koja dobrim dijelom liči na krst sa prethodne nekropole. Na krajevima krakova koji predstavljuju glavu i ruke su kružni dodaci, a ruke su podignute malo uviše, nego što je to na predstavi krsta. U donjem dijelu figure su dva kraka koji se račvaju u obliku nogu i nemaju kružne dodatke (slika 6). Ova mala nekropola dosada nije nigdje evidentirana.

Umjesto zaključka

Veliki broj nekropola, kao i pojedinačni nalazi stećaka na malom prostoru Rotimlje i njenog bližeg okruženja ukazuju na gusto naseljenost ovog područja u kasnom srednjem vijeku i početnom osmanskom periodu. Poznati su arheološki nalazi kako iz antike, tako i iz kasnijih historijskih epoha u neposrednoj blizini rotimskih nekropola.

Antički ostaci prisutni su uz dvije nekropole – na Kulinama i u Perića ogradi na Gz davama i obje bi trebalo arheološki istražiti. Na ovom području traje, dakle, kontinuitet života.

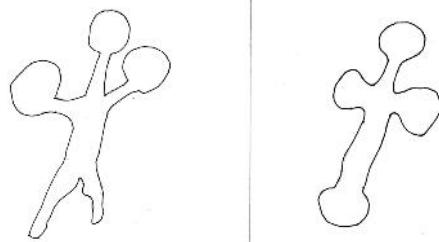
Stećci u većim nekropolama Rotimlje poređani su u pravilne redove. Njihova orijentacija je uglavnom u pravcu sjeverozapad – jugoistok. Samo manji broj stećaka položen je u pravcu Zapad – Istok. U nekropolama Rotimlje zastupljeni su stećci svih oblika. Mnogi stećci ukrašeni su različitim motivima od kojih su neki originalni i karakteristika ovog mesta, a postoje i motivi koji pokazuju dosta sličnosti sa reljefima na stećcima bližeg okruženja stolačkog kraja, pa i šire. Neke od stećaka bilo je sigurno teško i skupo izraditi, na osnovu čega izvodimo zaključak da su stanovnici Rotimlje u vrijeme podizanja ovakvih spomenika imali visok životni standard.

Uvidom na terenu utvrđeno je da nedostaju neki primjeri stećaka sa uklesanim reljefima koje je prije pola stoljeća evidentirala Wenzel. To su neke vrste bordura, ploča sa prikazom štita i mača, oko kojih je bordura sa trolistovima i sanduk na čijoj čeonoj strani je prikaz ljudske figure sa podignutom desnom rukom i jako izraženim, ispruženim i predimenzioniranim dlanom. Motiv sličan opće poznatim reljefima na Radimlji, samo jednostavnije izrade.¹⁸ Nadamo se da se stećci sa navedenim motivima nalaze u nepristupačnom

Slika 5a.

¹⁸ Uporedi: Wenzel, *Ukrasni motivi*, 36-37, tabla III, sl. 16, 19, 22; 240-241, tabla LXI, sl. 21; 328-329, tabla LXXXV, sl. 5. Posljednji motiv figuralne predstave na Rotimlji spominje i Miletić, *Stećci*, 77.

Slika 6. Motivi na dvije susjedne nekropole na Gz davama

dijelu velike nekropole Mekiš. U gorem slučaju, nestali su devastacijom nakon pola stoljeća.

Stanje očuvanosti stećaka je neujednačeno. Neke manje nekropole poput Alićušića njiva, Humčina ili Grčkog groblja su u dosta dobrom stanju, dok su veće nekropole uglavnom doživjele znatne devastacije. Devastacija se može ogledati u pomjeranju stećaka iz ležišta, s ciljem dobivanja obradivih površina kao na Kulinama; zatim, općom zapuštenošću i nebrigom šire društvene zajednice, kao npr. na Mekišu, gdje je veći dio nekropole obrastao u izrazito gustoj šumi i šiblju, u tolikoj mjeri da je trenutno nemoguće sistematski obraditi nekropolu. Najgori primjeri devastacije su dio potpuno uništene nekropole Gonik u Gz davama, tako da nema ni traga stećcima koji su tu donedavno bili, iako je nekropola prije devastacije proglašena nacionalnim spomenikom. Potpuno je devastiran i lokalitet kod Morića harema, gdje je izgradnjom objekata uništena nekropola sa nepoznatim brojem stećaka.

Potrebno bi bilo podhitno sanirati i konzervirati dvije najveće nekropole, Mekiš i Kuline, čime bi se sačuvale od daljeg propadanja, kao i da Država konačno povede računa o preostalim spomenicima nekropole Gonik koje je sama stavila pod zaštitu.

Gdje je natpis monahinje Marte?

(Ili: Stećci uz vlašku crkvu na Ošanićima ponad Stoca)

Uvod

Stećci kao srednjovjekovni nadgrobni spomenici svojevrsni su bosanskohercegovački specifikum, prije svega kao izrazito značajno bogatstvo za našu historiju, kulturu, nasljeđe, i tradiciju; a po svemu sudeći već odavno su pravi bosanski fenomen, simbol, jednostavno brend – ali također, još uvijek naročito i velika tajna. I ne samo bosanski. Jer, uzmemo li u obzir da slavni Krleža ipak nije bio u pravu kada je rekao: „Neka oprosti gospoda Evropa, **samo Bosna ima** spomenike, **STEĆKE**“ – pri čemu ne mislim na činjenicu kako se omanji broj stećaka nalazi i u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj (uglavnom u granicama srednjovjekovne bosanske države), pronađene stećke u Azerbejdžanu i Armeniji svekoliko bi ozbiljno trebalo shvatiti u kontrastivnoj i komparativnoj analizi kada ubuduće s naučnog aspekta budemo pristupali ovoj neiscrpno vrijednoj tematici.

Sl.1. Stećak u Azerbejdžanu (v. Idrizović:2012)

Sl.2. Stećak u Armeniji (v. Dizdar: 2011)

Stećci kao bosanska posebnost

Interesantno je kako u balkanskim okvirima bosanska posebnost stećcima i dalje konstantno biva osporavana.¹ Uzmimo samo za primjer stolačke nekropole Radimlu i Boljune, poznate po ukrasima i natpisima, i time najznačajnije pojave te vrste pa tako i reprezentativne u evropskim okvirima.

Kako se Radimlja preko „sina vojvode Stipana“ povezuje s ošaničkom porodicom Miloradović-Hrabren, na čijem imanju se na Ošanićima (i) danas nalazi pravoslavna crkva sv. Petra i Pavla, i kako je poznato da je spahijski Milisav osnovao (ili obnovio?) pravoslavni manastir Žitomislić (na putu između Počitelja i Mostara) – neće biti teško stećke na Radimlji (pa i sve druge) proglašiti srpskim² (svojevremeno je čapljinac Marko Vego pisao o pravoslavnom karakteru stećaka stolačkog kraja).

S druge strane, u režiji dr. Marinke Šimić sa Staroslavenskog instituta iz Zagreba, srednjovjekovni natpisi stolačkog kraja, a posebno natpisi na nekropoli Boljuni, proglašeni su ni manje ni više nego hrvatskim, a pismo kojim su natpisi pisani prozvano je hrvatskom cirilicom.³

Da pomenute ideje o posrbljavanju i kroatiziranju naše historije i kulture izvan svake sumnje direktno udaraju na zdrav razum i logiku, najbolje pokazuju izjave sarajevskog profesora dr. Dubravka Lovrenovića date ovdašnjim medijima.

Naime, za *Al-Džaziru* (Al-Jazeera) dr. Lovrenović izjavljuje sljedeće: „*Stećci su srednjovjekovni*

¹ Na kontu velikosrpskih i velikohrvatskih idejnih (i ideoloških!) projekata.

² Pogotovo što se institucija za pravoslavne u BiH zove Srpska pravoslavna crkva.

³ Čudi me kako stočanin dr. Miroslav Palameta nije prema svemu ovome pružio neki značajniji otpor, s obzirom da u knjizi „Tajna Boljuni“, gdje je potписан kao jedan od autora, nedvosmisleno stoji: „(...) upravo su u okolini Stoca sačuvane najbrojnije nekropole s tim spomenicima (stećcima, op.a), svakako i najzanimljivije po raznovrsnosti oblika, kvaliteti reljefnih ukrasa i koncentraciji bosaničnih nadgrobnih natpisa. (Palameta i dr., 2012).

Sl. 3. Stećci na Ošanićima

nadgrobni spomenici, rašireni u najvećoj mjeri u srednjovjekovnoj Bosni ili ugrubo rečeno na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine“, nakon što je prethodno za televiziju Fejs (FACE TV) kazao ovo: „Teritorij na kojem se prostiru stećci niukoliko se ne poklapa sa političkim granicama srednjovjekovne Bosne“, gdje je također dodao i to da: „Ne možemo mi govoriti, znate, o tome: ‘To je naše’. Po čemu su stećci naši?“ – da bi poslije na Al-Džaziri kazao ovo: „Po mome barem sudu, zbog svoje izuzetne brojnosti, zastupljene u srednjovjekovnoj Bosni, smatram da se (to) ipak može smatrati fenomenom koji se u najvećoj pretežnoj mjeri veže za srednjovjekovnu Bosnu, ili za srednjovjekovnu bosansku državu“.

Stećci uz vlašku crkvu na Ošanićima (Stolac)

Kod pravoslavne crkve sv. Petra i Pavla, na Ošanićima ponad Stoca, nalazi se i nekoliko stećaka (dva iza apside, dva u priprati, i jedan kod lijevog bočnog zida).

Pretpostavlja se da je ktitor ove crkve bio vojvoda Radosav iz porodice Hrabrena-Miloradovića⁴, čiji se stećak s natpisom nalazi u priprati, na ulazu u crkvu, gdje piše: “†Ase leži

vojvoda Radosav Hrabren Z. G † = 7013 (= 1505) L̄to aprila 24. (M.Vego, Zbornik II, 1964, 55); a potvrdu za sadašnje ime ove crkve imamo na natpisu iznad ulaznih vrata, gdje стоји да је то: „Hram sv. apostola Petra sv. apostola Pavla“, što je pisano u oktobru 1833. (ili 1832.) kada је ова bogomolja obnovljena.

Međutim, indikativno je šta se sve događalo prilikom radova na obnovi, u drugoj polovini osamdesetih godina devetnaestog vijeka.

Naime, u potrazi za natpisom kojeg M.Vego imenuje kao natpis monahinje Marte, a koji glasi: „A se leži monahi marta Z P(G)“, i kojeg M.Vego čita ovako: „A se leži monahi(nja) Marta 7080 (=1572)“, naišao sam na jednu javnosti manje poznatu činjenicu. Zapravo, nisam naišao na natpis monahinje Marte (koji se vidi na slici 5.).

No, kad je u pitanju čitanje ovog natpisa, treba se osvrnuti na dvije stvari.

S obzirom da na jednom Stjepanovom natpisu s Radimlje grafem za bosanično „g“ ima dodatnu vertikalnu liniju prema dole (čime se bliži izgledu grafema „p“), sklon sam tumačenju po kojem bi

Sl.4. Natpis na stećku Radosava Hrabrena (M.Vego, Zbornik II, 1964.)

⁴ Vlaški katun Hrabrena. Hrabreni su jedno vrijeme bili vojvode Donjih Vlaha. U literaturi se može naći ponešto o posebnosti u kulturi i religiji Vlaha u odnosu na pravoslavlje, pri čemu se ističe narodni slavenski običajni i okultni karakter obreda koje Vlasi upražnjavaju.

Sl.5. Natpis „monahinje Marte“ (M. Vego, Zbornik II, 1964.)

Sl.7. Stećak iza apside crkve na Ošanićima isписан новijom cirilicom.

Sl.6. Natpis na stećku pod kojim leži Stjepan, Radimlja (Vidi se istaknut grafem „G“)

možda i u natpisu monahinje Marte oznaka za godinu bila ZG = 7013 (= 1505), kao i u Stipanovom natpisu iz priprati crkve.

Druga stvar je da se može napraviti još jedno poređenje po datumu. Drugo poređenje natpisa iza crkve (monahinja) i onog ispred (Stipan) možda dovodi u vezu riječi „marta ZG“ i „aprila ZG“ – pri čemu bi se dalo zaključiti da se u natpisu koji nije Stipanov ne radi o monahinji „Marti“, već o oznaci za datum, kao „marta“ : „aprila“. No, u tom slučaju iza grafema H, u riječi „monah“ bismo očekivali poluglas, kojeg naravno nema.

Ali, rekoh već, uopće nema ni spomenutog natpisa.

Nepoznato mi je kako je M. Vego⁵ fotografiju sa slike broj pet mogao imati 1964., kad se još od čitavih stotinu godina ranije na mjestu gdje bismo očekivali natpis o kojem govorimo nalazi nešto sasvim drugo. Dodete li na mjesto iza crkve na Ošanićima, tačno iza apside dočekat će vas stećak koji je udubljenim vertikalnim kanalima podijeljen horizontalno na tri jednakna dijela, na kojima možete vidjeti natpis, ali ne bosanični, već cirilični – pogađate, iz osamdesetih godina devetnaestog vijeka (v. Sl. 7.).

⁵ Trebalo bi ispitati zašto mu i pod kojim okolnostima nikada nije dozvoljeno da odbrani završenu disertaciju na temu: "Povijest Humske Zemlje od doseljenja Slovaca do sjedinjenja s Bosnom 1322. godine", koju je prijavio na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

POD OVIM KAMENOM S DESNE STRANE AL(EK)	POD OVIM KAMENOM LEŽE KOSTI PECELJA	POD OVIM KAMENOM S LIJEVE STRANE AL(EK) SE PECELJA LEŽE KOSTI MATERE MU ANE
SE PECELJA LEŽE KO	U VJEĆNOST	KOSTI MATERE MU ANE
STI SUPRUGE MU AN	1856 GODINE	I ŽIVE 64 GODINE
NE I ŽIVE 40 GODINA	-----	I PRESELJ SE U
I PRESELJ SE U VJE	-----	VJEĆNOST 20 NOVEMBRA
ČNOST 9 MARTA 1861	ALEKSA PECELJ -----	1856 PO HRISTU -----
G HRISTU	ASTVO OVO JE	-----
1860 GODINE	-----	-----
... UNUK I SIN	PISAH OD 8. X 188	-----
... DA IH PRIMI		-----
U VJEĆNOST		

Sl. 8. Transkripcija ciriličnog natpisa iza crkve na Ošanićima

Spomenuti cirilični tekst (sl.7.) nije u potpunosti čitljiv. Ipak, preko slike br. osam izdvajam dio teksta koji sam uz dosta truda ipak uspio da pročitam.

Kako vidimo, iznad svakog od tri dijela ucrtan je po jedan križ. Također, iz samog teksta se jasno razaznaje ime Aleksa Pecelj⁶ te ime supruge mu Ane, i godina 1861. (što je samo tridesetak godina nakon spomenute velike obnove⁷ crkve).

⁶ Aleksa Pecelj je poznato ime kod hercegovačkih pravoslavaca.

⁷ Slična „obnova“ dogodila se 1864. godine na vlaškoj crkvi sv. Lazara, u selu Vlahovići, ponad Ljubinjia. Ispred crkve se i danas nalazi nekropola stećaka, od koje su ostala samo 23 nadgrobnika, a četrdeset i sedam ih je uništeno i užidano u ogradu pravoslavnog groblja ili u zidove crkve i popratnih građevina. U crkvi na Vlahovićima su dva poznata starobosanska natpisa iz 15. vijeka, za koje se (apsurdno!) tvrdi da potiču iz vremena Kosovske bitke. Tom logikom desilo se da pomenuta crkva postane sabirno mjesto na početku važnih srpskih vojevanja, o čemu jedan mještanin kaže: „Kad su krenuli u Hercegovački ustanak, 1875-te, ovdje je polagana zakletva. Kad se krenulo 1941. u oslobođilački rat, isto tako je ta ustanička četa ovdje položila zakletvu; pa

Postavlja se očekivano pitanje: Gdje je natpis monahinje Marte?

O prethodnom sam lično obavijestio igumanu manastira Žitomislić, oca Danila Pavlovića. Gospodin Pavlović me je u Žitomisliću srdačno primio, pomogao mi oko dodatne literature, te obećao da će se potruditi da pronađe odgovore na moja pitanja. Iako je od tada prošla cijela godina dana, odgovore još nisam dobio.

Sl. 9. Čitljivi dio natpisa iz crkve na Ošanićima

Sl.10. J.H. s igumanom manastira Žitomislić

čak i u ovom posljednjem ratu ovdje je bilo bogosluženje i zakletva naše brigade.“ (N. K., Vlahovići, Ljubinje).

Da li je ovaj slučaj s natpisom monahinje Marte u namjanju ruku primjer skrnavljenja tradicije?

No, primijetio sam da na zidu unutar manastira danas nema figure spahije Milisava. Ali, zato ima naročito mnogo interesantnih detalja koji odražavaju nastavak tradicije oslikavanja stećaka, poput životinjskih figura ptice ili jelena, te lava, ili pak figure čovjeka sa lukom i strijelom, itd

Uzdignite ruke na nekropoli stećaka Radimlja

Prikaz motiva⁸ iz jevandjela po Ivanu (15:5): „Ja sam loza, a vi ste izdanci“ stoji popratno na poleđini stećka na kojem je čovjek s visoko uzdignutom rukom. U stvari, iako je motiv uzdignite ruke na nekoliko mjesta zasebno istaknut, jedan stećak nam pruža moguće dodatno objašnjenje, po čemu se može zaključiti da su čovjekoliki likovi prikazani u tri karakteristična položaja ruku:

1. Ruke spuštene niza se,
2. Jedna (desna) ruka uzdignuta, jedna (lijeva) spuštena,
3. Obje ruke podignite (v. Sl. 12).

Ovaj motiv uzdignutih ruku ustvari je scena iz molitve, starohrišćanske molitve⁹ poznatije pod imenom „Orant“. Motiv uzdignutih ruku i danas je prisutan u Žitomisliću (v. sliku 13.).

Također, slično motivu sa stećka na Radimlji u kojem se uz ovaj molitveni položaj nalazi i motiv loze i grozdova (v. sl.12.), isto tako uklesan u kamen, ovaj motiv nalazimo na crkvi *San Salvador*, 11-14. stoljeće, *Sarria* u Španiji (v. sl. 14.).

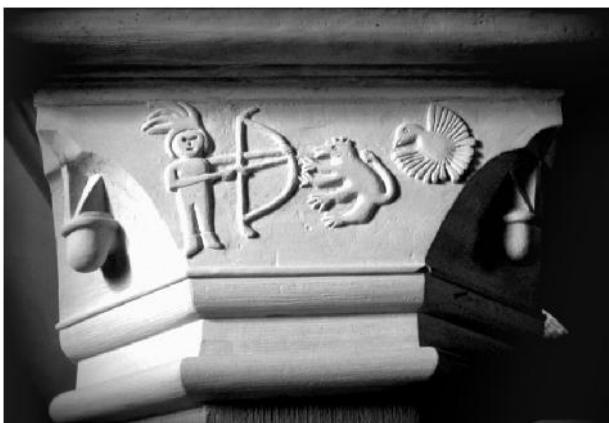
Isto kao što se motiv loze ne bi smio tumačiti doslovno¹⁰, „kao prikaz scena iz svakodnevnog života“, tako niukoliko ne bismo smjeli motiv čovjeka s uzdignutom rukom (pored kojeg su luk i strijela, te štit i mač) posmatrati kao vojnika u doslovnom smislu te riječi.¹¹ To ćemo najlakše

⁸ Ovaj motiv obrađen je u Kamenom spavaču u pjesmi „Loza i njene rozge“.

⁹ I danas se u franjevačkim redovima upražnjava ovaj način molitve, kao uostalom i u pravoslavlju – što mi je potvrdio iguman Danilo Pavlović.

¹⁰ Recimo, kao preslikani motiv vinograda iz Poprati.

¹¹ Tom logikom je u razdoblju '92-95. vojnički pozdrav bio da malo podignite desnicu s otvorenim dlanom, kao na stećku (ne baš kao onaj nacistički u kojem je ruka skroz podignuta).

Sl.11. Unutrašnjost manastira Žitomislić

Sl. 13. Motiv „uzdignutih ruku“, manastir Žitomislić.

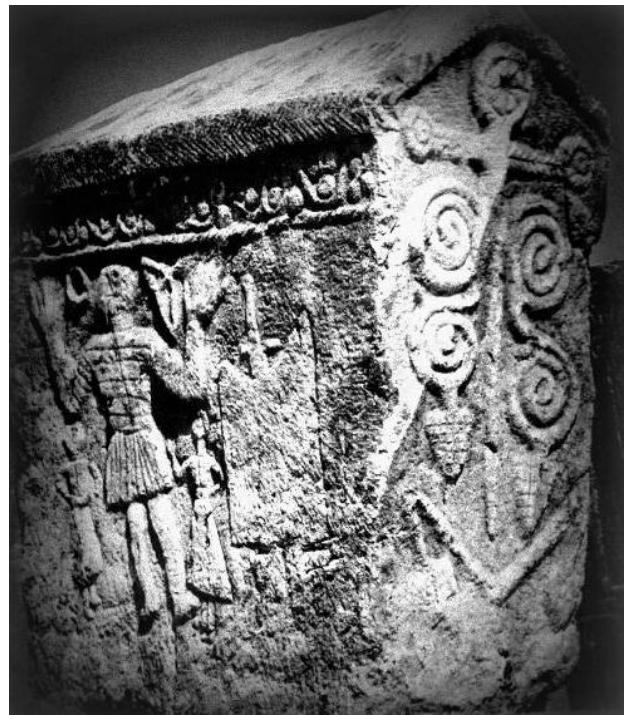
pokazati na Makovim stihovima: *Najteža rvanja su, i ratovi pravi, u samome biću¹²* (Putevi, Kameni spavač).

Isto tako, na jednoj ikoni koja prikazuje čovjeka s uzdignutom desnicom i spuštenom ljevicom, prikazan je kralj David (sl. 15.)

Za kralja Davida¹³ poznate su dvije stvari preko kojih ga možemo vezati za ikonografiju stećaka. Po sljedećim odlomcima iz svetog teksta (i inače) poznat je tzv. Davidov ples. Dakle: “Let them praise his name in the dance: let them sing praises unto him with the timbrel and harp” (Psalm 149:3); “And **David danced** before the LORD with all his might; and David was girded

¹² Što se, uostalom, poklapa i sa u javnoj percepciji manje poznatom činjenicom da je po islamskom učenju prava borba, odnosno, pravi (veliki) džihad ustvari borba sa samim sobom, po poznatom hadisu Muhammeda s.a.v.s., kada je vraćajući se iz najznačajnije (fizičke) bitke za islam, bitke na Bedru, rekao: „Vratili ste se iz male borbe u veliku borbu, a to je borba protiv samoga sebe, protiv svog nefsa.“

¹³ Kralj David sa ispruženom desnicom nalazi se takoder i u poznatoj katedrali Notre Dame u Francuskoj.

Sl.12. Stećak na Radimlji: Tri karakteristična položaja ruku

Sl.14. Crkva San Salvador, Sarria, u Španiji, 11. vijek.

with a linen ephod” (2 Samuel 6:14).¹⁴ Druga stvar po kojoj je David (ili Dawud a.s.) poznat jesu štitovi, odnosno, pancirna odijela koja je sam izrađivao.

„I naučili smo ga proizvodnji pancira (štito-vi) za vas, da vas zaštite od sile vaše. Pa jeste li vi zahvalni?“ (Kur'an, 21: 79-80).

“Učinili da mu mekano gvožđe bude. Pravi široke pancire i čestito ih pleti.” (Kur'an, 34:10-11)

¹⁴ Neka u plesu hvale Njegovo ime: neka Mu pjevaju molitve uz bubenjeve i harfu (Psalm 149:3); „I David je igrao pred Gospodom svom svojom snagom, a David je bio ogrnut lanenom oplećkom“ (2 Samuel 6:14)

Sl.15. Ikona kralja Davida¹⁵

Sl.16. Štit na stećku gdje stoji čovjek s uzdignutom rukom

Na stećcima koji sadrže motiv čovjeka s uzdignutom rukom, obavezno uz lozu i grožđe ide i štit. Nameće se logično pitanje: Ako je predstava loze simboličnog karaktera, ako je takva i figura čovjeka, da li i štit možemo tumačiti u simboličnoj ravni?

Vratimo se figuri s jednom podignutom rukom. Isto kao što motiv koji prikazuje dvije podignite ruke označava stariji model molitve bez

¹⁵ Kralj David sa ispruženom desnicom nalazi se također i u poznatoj katedrali Notre Dame u Francuskoj.

obzira na religiju¹⁶, tako se u simboličnoj ravni može pratiti i motiv jedne podignite ruke kroz nekoliko kulturno-religijskih okvira. Jedan takav motiv nalazi se u blizini Stoca, u selu Hrasno, u svetištu Kraljice mira, i označava istoimenu kraljicu, uz klauzulu: „Preko nje je gospod došao na zemlju, preko nje se vraća na nebo“ – kao simbol povezanosti neba i zemlje, s jednom ispruženom rukom prema nebu, drugom prema zemlji.

Povezanost neba i zemlje sigurno je označena i likom na stećku, s ispruženom rukom prema suncu!

Također, karakteristična je i figura Bude s jednom ispruženom rukom. Ili pak, da se podsjetimo na mevlevijski ples u islamu¹⁷, gdje je dlan jedne ruke okrenut prema gore, da primi božiju milost, a dlan druge ruke prema dole, da je razaspe po zemlji. Sličan model vertikale pokazuje i figura Bafometa, prisutna u okultnoj mističkoj tradiciji, naročito kod Templara.

Stećci i Samuilovo carstvo

Da je spomenuta čovjekolika figura dinamičnog, a ne statičnog karaktera, najbolje pokazuje stećak s Radimlje na slici br.11, na kojoj su objedinjeni svi položaji ruku, od početnog položaja sa spuštenim rukama, preko prelaznog položaja s podignutom rukom, pa do završnog položaja s uzdignutim rukama. Svi ovi položaji objedinjeni su i na kubbetu džamije u Karsu, u Turskoj, inačne građevini iz desetog vijeka, koja je izgrađena kao armenska Crkva Svetih apostola, za vrijeme Kraljevine Armenije.¹⁸

Zanimljivo je da mi je iguman manastira Žitomislić, gospodin Danilo Pavlović otkrio kako je prva crkva u Mostaru zapravo bila armenska! Armenska crkva je posebna, različita u osnovi i od Bizanta i od Rima. Tu ćemo možda pronaći paralelu s učenjem Crkve bosanske. O tome Gorčin Dizdar navodi sljedeće: „U sedmom vijeku, u Armeniji je nastala heretička sekta Pavličana, koju su bizantske vlasti protjerale u Trakiju, današnju Bugarsku. Tamo je, kao što je poznato, pop Bogomil počeo propovijedati viđenje kršćanstva

¹⁶ Orant je pronađen i u Egiptu, a molitva s dvije podignite ruke karakteristična je za islam.

¹⁷ Karakterističan za derviše u Konji, Turska.

¹⁸ Inače, na svom studijskom putovanju u Armeniju Gorčin Dizdar je na ovoj građevini pronašao lika koji nedovljivo podsjeća na figure na Radimlji.

Sl. 17. Most između zemlje i neba: Buda, Bafomet, Kraljica mira, čovjek na stećku, Kralj David, mevlevijski derviš

vrlo slično pavličanskom. Bez obzira na interpretacije o konačnoj prirodi simbolike stećaka, neupitna je historijska činjenica da su barem neki sljedbenici popa Bogomila tokom idućih stoljeća utočište našli i u dalekoj Bosni“ (Dizdar 2011).

Pogledajmo karakteristične položaje ruku istovjetne na stećcima na Radimljima (Stolac, BiH) i na crkvi/džamiji u Karsu (Turska).

Drugu važnu činjenicu koja bosanske srednjovjekovne nadgrobne spomenike sa karakterističnim likovnim ukrasima i nadgrobnim natpisima povezuje s ekvivalentnim spomenicima na istoku, mogli bismo pronaći ispitivanjem podataka o Samuilovom carstvu koje se u desetom vijeku protezalo od Bosne do Bizanta, i koje je nastalo kao posljedica nekoliko slavenskih ustanačkih protiv Bizanta.

Naime, poznati „Samuilov natpis“ označen je kao jedini datiran i najstariji staroslavenski natpis. Nađen je 1888. godine u crkvi u selu German, na teritoriji Turske, i potiče iz 993. godine. Interesantno, car Samuil je ovaj natpis podigao svojim roditeljima i bratu. Važan podatak jeste da je Samuilova majka Ripsimija porijeklom iz Armenije, i da je nastojeći da suzbije uticaj Bizanta i sam

Samuil posezao za bogumilstvom. Sam natpis je neodoljivo blizak jeziku stećaka, začudujuće razumljiv i današnjem čovjeku (za razliku od mutnog mora drugih staroslavenskih/crkvenoslavenskih tekstova!).

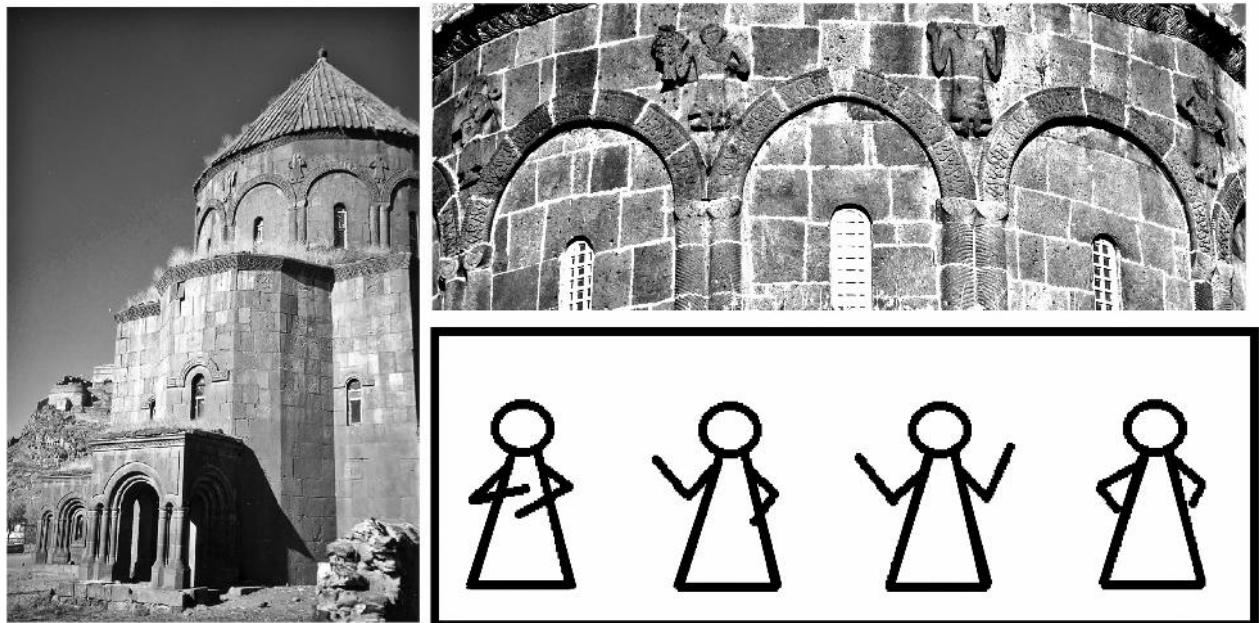
Od Samuila i njegove kćeri Kosare potiče poznata usmena priča o Vladimиру i Kosari.¹⁹

Zaključak

Osamdesetih godina devetnaestog vijeka, prilikom obnove vlaške crkve na Ošanićima (Stolac), kao i prilikom obnove vlaške crkve na Vlahovićima (Ljubinje), desile su se izrazito važne i nadasve zanemarivane promjene u izgledu i karakteru nekropola stećaka čiji se ostaci nalaze uz danas pravoslavne crkve na ovim područjima.

Najstarija sistemski organizovana crkva bila je u Armeniji, u kojoj se i danas nalaze sačuvane bogomolje iz desetog vijeka. Armenска crkva pokazuje autentičnost i u odnosu na Bizant, i u odnosu na Rim. Postoje indicije da je prva crkva u Mostaru (po kazivanju igumana manastira Žitomislić,

¹⁹ Od Samuila zarobljeni i poraženi dukljanski knez Jovan Vladimir uz Samuilovu saglasnost vjenčao se kasnije s njegovom kćerkom Kosarom, koja je od Samuila za Vladimira izmolila milost.

Sl.18. Dinamika prikaza čovjekolikog lika: Karakteristični položaji ruku – zatvoren ciklus

gospodina Danila Pavlovića) bila na lokalitetu „Pećina“ (u Starom gradu), i da je bila armenska.

Rezultati najnovijih istraživanja nude podatke o stećima u Armeniji i Azerbejdžanu. U Armeniji se razvilo Pavličanstvo koje se kasnije povezuje s bogumilskim učenjem, koje je preko Bugarske došlo na Balkan.

Indikativni su podaci o Samuilovom carstvu, i Samuilovom natpisu kao najstarijem staroslavenskom natpisu u kamenu. Za bugarskog cara Samuila u literaturi postoje tvrdnje da je zarad odbrane od uticaja Bizanta posezao za bogumilstvom. Samuilova majka bila je Armenka.

Najpoznatiji stećak s Radimlje (slika čovjeka s uzdignutom rukom) može se dovesti u vezu sa sličnim figuralnim predstavama u kojima vidi-
mo Budu, Bafometu, Kraljicu mira, mevlevijskog derviša, kralja Davida, Krista, itd.

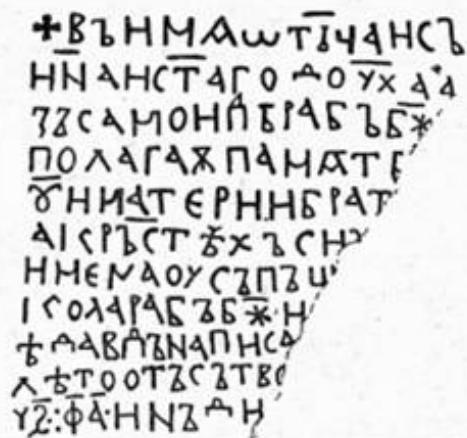
Bosanski stećci odražavaju starije kršćansko učenje, ni istočno, ni zapadno

Literatura

Marinka Šimić (2007): „Jezik boljunskega natpisa“, *Stolačko kulturno proleće*, 1 (2007), 5: 175-188.

Ogranak Matice hrvatske Stolac; Stolac

Ograniak Matice hrvatske Stolac: Stolac
Marko Vego (1964): *Zbornik srednjovjekovnih
natisa Bosne i Hercegovine*, tom II, Zemaljski

Sl. 19. Samuilov natpis, najstariji staroslavenski natpis u kamenu

muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1964., br. 97 , 98, str. 44-47.

Miroslav Palameta i dr. (2012): *Tajna Boljuni*,
Smart: Mostar

Nusret Idrizović (2012): „Stećci u Azerbejdžanu – Zagonetko gdje ti je kraj?“, Časopis „Behar“ broj 105-106. Preporod: Zagreb.

Gorčin Dizdar (2011): Putevima hereze (II): džamija 12 aposotla, Dostupno na: <http://makdizdar.ba/putevima-hereze-dzamija-12-apostola/> (24. juli 2013.)

GOST PJESEN

ДОВО ГОРУНДА

Nova kuća od starih cigala

Ferida Duraković, Srce tame, poezija, Bosanska knjiga Sarajevo 1993.

Ferida Duraković je napravila izbor iz svoje tri, do rata objavljene, i jedne, u ratu napisane zbirke pjesama, i snabdjela ga malim komentarima koji više nagovještavaju nego što saopštavaju, a tu su da naznače manje ili više očigledne, manje ili više skrite veze između četiri «skupine» pjesama nastajalih u rasponu od dvadesetak godina, tako da ovaj rukopis ne nudi samo vrijednosni presjek njezinog dosad napisanog pjesništva, nego unekoliko znači i pravljenje nove kuće od starih cigala. Tačnije, Durakovićeva se potrudila da sklopi cjelovitu knjigu sa vlastitim smisaonim središtem, da zatvori krug svog dosadašnjeg pjesničkog i ljudskog iskustva. Taj krug je i naznačen onim pogledom koji je pjesnikinja, u bilješki sa kraja knjige, bacila na vlastitu pjesmu *More*, napisanu rukom šesnaestogodišnjakinje, koja joj sada izgleda kao «malo omladinsko poetsko čudo», a izaziva u njoj čežnju za jednostavnosću koja joj se danas prividja i kao nešto što je izgubljeno, i čemu se treba vratiti, i kao nešto što nikada nije bilo ni dosegnuto, a čemu bar treba stremiti: «Ako ikada porastem do jednostavnosti, želim da ponovo porastem do ove pjesme». Tim vraćanjem na sopstveni književni početak, zapravo, žudnjom za tim povratkom, nagovješteno je zatvaranje kružnice u kojoj se sumiraju smislovi pisanjem osvojeni ili otkriveni ili oteti od života.

Ali razmotrimo pjesmu *More*:

Možda
Su
Slonovi
Plakali
Plakali...

Ova minijatura posjeduje okus mistike sanjarije, otud i njena svježina. Mitovi, šta god bili, i kako god ih danas definisali, prevashodno su *priče o počecima*. «Objašnjavaju» kako je i otkud je šta nastalo. Ali mitska svijest više nije nešto što je savremenom čovjeku prirodno dato. Za stav kakav ima mitska svijest prema svijetu i životu – današnji pjesnik naprosto treba da se *izbori*.

Neko je kazao: čovjek je počeo da misli kad više nije mogao da mašta. Savremeno pjesništvo je duboko svjesno toga, otud je najdublje i prožeto činom *regresije*: metaforički akt nastaje iz *zaborava* svekolikog razumskog znanja o starima. Koje blokira uobrazilju. Iz tog istog zaborava, iz precrtavanja svega što se znalo o predmetu koji treba «upjesmiti», nastala je i ova minijatura koja hoće da objasni (kao u čitankama za osnovnu školu!) zašto je more *slano!* Jer to je jedino svojstvo mora kojim se bavi ova pjesmica: viđeno očima šesnaestogodišnjakinje kao golemi «rezervoar» nečijih suza, more je u njenoj mašti smjesta postalo ljudski razumljivo, prisvojeno. Pridomaćeno. Ostaje još zadatak da se «razumski» objasni: otakud tolike suze? Otud se nužno pojavljuju slonovi kao *najveće* suvozemne životinje, koje, naravski, moraju imati i suze dostojevine svoje veličine! A *ponavljanjem* glagola «plakati» oponaša se dječji način razmišljanja: dijete ne kaže «dugo plakali», jer je «dugo» za njega apstrakcija. Kad hoće da izrazi vremensko trajanje, dijete udvoji ili utroji glagol. I pjesma je gotova: more su suzama stvorili slonovi koji su dugo i dugo plakali! Razumije se, moja trezvena, racionalna analiza raspršila je čar, lirsku, ovog treptaja a ne pjesme. Ali htio sam ovdje jasno ukazati na osnovna svojstva temeljnog pjesničkog stava koji je Durakovićeva u svojoj poeziji brižljivo njegovala od samoga početka.

Jednostavnost, do koje Durakovićeva želi da jednom «poraste», ili da joj se vrati, svejedno, skraćenica je za onaj odnos prema svijetu kakav (odnos) nam je bio dat u našem dvostrukom djetinjstvu. U djetinjstvu ljudske *vrste*, koje je stvorilo mitologije, i u djetinjstvu pojedinca, koje nikada ni u jednom od nas ne gubi sasvim mitsku auru. To dvoje se u poeziji Feride Duraković nikad ne razlučuje. I mada su njene pjesme itekako nabijene «odraslim» iskustvima, i mada izražavaju zamršene paradokse moderne osjećajnosti i obasjavaju bogate egzistencijalne stranputice

savremenog čovjeka, u njima nikad sasvim ne prestajemo čuti jeku djetinjstva i mita.

*Blijede kućica i baštica,
svemirom omeđene.*

Mi ne znamo: da li ovdje «blijedi sjećanje» na «kućicu i bašticu», ili pak blijadi čovjekova sposobnost da vidi tu «kućicu i bašticu» na način kako su gledane u djetinjstvu? Ali to nije ni važno, jer sjećanje i stvarnost u ovoj poeziji posjeduju jednak stepen zbiljnosti ili nezbiljnosti, zavisi iz koga ugla su viđeni. Mnogo je važnije ukazati na taj doživljaj (ponesen iz djetinjstva) u kojem, čim izade iz kuće i bašte, odmah zakoračuješ u svemir! Jer kuća i bašta su *zatvoreni* prostori, što znači osvojeni od čovjeka, zadahnuti ljudskim smislom, a svaki iskorak iz tih prostora suočava nas sa neljudskošću otvorenog prostora kakvu, osim djece, doživljavaju valjda jedino još astronauti u vasiionskom neizmjerju. Ali ta slika nije samo plod gledanja dječjim očima, nego ona može da ponese i sasvim «odrasli» doživljaj: pred neizmjerjem svemira, kuća i bašta su se stisle u deminutive! Posezanje za maštarijama iz djetinjstva i mitova nije kod Durakovićeve bijeg od stvarnosti nego bijeg *kroz* stvarnost do smisla. Na te, prvotne, čiste, nevine, jednostavne slike, ova pjesnikinja *preslikava* svoje moderne, često veoma komplikovane misaone nedoumice i osjećajna bespuća.

*Čuvaj svoje oči,
njima te svijet od rođenja gleda.*

Subjekt i objekt su, kao u kakvom kadrilu, zamjenili mjesta. Gledalac se prometnuo u gledano. Čime je, zapravo, rekreiran djetinji doživljaj u kojem se još nije zbio rascjep subjekta i objekta: dijete sebe ne osjeća *različitim* od svoga zaokruženja, i stoga vlastite oči vidi kao instrument kojim je gledano od svijeta. U isti mah, ovakva izokretanja perspektive, brojna u poeziji Feride Duraković, skupa uzeta tvore osobenu književnu igru sa stvarnošću kojoj se na taj način oduzima status nečeg definitivnog, neprestano je održavana u stanju nedovršenosti, jer samo tako može imati smisla: sve što je skamenjeno u konačnu formu, smješteno u vlastitu razumsku fioku, zrači neživotom i nesmisлом. Ali to nije sve. U maloprijašnjim stihovima, toliko su pomiješani onaj koji govori (zapravo kome se udjeljuje «savjet») i

Ferida Duraković

svijet u koji je smješten, da zapravo ne znamo: kad je ko rođen? Je li «od rođenja» znači – od rođenja čovjeka ili od rođenja svijeta? Je li čovjek star koliko i svijet, ili je svijet mlad koliko i pojedinač? Sve je mogućno kad se stvari sagledaju djetinjim očima! Iz istoga iskustvenog registra potiču i ovakvi iskazi u poeziji Feride Duraković:

Čuj vrisnu mrva pod tvojim stopalom!

Priziva ova slika u naše sjećanje i zabrane odraslih da bacamo mrve po podu, i obavezno da ih dignemo sa patosa ako nam ispadnu, ali priziva i naš poluzaboravljeni doživljaj u kojem svaka mrva ima sopstveno biće, u kojem je život još uvijek imao za nas jednako dostojanstvo i kad je nasut u mrava i kad je nasut u slona. Ali, u isti mah, takve slike izražavaju i složen doživljaj *svetosti* svake mrvice postojanja, straha da se ne povrijedi svijet ni u najmanjem ni u najvećem, kao što sugerisu i rafinirane pjesničke postupke koji eksplorativnu *ultra-slušanje*, kako bi rekao Bašlar, u svrhu jezičkog otkrivanja najpritajenijih preliva moderne osjećajnosti.

No Ferida Duraković je i pjesnik veoma gorkih, da kažemo *hrapavih* iskustava koja sačinjavaju suprotan pol njene pjesničke klavijature. Zapravo, formula ovog pjesništva, bar u trenučima kad je najbolje, morala bi se tražiti u spolu nevinosti i iskustva, u srazu djetinje idiličnog pogleda bačenog na svijet i grkog i trpkog smisla onog što se takvim očima otkriva. Valjda je Durakovićevo bila još gimnazijalka kad je napisala i ovaj nezaboravan stih:

Naša su tijela fosforno sama.

S jedne strane: prodiranje pjesničkih očiju do skeleta, do fosfora u skeletu, do *grobljanske* samoce koju će sijanje tog fosfora jednom emitirati. S

druge strane: fosfor je od svih elemenata ubjedljivo *najusamljeniji* na planeti, ako je bar suditi po ubjedljivo *najburnijoj* hemijskoj reakciji koju izaziva u trenu kad se sjedinjuje sa drugim elementima! Da joj se ovaj stih, u mladosti, naprsto nije omakao, posvjedočiće njezin docniji pjesnički razvoj: ponajbolje i ponajpamtlijivije svoje stihove ova će pjesnikinja posvetiti samoći kad su

*jednako daleko: šolja s kafom, antilopa,
prostor nad zvijezdama –
svaki korak mora da ima smisla jer boli.*

i kad:

*po žici je lakše
nego po gluhim sobama hoditi*

a ovi jednostavni stihovi, svojom prozirnošću, mogli bi da nas prevare, i da neoprezno prođemo kraj onog što kriju u sebi, kraj onog lirskog otrova kojim kućevni, domaći, prsn prostor biva pretvoren u provaliju gdje se možeš svaki čas strmeknuti sa akrobatskog užeta! Zapravo, svekoliko njezino iskustvo samoće, artikulisano u iskazima razbacanim po brojnim njezinim pjesmama, misaono je sublimirano u ovim stihovima:

*Sami smo ispod neba –
zar nam treba druga tajna?*

Na iskustvu samoće može se zorno pokazati zašto se Durakovićeva stalno poziva na djetinjstvo, kao na vrstu individualnog mita, i na mit, kao da djetinjstvo ljudskog kolektiva. Slike uzete i sa prvog i sa potonjeg izvora krijepe pojedinca okusom pune *integrisanosti* u svijet: sjetimo se, na primjer, žene koja «tijelom svojim cestu produžuje». Zar ta slika, svojim iskošenim, naivnim uglom gledanja ne znači pokušaj *ukidanja* one fosorne samoće koju je Durakovićeva još kao gimnazijalka otkrila u svom i uopšte u ljudskim tijelima? Ili kad pjesnikinja, koja kreće na putovanje, otkriva da su joj

*prtljag – sve sami ljudi, u zglobovima, u krvi,
ispod nokta.*

- zar ponovo nemamo isti trzaj iz samoće ka postovjećenju sa kolektivom, trzaj iskazan jezikom

koji Durakovićeva inače izbjegava, kao prejak. Nije li riječ o doživljaju koji prisustvo ljudi u nama, težnju kao njima, opisuje čas kao žiganje u zglobovima, čas kao prljavštinu pod noktom, čas kao zarazne klice u krvi? Dijagnostički nemilosrdan, jezik ovakvih stihova kod Durakovićeve svjedoči o temeljnem osjećajnom paradoksu koji je položen u ponajbolje njene pjesme i stihove. Za moj ukus, najvrednije što nalazimo u ovoj poeziji, otkrićemo u onim trenucima kad pjesnikinja hvata suprotne emocije, kad sudar odbojnosti i privlačnosti, ushita i gađenja, uzleta i padanja, izražava nekad i krajnje ogoljenim jezikom:

*Ono što me na igru
i na mučninu po igri me tjeri*

To su mesta gdje pjesnikinja ščepa punu životnu istinu (u smislu u kojem o tome govori Haksli povodom tragedije i Homera). Tada se Durakovićeva duhovno i egzistencijalno pribira u paradoxalnom sprezanju životnih osjećenja ispunjenja:

I zatvorena vrata prihvatići kao dar!

tada problematizuje čak i vlastiti emotivni odnos prema svijetu:

Načet je svijet, jer ga na topлом držim!

i ova *kuhinjska* slika, iznenadno uletjela, kao zatalali kuršum, u meditaciju o nepostojanju svjetske cjeline u doživljaju modernog čovjeka, ovo vajkanje Durakovićeve da ne posjeduje frižider u kojem bi se svijet mogao sačuvati nenačetim, djeluje dvostruko ironično, i sadrži zapravo stav koji engleski novi kritičari zovu «ironijom ironije», postupak književni kojim se iscrpljuje smisaoni *maksimum* iz vlastitih mislenih i osjećajnih uvida u svijet.

Ovo je izbor iz poezije jednog od najboljih današnjih pjesnika u Bosni. Kažem *pjesnika* - kako je i Durakovićeva sebe nazvala u proznom (ratnom) zapisu na kraju knjige, jer ona zbilja zasluzuće taj naziv koji je ne pomuškarčuje nego je uvrštava u one žene koje – kako je Blok kazao Ani Ahmatovoj – pišu ne – kao da je muškarac neprestano gleda nego – kao da je stalno gleda Bog!

IZBOR IZ POEZIJE FERIDE DURAKOVIĆ

MAJ 1993.

Trave bujaju
Na topлом асфалту
Крв и крух леже.
Свијеће Сарајева
Мајско поподне
Насред асфалта цвете
Ружа крвава

PROFESORICA KNJIŽEVNOSTI SJEĆA SE 1992. GODINE U SARAJEVU

Znate, djeco,
Svi mi tragamo
za izgubljenim vremenom:
moje petite madelaines su
kanisteri s vodom
one tri godine Opsade
iz kojih pijem, perem i kupam se
sa radošću
i danas!

SARAJEVSKI HAIKU 1993.

Minobacač doručkuje
Granate šute
U preostaloj krošnji
Vrapčić cvrkuće
Tamna noći tamna li si
Nema kestena
Pod slijepim okнима
Duga je noć

LJEPOTICA I ZVIJER

Lažljiva Ljepotica
Zalupila je vratima
Konačno
Kao Domovina
I nestala u Historiju.

Lažljiva, dakle, Ljepotica
I Domovina
Imaju nešto zajedničko:

Obje za sobom ostavljaju
Dječake koji će umrijeti
Zbog njih.
Rat 1991.

GOST JE OTIŠAO, DOBRA VEČER

Jedan orah, dva, tri oraha na stolu –
skrivenе suštine do kojih se stiže jedino
razaranjem svijeta, i zdjela usamljena,
to jest bez voća, bez naranči i jabuka –
tijela su pojela njihova lijepa tijela
i bacila njihov habitus u plastičnim kesam
na smeće.

Tri, dakle, oraha, i zdjela, i gost
kojeg više nema, ta sušta odsutnost
što kao dušu ispunjava udubljenje na stolici.

Ustati treba, i prozor otvoriti, da uđe svježiji mrak.

Tri, dakle, oraha, i zdjela, gost
kojeg više nema, i tromost, što ne dâ
išta da se mijenja u ovoj opštoj slici
koja razara i zadivljuje svojom jednostavnosću.

Tri, dakle, oraha, i zdjela, gost
kojeg nema, tromost i oko tamno,
kroz okno, u čiju zjenicu
tone ova slika.

PLESAČ

Zatvoren si u mojoj flauti.
Nećujno se mijehaš
sa tišinama u meni.

Na kraju mojih igara
postaješ sunčani sat. Zajedno
postojimo
u treptanju sjena.

Nećemo vratiti noćne šumove
dok se ne umore zvuci flaute.

SELIDBA IZ LIJEPOG KRAJA GDJE UMIRU RUŽE

Ruža je vrисnula, u snu, umirući,
i iz tog vriska rodio se julski dan.
Zatreperilo je srce usamljenog malog pauka
u ugлу gluhe sobe.
Tepisi i glomazne prašnjave stvari
napustili su kuću
noseći u sebi život, zagušljiv i dug,
i ljubav,
zagušljiva i duga,
ispadala je iz starih pisama i knjiga
na vrelu cestu,
sve dok teški kamion nije nestao
u oblaku zagušljive prašine
na dirljivo ružnom izlasku iz grada.

SUROVO I DUGO PONAVLJA SE SVE

i sve se dešava po prvi put:
lice mladića čiji je život čitavu noć
oticao kroz tvoje ruke, kroz rupu
na njegovim leđima.

Lice vojnika
kraj autobuske stanice, otvorenih očiju,
gdje se zaustavilo pitamo majska nebo – Izmišljaš,
kažem – nije to mirno i daleko lice Historije.

I jezerce krvi: usred jezera kruh
natopljen krvlju kao u jutarnjem mleku z bregov -
Izmišljaš, ponavljam, opet po prvi put:
olovnu sarajevsku glinu što pada na dječakova
velika stopala u Reebok patikama
na prekratkom tabutu od ormarskih vrata... Ne, tebi
ne treba vjerovati, ti stižeš iz srca
tame što je pukla i pokuljala u dan.
Nepouzdan si svjedok, pristrasan pri tom. Došao
zato je Profesor, pariski sasvim:
Mes enfants,
počeo je, i prsti njegovi ponavljadi su:
Mes enfants, mes enfants, mes enfants, usred
Akademije nauka sijede su glave mislige
samo o njegovoj košulji do vriska bijeloj...
Mes enfants, ovdje umire Evropa. Potom sve je
u film poredao, u slike, u riječi velike, kao
histoire, Europe, kao responsabilité i, naravno,
les Bosniacs. Tako se, eto, gleda u lice Historije,
ne kao ti: u sirovim neodgovornim ulomcima,
u snajperskom hicu što se zabija u lobanju,
u grobove koje je već pokrila neumorna trava,
u tvoje dlanove položene preko
Edvarda Muncha, koji je i sam, jednom,
izmislio sve, uzalud.

IGRA

Uvijek se u nevrijeme igramo skrivača,
onda kad nema ko da nas traži.

Zavučemo se pod labudovo krilo
otvorenih usta
skupljeni u sebe,
nestrpljivi,
i treptimo.

Ne smijemo vikati – to je pravilo,
jer našle bi nas tuđe ruke
i iz toplog skrovišta vratile na vrtešku.

Svijet bi se okretao,
a mi za nepovratnim labudovima
do proljeća plakali.

Igra se ne bi ponovila.

LJUBAV ZA KAYOKO

Prijatelju moj
Kraj srušenog jasena
Mislim na tebe

HAIKU ZA M.

Bašta Muzeja
Pamti japansku trešnju
Tu smo šutjeli

GORČINOV PJESNIK

ЧОВО ГОРЧИНА

Beganovićev *Priročnik za levitiranje*

Uokviru manifestacije Slovo Gorčina 2012. godine, na Konkursu za najbolju zbirku pjesama mladog pjesnika prvo mjesto pripalo je zbirci *Priročnik za levitiranje* Velida Beganića, za koju je žiri kazao da je od svih prispjelih na Konkurs najcjelovitija, ispisana kao čvrsta cjelina u kojoj, opet, svaka pjesma nosi zaseban smisao i kvalitet. Beganić je ponudio nešto više od dvadeset pjesama među kojima dominiraju one inspirisane i posvećene dragim osobama, pjesme sa ljubavnom tematikom, te pjesme koje nose emociju bolnog susreta čovjeka koji misli sa obezličenom masom. U obilju različitih priročnika (za mršanje, ljepotu, kako sačuvati brak, kako ostati mlad, kako uspjeti i sl.) kojima se od strane različitih kvazi-stručnjaka ljudsko biće pretvara u potrošača i gubi svoju ljudsku bit, mladi pjesnik pronalazi inspiraciju i nudi svoj pripučnik, ali za levitiranje. Poznato je da tijelo ili predmet koji levitira odbija da reaguje na neku silu kojoj bi se morao povinovati i koja bi ga morala privući. U poetskom smislu, levitiranje ukazuje na duhovnost koja se odbija izjednačiti sa prizemnim i zemaljskim. Zbirka se otvara pjesmom „Navike“ i molbom ili zahtjevom za izlaskom iz svakodnevne rutine u koju čovjek zapada, a stihove naredne pjesme „da će sve što bih ikada mogao imati biti samo sjenka naspram toga što nikada nisam imao.“ – možemo razumijevati i kao žal za izgubljenom ljubavlju (što kontekst nudi), ali i kao općezivotni stav o propuštenim izazovima i mogućnostima. U pjesmi „Sjemenje“ nailazimo na već viđeno nezadovoljstvo pjesnika ispisanim stihovima koji „više ne sijaše kao nekoć riječi od kojih bijahu satkani“; a, na kraju pjesme, zebnja od čekanja u kome prolazi život čovjeka koji strahuje od „prostora propuštene vječnosti“. Vječita ljudska borba sa riječju kojom bi se trebalo sresti sa smrću općepoznato je mjesto poetskog iskaza, a u slučaju mladog pjesnika kakav je Beganić, znak je rane zrelosti i sumnje u mogućnost iskazivanja jezikom. Pjesničko obraćanje „Svijetu, Bogu i ljudima“ prepoznaje „hodače okovane u svoja ništavila i malene živote“, ili, drugim

rijecima – one kojima treba priročnik za levitiranje. Bezličnost mase, njihova nezainteresiranost za vlastite subbine, te jednostavno masmedijsko upravljanje njihovim emocijama i razumom, problem su koji detektira pjesnik zatečen susretom sa okružjem u kojem se osjeća strancem. Stihovima nenaslovljene pjesme završit ćemo ovaj tematsko-motivski krug, jer su odličan primjer Beganićeve sposobnosti da stihove posloži u strofu i lirskim paralelizmom, anaforom, paranomazijom i rimom ostvari ritmički uspješan i semantički efektni vezani stih:

„Ovdje je teret biti stran
Ovdje je teren vazdaznan
Glas moj je ovdje nebitan
Tu glasa se samo svjetina“

Drugu grupu pjesama čine one motivski određene ljubavnom tematikom. Ove pjesme dominiraju u zbirci, kako brojem tako i kvalitetom, te predstavljaju najjača i metaforički najuspješnija mesta Beganićeve poezije. U stihove su uhvaćeni neuhvatljivi trenuci prošlih ili neostvarenih ljubavi, a antitetičkom igrom riječi stvoreni je ritam koji znači i metafora koja se, najčešće povratnim značenjem, proširuje na cijelu pjesmu. Obratimo pažnju na dva primjera: Pjesma „Tri noći u januaru“ završava strofom: „Ne možeš mi pobjeći jer ne želiš; ne želim te uhvatiti jer ne mogu; tek se nesigurnim prstima milujemo u smiraj, i ljubimo uvijek samo u obraz.“, i drugi: pjesma „Sjeta“ završava stihovima: „....vraćajući se onome što bili smo, čega u snu zaborava, čega u izmaglici puta, čega u brdu zelenila, više nema i što nismo, što na izvoru - ne izvire.“ Pjesma „Na kom licu u kom licu“ donosi čistu i nepatvorenu emociju prve i nevine ljubavi, ljubavi u kojoj su djevojačko lice i usne iskazane metaforom pupoljka, a čežnja kumulacijom glagola čekati. Konačno, kada se pupoljak pretvorio u osmijeh, ili, pjesnikovim rijecima *usne splasnule u osmijeh*, svaka realizacija ljubavi je zakašnjela: „Vidjeti osmijeh na licu gdje nekada bijaše cvijet, značilo je zbogom jednoj neutraljenoj žedi zalijevanoj pogrešnim trenucima.“

I posljednja strofa posljednje pjesme povratno utječe na smisaone silnice kako pjesme „Mnogo poslije“ tako i zbirke u cijelosti:

„Čekanje na nezačeto
Teška je vještina;
Od sekunda graditi godine,
Ljubav od tišina...“

Za Beganovića postoje samo trenuci sjećanja i čekanja, ili, sjećanja na čekanje - da se desi ljubav, prijateljsvo, smisao ili čovjek. A jedino mjesto gdje se sve i uvijek realizira mjesto je nastanka riječi i pjesme.

Ne možemo ne primijetiti da se mladi pjesnik uspješno vratio nekim od starih, i dodat čemo provjerениh, poetskih postupaka kao što su inverzija, opkoračenje, paralelizam, anafora i kumulacija, pa ponekad čak i rimi, a da pri tome nije izgubio na svježini niti stvorio starmodne strofe. Narativnost, rezam i žargon sa vulgarizmima, cinizam i ironiju, dominantne u savremenoj poeziji mladih ljudi, Beganović je vješto izbjegao pronažeći vlastiti put, naravno svjestan da je:

„I uvijek novi početak u uvijek starom krugu.“

Dijana Hadžizukić

IZBOR IZ POEZIJE VELIDA BEGANOVIĆA

NAVIKE

A da se tražimo?
A da se malo po
cijelom svijetu tražimo?
Da prekratimo ovo čekanje
što i tebi i meni donosi
samo rutinska jutra,
hladnu, neisprijenu kafu na
stolu, otečena stopala
od sjedenja - u predsoblju,
u tramvaju, na klupi
u parku, na visokoj
stolici u kafeu.
Umjesto da čekamo na
pogrešnim mjestima, umjesto
da se prosto nadamo jedno
drugom kao more vjetru,
ili jutro suncu - tražimo
se malo po bijelom svijetu.
Možda me susretneš u
Cabo Verde; možda zanoćim
na kartonskoj podlozi
podno sidnejske opere,
pa me prepoznaš, i izdvojiš
iz mase jednakо neokupanih
i mrgavih lica nekim
jednostavnim pogledom, ili
ti ja progovorim
na jednom od ovih
južnoslavenskih jezika
pa se začudiš i zastaneš.
Samo, hajde da se tražimo,
da ne čekamo uzalud
svako jutro ko će kome
prići da mahne s prozora
s dvjesto metara daljine.

SJEMENJE

Selmi Šehanović

O rijećima koje gorješe
ispjevaše najljepše pjesme,
iz straha
više no iz želje,
i utopiše sunce u
planinskom potoku
da im ispjevano
nikada ne osvijetli svojim
danjim svijetlom.
Potom čekaše i čekaše
na moć jezikovanja,
ali ispjevani stihovi više
ne sijaše kao nekoć riječi
od kojih bijahu satkani.
U tom čekanju im
prođe život, a osta
samo strah i
prostor propuštene vječnosti.

SJETA

Ja bih rado opet
prošetao s tobom,
dok nam ruke blizu
pulsiraju i griju
ne dodirujući se,
dok nam kose meko
šuškaju i lebde
razbacujući se,
dok nam noge gipko
motaju i hode
vraćajući se
onome što bili smo,
čega u snu zaborava,
čega u izmaglici puta,
čega u brdu zelenila,
više nema i što nismo,
što na izvoru - ne izvire.

SEDMICE

Na kom mostu susrest će
se konačno naše dvije žudnje?
(Vjerovatno ću zaboraviti da
dišem na trenutak.
Pogodit ćeš tu misao i
izreći ju pet trenutaka poslije.
Možda ćemo sjediti na
stopenicama i gledati ulične
lampe dok se jedna za
drugom gase. Bit će četvrtak;
bit ću te željan kao da je
utorak.)
Osjećam značajno
onaj poriv da ti se javim,
da me zamjetiš, da se pogledavamo
i pomalo pretvaramo da
o svemu tome ne znamo ništa.

VILENJAČKA PJESMA

Tako koračam cestama i
ne progovaram, samo se
vješto u januar skrivam
od ljudi; oni me mašaju
a da to ni ne zamjete.
Sunce magli nad planinom
u daljini; vjetar se nadgovara
s jastrebovima; ovce brste
ostatke vlati na brdima.

Sve se pretvorilo u smeđu.
Život se istopio u kašu
od gliba i uvehline.
Kome sada da se okrenem?
Nitko ni ne misli o klivanju;
nitko ne čezne za nježnim
poljupcima pupoljaka ni
granama što ih pružaju
hrastovi i breze.

U pećima pucketaju ruke stabala;
one vrište samo meni čujno.
Djetlići tuku u ritmu,
i odlijeću praznih kljunova.
U meni, pak, titra plamičak
nade i pjesme, čekajući da
se rasplamsa prema licu
obećanog proljeća, Jarilu
za zelenim potpeticama.

NA KOM LICU U KOM LICU

I onda,
te su se usne pretvorile
u cvijet
-blag, raširen, krhak
u svojoj krepkosti.

Suviše rano; bio sam mu prišao
u doba njegova pupanja,
mnogo prije no što se doista otvorio.

Potom sam čekao i čekao
sam potom, potom i potom
i čekao, potom.
Ali se nisam sagnuo da ga
prinesem svojim usnama i nosu;
kada se jednom rascvjetao,
nisam udahnuo njegov miris.

Ostao sam začuđen i zanavijek
obuzet tom nepoznanim.

Nakon svega
on se zatvorio i
usne su splasle
u osmijeh.

Vidjeti osmijeh na licu gdje
nekada biješe cvijet, značilo
je zbogom jednoj neutraljenoj
žedći zalijevanoj pogrešnim
trenucima.

STOLAC U VREMENU

ЧОВО ГОРУНДА

Rekvijem za moju raju koje više nema

Panta rhei, panta kineitai kai uden menei

Tako nekeko, koncem aprila, i u maju – kada bi Stolac bio najljepši, Bregava još vâlja od brda do brda (a brzo će i presušiti), iscvjetalo sve što cvjeta, sve što se raduje životu – pa čini mi se i kamen na ošanjičkoj i komanjskoj strani, a Mupi rahmtli, se ne sjedi u razredu, sve zove, sve mami.

Mupa – tako smo zvali najsimpatičnijeg kolegu iz gimnazijskih dana, Teparić Mustafa, taj naš Mupa – brzo, brzo je živio. Od jednog dana pravio je dva, a o noćima i zorama da i ne govorimo.

Bože, kako je volio život, mada ga život nikad nije mazio. I svoju čašu ispio je do dna, na ex. Da li je to sudbina? (To je uvijek utjeha.) Ja znam Mupu, znam i ono drugo: četnik, četnik mu posla malenom sinu granatu, a onda – onda on, Mupa, crče.

Maj me podsjeća na Mupu – ne bješe neka vrjednica što se tiće škole ili nauke, ali bi visprem i duhovit. Doduše, gimnaziju je završio s jednom sveskom u kojoj bijaše sve: i matematika, i s-h, i istorija, i nauka o čovjeku (danas nema nauke o čovjeku – valjda puno ministara na raznim razinama pa ne mogu da se dogovore oko relevantnosti te nauke). Nije se moglo, majka mu rahmetli ostala bez muža u ratu, troje siročića trebalo nahraniti, čestito odgojiti (uz onu, između ostalog – ako nemam ja, nek Bog dâ komšiji, pa ču imati i ja). A komšije su je pazile.

I tako s Bregavom i proljećem bujali smo i mi, a još nastava traje, ponekad šest, sedam časova. Mi smo osjećali sve bijološke, a Bogami i hemijske reakcije, uzavrelost hormona, pubertet, ali kome si to smio reći?! (Roditelji bi uvijek govorili da oni to nisu imali, da je to nekakva bolest dokone generacije ili pasjaluk – pa bi odgovor i za samo načinjanje pitanja na tu temu bio: besposličari, pa im na uma pada tamo nekakav pubertet).

A o psiholog i pedagogu da se i ne govorи – znali smo da postoje takve profesije, ali ko bi još tražio i taj luksuz – ta nismo iz Sarajeva.

A znali smo, naročito Mupa, i onu: što će nam sve to kad Stočani i onako čitaju kroz bisage.

Najteži su nam bili časovi latinskog jezika (četiri duge godine – ponekad i blok časovi – jer, po-kogni profesor Jovićić bi govorio da nas je njegov predhodnik malo i slabo naučio). Pa onda kad bi poslije predavanja uhvatio pitati, rešetati, ali uvi-jek a konstatacijom: koga je rodila majka Srpinja odgovrit će, koga nije i neće (a bijaše siromah Crnogorac). Pita jedanput Mupu šta znači riješ luks (svjetlo) – ne sjećam se više u kom kontekstu, a on će: "Molim, jedinica za mjerenje svjetlosti" – pa onda vrissnu: "PANTA RHEI, PANTA KINEITAI KAI UDEN MENEI" – što bi rekli mudri Latini. Profesor bi poludio pri pomisli da nas nije ni on mnogo čemu naučio, te da smo nezahvalna masa za obradu ili doradu, te naravno, istjerao Mupu sa časa sav zapjenio sa konstatacijom da ovaj ne zna ni toliko da li je čas fizike ili jezika. Mupa sav sretan u komanjsku stranu (brdo iza zgrade gimnazije), legao bi kô tek izmiljeli gušter na kamen i meditirao. Život je mirisao, bujao, a Mupa ga volio. Dosta nas je vrlo brzo dolazilo za Mupom – neko je "pomiješao" geografiju sa isto-rijom, neko hemiju sa fizikom. A ako bi poslijed-nji časovi bili rahmetli prof. BehmenA (njemački jezik) on bi džentlmenski, s vrata razreda, rekao: "Hajdemo bagro u prirodu, ta i tako vas ništa ne mogu naučiti ovih dana, a vala i meni bubul pro-pjevao – odoh piti kahvu pred Zdravljakom". Vrlo često je dolazio u prazan razred, samo bi se osmijehnuo, zaokrenuo da ostavai dnevnik u zbornicu – dobri naš profesor Behmen. Najteže bi mi bilo i dobro bi se naezijetio kada bi u razredu zatekao jednog đaka. Bio bi to Stanko, dobra momak, ali u nezgodnom položaju – ko vuk na kijametu. Otac mu, po-kogni Drago Kokotović, bio profesor, pa Stanko zbog toga bio najčešće hendikepiran. Istog momenta bi profesor Kokotović imao informaciju o nestashlucima sina mu, a i svih nas. A mi Stanka o jadu zabavljali – izdajica ne bježi s nama, a ovamo otac (divan čovjek, prema svim učenicima), često ga nepedagoški čuška iza ušiju – siromah Stanko.

Prof. Behmen bi s vrata derknuo na Stanka: "Šta tu radiš, Vuče Brankoviću?! Muka radit, a rakija duša – a?! Sikter za ostalom gamadi – kakav si ni kahvu mi ne bi dao popiti."

Stanko vas sretan uz komanjsku stranu – doduše sjede malo dalje od nas – jer treba i ovdje davlu dževap dati. I to bi potrajalo dušak – dok ne bi Mupa u pravcu Stanka, ama sumalo, k'o Cezar – tatralno priupita: "Zar i ti sine (brate) Brute? - Što bi reko Heraklit!" Stanko bi reagovao naivno i štreberski: "Glupane, sve si pomiješao! Hajvanu jedan!" "E moj Staniša, da ne pomiješah, ti bi i sad čamio u prljavoj i zagušljivoj ucionici, slušao atak na tvoje srpstvo (ako ne znaš odgovor na pitanje prof. Jovičevića), umjesto što sjediš ovdje, u pripremnom razredu za džennet."

PANTA RHEI... tako, podsjeti me na Heraklita (nismo se osobno poznavali), na rahmetli Mupu, na pokojnog prof. Jovičevića, na rahmetli prof. Behmene, na pokojnog prof. Kokotovića, na našeg kolegu, dobrog Stanka i na moju tvrdoglavost. Moju tvrdoglavost i želju da "pobijem" Heraklita kad sama u Stocu, hoću vidjeti, osjetiti sve nepromijenjeno, sve kao nekad. Želje, puste želje. Sve je drugačije, sve je promijenjeno, ostala su samo sjećanja.

Evo me opet u Stocu. Čućim, ispod avlijskog duvara i omedine prelijepo kuće i avlja Aiše, kćeri Sulejmanbega Rizvanbegovića. Dedo bi mi pričao o Fati, Aišinoj majci, a i ja je se sjećam, ono kao kroz maglu. Bila je umna, sabrana, lijepa – gosposna. Za nju bi dedo rekao: "E da je nju bilo na univerzu – kao što su joj braća u ono vrijeme doktor boden kulture i doktor prava - a šta bi Marija Kiri." Pretjerivao je, ali ne puno.

Nema ni Fate, ni Aiše, ni avlige, ni kuće, "bijeda svojim rukama dotiče se svega" i ljepota joj smeta. Tu, pred avlijskim zidom, bila je stupa, doduše "felš" (nije bila dobro napravljena za primarnu namjenu, pa je Brko dovukao pred mlinicu). Nema ni stupe. E, ko sve i kad sve nije na njoj sjedio. Smjenjivale su se generacije, a i ljudske subbine na toj stupi.

Čućim i gledam u mlinicu, mlinicu dede Jusufage i Adema Brke. Nema ni dede, ni Adema, a bršljan se savio oko poluporušene mlinice, čuva je i voli očajničkom ljubavlju koja podupire, ali i s kojom se i umire. Ali o umiranju zpora nema! Neki dobri ljudi, možda Stočani, a možda i nisu

– nije važno – u ime i zarad kulturne baštine, zarad uresa ljepotice Bregave, čiste mlinicu – možda joj vrate i izgled, a i funkciju – zašto ne? - iz onih boljih i sretnijih dana i godina.

Na stupi pred mlinicom bi se najduže sjedilo u ljetnim noćima – tad bi Bregava nadošla i okretala teška mlinjska kola. Adem bi sjedio na stupi, pratnio rad mlinjskih kola, povremeno ustajao, zasipao mlin ponovo i tako cijelu noć. Društvo Ademu bile su dokone komšije, koje nisu po cijelu noć mogle oka sklopiti od dnevnog čelopeka, i mlinar i mlinica uzvodno uz Bregavu: Meša, Osmo, Mehо, Muho – koji su isto k'o i Adem radi "noćnu smjenu". Ja sam se tu, na Pogleđu, uz mlinicu, rodila, tu sam sretno i bezbrižno djetinstvo provela, tu smo, pored roditeljske mi kuće, gnijezdo savili moj muž i ja, tu smo izrodili i podizali svoju djecu i svi voljeli mlinicu – Bregavu, drače (bagremove) uz nju, voljeli Pogleđe, voljeli Stolac. I onda došli ONI. (Eto i oni za njih kažu oni – niko im ne zna ime ni prezime, a i NAŠI nešto zaboravni – pa ne možeš ništa dokučiti – pa ja onda jednom riječju za njih – nikogovići, a i za ove zaboravne). Pobili, opljačkali, rastjerili, popalili, minirali, otjerali u logore, promijenili nazine ulica, ostavili svoja znamenja sa svojim nedjelima i k'o neka se zna ko to uradi – a kao da se ne zna, kao da sve to nije odraz njihove duše i njihova bogohuljenja. Hvala Bogu da sve to nije doživio Brko. Brko, Adem Haračić, mlinar, najamni radnik moga dede rahmetli – a dedo ga volio k'o rođenog sina, prijateljstvo trajalo godinama, godinama – do smrti. A ko nije volio Brku, maskotu našega grada?! Bijaše to ljudina u svakom smislu. Fizički – gorostas, krupan, visok sa šakama kao lopate mlinarske, brkovi od uha do uha ispod kojih se nije gasio osmjeh – nekako nepristao uz takav brk – jer smijeh bijaše topao, skoro djetinji. A tek topli pogled i mir njegov. A kako je samo bio tanan, tamo negdje, unutra – to smo odlično znali mi djeca Pogleđa (ne znam kako se sad ta moja ulica zove – da li banska, da li bojnička, da li poglavička ...?), kad bi nas cuckao na koljenima čupkali smo mu brke, prebirali po njima, vukli ga za njih. On bi, pak, uvijek našao poneku šećerlemu u džepu svojih širokih, nabrašnjenih pantalona za nas. Obavezno bi puhnuo u nju i sa ljubavlju nam je stavljao u usta, pri tome nas držeći za nos – rekao bi da tako bolje i

jače zije vamo. Ne manje smo uživali kad bi nas počastio sjedenjem na njegovu "arabu" – kako je nazivao svoje magare, koje bi bukvalno služilo samo za "prevoz". Brko težak – a još mu teži život i posao u sve tri smjene, pa bi sjeo na magarca od kuće do mlinice od mlinice do kuće. Magarac bi se ugeo pod teretom, a Brko skoro do zemlje dirao nogama – kad bi jahao. Nikad nije vikao na magare – tepao mu je i razgovarao sa njim i bodrio ga iznemoglog: "Još malo, još malo – pa evo nas." Magare bi cio dan bilo vezano za draču (bagrem) pred mlinicom, a pred njim carska trapeza. Putnici i namjernici, prolaznici kroz Stolac, fotografisali su mlinicu, pa Brku, pa Bregavu, a onda bi oni uzjahali na magare. Brki bilo začudo kad bi mu dali fotoaparat, kazivali gdje u koju pucu da upre, a oni sa podignutom glavom i slavodobitnim osmjehom pozirali. Brko bi se blago osmjehvao, Bogami i ibretio: "Vela havle, šta li su vidjeli u mom magaretu?"

Ramiza, supruga Brkina, svaki dan bi dolazila u vrijeme ručka (naravno pječke) sa zavežljajem u mlinicu. Kratko bi pozdravila, posebno kad su u mlinici mušterije, prostrla čistu bijelu bošču, izlomila pogaću (koja, uzgred budi rečeno, nije bila manja od fićinog točka) i mećala sahan (Bože, koliki je bio – a valjda prema Brki – k'o da je po narudžbi pravljen). Brko bi šutke i brzo jeo a Ramiza bi gledala i šutjela. I kad bi rukom obrisao brke u jednu, pa u drugomo pravcu, ona bi pokupila bošču i sahan, poselamila se i kući – naravno, opet pješke. Rijetko bi usput sa nekim stala, uvijek žurila, čekala je puna kuća djece – a stizala je na sve, željela svima ugoditi. Sjećam se, jednom stala sa mojom majkom i priča joj kako je taj dan pogrešila, usefila se u broju – ispržila Brki dvanaest jaja za doručak – pa on kad je potrao sahan priupita: "Ramiza, jesli donijela i glavicu luka za apetit?" Naravno, Ramiza je shvatila, ali i prešutila (za svoje dobro i mira radi, jer Brko je gladan bio muhanat), sutra će biti šesnaest jaja. Uvije je podvlačila: "Moj Adem teško radi, puno radi – a tolika usta ko ptići iz gnijezda čekaju nafaku od njegovih ruku." Ramiza nije spominjala sebe i svoje halove – bila je divna hanuma. Kad je Adem onemoćao, dojavivao bi do mlinice, sjedio je na stupi, a njegov sin Rasim – preuzeo najveći dio posla. K'o eto Brko avancirao, što bi se tad reklo, a Bogami i sad – u savjetnika. Brko, znajući

kako je teško birindžiti cijelog života, što za gazdu što za sebe, sinovima je predvidio i poželio lakša zanimanja – pa je Rasim trebao biti efendija (k'o biva hodža), drugi sin doktor, itd. A kako to obično biva, čovjek snuje, Bog određuje. Ostadoše jedino nadimci. Sinovi opet čestiti kao Adem.

Nažalost, Brke nestade, nestade brzo, ni mlinica nije više bila ono što je bila za Brke, pa i stupa opusti, a bršljan poče plesti zidove mlinice. Odnekud niče i poneka orašina – e to više ne sluti pitomini. Ali sve do rata, to je bila Brkina mlinica. Ponekad smo sjedili na stupi – sretni ili nesretni – otvarali dušu Efendiji koji bi (kako je u šali govorio, a veliki je šert) otvorio kancelariju, ali ne zbog mljevenja nego zbog eglena i sjećanja. Efendija je bio kasnije konduktér autobusa na liniji Stolac – Sarajevo. Često sam se vozila sa njim i bila ponosna na njega. Bio je isti svoj otac, dobar i plemenit. Uz put – naročito zimi, dječica promrzla i pokisla, pješače uz glavnu saobraćajnicu do škole. Efendija naređuje vozaču da stane, otvara vrata, djeca se smiji i raduju, pozdravljuju ga kao da su jarani, a on, Efendija, pomiluje svakog po glavi i proziva: "Hajde, upadaj inžinjeru, hajd' doktore, hajde profesore, hajde sudac, a vidi đeneralu, hajde opštinaru – hajde komitetljo – hajde efendija, na čabi mi se ti glasio", opet djeci drago, a Efendija ozbiljan k'o smrt, dodaje, "e nikad se ne zna, možda i vi mene, podstarost, provozate u svojim limuzinama. Diže ruke – znak da je škola blizu – vozač staje – putnici dobrano reaguju puni ljutnje, on, Efendija, opet miluje dječije glavice – upozorava ih da je klizavo, da se paze – autobus ne polazi dok djeca ne mahnu u znak pozdrava iz školskog dvorišta, sa sigurnog.

Mlinica tu, ja tu, Pogleđe tu, i evo efendija prolazi Pogleđem – doduše, ne više sa posla nego onako starački prolaz, sjeća se, ne zaboravlja. I sretne on poneku dječiju glavicu, dvoji samo je li to onaj doktor ili inžinjer, a zna, sigurno zna, da je jedno od one njegove djece iz autobusa. Efendija isti čovjek – oni narasli, opametili se, iznevjerili ufanja Efendijina. Neka, Efendija prašta, ali čini mu se da ga je doktor poslao u konc-logor, profesor prognao sa kućnog praga, a siguran je da mu je inžinjer zapalio kuću – što mu je najmanje čudo – to djete je učilo školu za to – za građevine. A Efendija prašta, jedino Efendiji žao šta bi od one divne dječice – a tako su puno obećavali.

Neko prokletstvo, bedova na njima – žali mi se Efendija i odmahuje rukom. Zaboravi – rekoh, a on će: “Evo ja, ali oni sjećaće se, ja ti jamac, djete nakon djeteta – u besanim noćima u nesrećama njihovim – teško njima.” E, blago onom ko se u grobu ne prevrće!

— Sjećaš li se, Fado, kad bi djedovi i očevi ovih “gospodara” našeg grada i naših života pričali kako bi im moj Brko, rahmetli, za onog Hitlerovog rata, stavljao u koverte šaku brašna da omlive zelje i davao im, a i sam bio

gladan?

- Sjećam, da, i još mnogo toga ljudskog – od tvog oca, Efendija.
- E, vidiš, Fado, to me još drži uspravnim, živim, hodim, besjedim i svjedočim.
- E moj Efendija – panta rhej.
- Šta kažeš, Fado?
- Ništa, moj Efendija.

Stolački migranti – nužnost povratka

Kada mi je s dobrom namjerom profesorica Sandra Biletić, istraživačica bosanskohercegovačkih migracionih kretanja kroz arhivsku građu, čiji je diplomski rad na zadatu temu meritorna komisija na Filozofskom fakultetu u Sarajevu ocijenila najvišom ocjenom, ustupila materijale za područje Hercegovine, na čemu joj i ovom prilikom najljubaznije zahvaljujem, moju pažnju privukle su izjave nekih stolačkih migranata u Srbiju i Tursku, vjerovatno, i zbog toga što je stolačka povratnička priča itekako aktuelna.

Brojni su razlozi zbog kojih su Bosanci i Hercegovci ostavljali svoje domove, u bescjenje prodavalici imovinu i odlazili u neizvjesnost.

Ako se pažljivo isčitaju izjave povratnika iz Turske, Srbije, Crne Gore i prekomorskih zemalja, daleke Amerike, lako se može zaključiti, kako i visprena Sandra navodi: „Svaki zapisnik Zemaljske vlade sa saslušanja povratnika je posebna priča, tužna ljudska sudbina. Suočavanje sa grubom realnošću i novim svijetom razbijalo je iluzije, nadanja i snove kojima su se početno zanosili odazeći u osiromašene oblasti Osmanskog carstva, susjedne zemlje ili preko okeana.“

Stolačkim odlascima i stolačkim povratnicima valjalo bi posvetiti poseban tematski broj „Slova Gorčina“. Ovdje kao inicijaciju i provokaciju za potpunija istraživanja donosimo u isčitanom i faksimilnom obliku nekoliko izjava sa saslušanja stolačkih migranata.

STOLAC:

Buzan Rade, Dulać Risto, Grbo Đuro, Mišković Bužo, Mišković Mitar i Peš Risto iz Stoca. Zapisnik od 23. 1. 1903.

„Mi smo lanske godine izselili iz Bosne pošto smo mislili da bi mi mogli u Srbiji bolje živiti. Mi smo željeznicom došli do Beograda, oma tamo su nam žandari kazali da mi ne smiemo ulaziti, nego moramo odmah natrag u Bosnu. Mi nismo ni došli u varoš, te smo najviše ostali 10 minuta u Srbiji. Onda smo se amo povratili.“

Dizdar Mustafa

iz Stoca. Zapisnik od 26. 3. 1902.

„U godini 1898. Odmah po novoj godini, kad je bio grčko-turski rat, išli su neki mladići iz Stoca da ratuju sa turskom vojskom proti Grcima, te sam otišao i ja sa Salkom Obradovićem iz Stoca. Mi smo išli preko Dubrovnika po vaporu u Skadar, a iz Skadara po nogama u Solun. U Solunu smo stigli Lutvu Pitića iz Stoca koji već kao soldat služio.

U Solunu sam ostao 3 dana, a išli smo onda dalje na Carigrad. U Carigradu sam dobio radnju u jednoj fabrici, a pošto se u međuvremenu rat svršio ostao sam тамо. Salko Obradović putovao je dalje. U ovoj fabrići radio sam kroz cievo vrieme što sam bio odsutan. Pošto meni moja majka više puta pisala da se povratim, da ona ne može živiti, te sam se usudio da se povratim. Na svoj trošak došao sam u Biograd te meni više novca nestalo, te sam se prijavio kod gospodina konsula a dobio sam kartu u Mostar. Tamo sam dva dana a u ponедjeljak sam došao ovamo.

Slučajno ako i majka meni pisala ne bi, ne bi ja bio ostao тамо jer se тамо vrlo slabo živi, a čovjek ako radi, nikakvu redovitu plaću dobiti ne može. Htio sam se već prije povratit, ali nisam imao putnog troška. Mene nije niko nagovarao da idem u Tursku. Mi smo se jada put napili a jedan priča da ide više mladića u Tursku, te smo kazali da idemo i mi i išli smo.“

Gerin Ahmet

iz Stoca. Zapisnik od 13. 8. 1902.

„Ja sam prije 2 i po godine išao u Tursku bez pašuša samo da vidim тамо moga strica Halila Gerina. Ja sam putovao vaporom из Dubrovnika u Carigrad te sam тамо bio kod mog strica te sam služio kao hamal. Pa pošto niesam mogao toliko zaslužiti koliko mi potrebno te niesam ni razumijeo jezika opet sam se vratio u domovinu.“

Krljić Mehmed

iz Stoca. Zapisnik od 23. 9. 1902.

„Ja sam prije nekoliko godina kad su drugi muslimani izselili pobjegao u Tursku u smislu da ћu ja

tamo bolje živiti pa nije mene nitko nagovorio na to. Pošto sam ... (nečitko) išo niti sam imao dosta novaca sam više mjeseci bio na putu te sam u svakom gradu malko radio da meni nešto zaslužim. Tako sam došao do Carigrada te sam tamo našao nešto radnje u jednoj fabrići. Tamo sam se prije 3 mjeseca oboljeo te pošto niesam imao odklen živiti te i sam video da u mojoj domovini je vrlo bolje nego u Turskoj sam natrag došao.“

Kusturica Huso

iz Stoca. Zapisnik od 29. 10. 1902.

„Ja sam prije 3 mjeseca pobegao u Tursku pošto mene je Tomo Miličević koji je sa mnom pobegao, te je išao u Crnugoru na to nagovorio. Ja sam prohodao više od mjesec dana dok sam došao u Salonik. Pa pošto sam video da ne mogu ništa zaslužiti te sam potrošio pare koje sam imao, sam se vratio te došao u Uskub gde sam dobio prikladnu propustnicu.“

Nikšić Muhamed

iz Stoca. Zapisnik od 7. 5. 1902.

„Ja sam otišao u godini 1900. 1. Novembra preko Bileć i Trebinja u Kotor a iz Kotora vaporom u Carigrad, a iz Carigrada dalje u Engoru. U Engori sam bio 4 mjeseca a radio sam nadnicu. Iz Engre otišao sam u Ajaš, Bejpazar, Eskišeher, Indžer, Brusu. Svuda sam malo vremena radio a išao sam dalje. Iz Bruse sam išao u Stambul a od Stambula hotio sam u Salonik ali vapor mene bacio u Ismir. U Ismiru sam bio 4 dana a išao sam u Saloniku opet vaporom. Iz Salonike sam išao po nogama u Dževerđilu. A dalje u Skoplje gdje sam se javio kod jednoga generala (konsula). On mi dao podporu a odpremio mene u Niš. Iz Niša mene zapremi konsul u Biograd a iz Biograda u Zemun. U Zemunu sam se javio kod policie koja mene zapremila u Bosnu. Ja sam otišao u Tursku od svoje volje a nitko mene k tome nagovarao nije.“

Rizvanbegović Hasan beg

iz Stoca. Zapisnik od 24. 9. 1902.

„Ja sam sa ocem Osmanbegom i bračom u god. 1881. Izslio u Tursku. Do sada sam ja živio u Carigradu te sam tamo bio u školi. Pošto moj brat Smajlbeg Rizvanbegović već davno je došao natrag u Bosnu te je više godina živio u Stocu a ja imadem tu moje rodbine sam se i ja vratio, te

molim da meni visoka zemaljska vlada blagoizvoli dozvoliti da mogu ostati u Stocu. (Dokle?)

Druga izjava Hasanbega od 19.10. 1902.: „Ja molim da meni visoka zemaljsaka vlada dozvoli da mogu za uvjek opet ostati u mojoj domovini te ču ja stanovati u Stocu.“

Šehić Salko

iz Stoca. Zapisnik od 24. 3. 1902.

„Lanske godine kad su više ljudi iz Bosne izselili u Tursku sam i ja pobegao tamo iz razloga pošto sam mislio da mogu tamo lakše steći sebi potrebito izdržavanje jer moja radnja tu u Stocu je sasvim slaba bila. Osim toga, Muhamed Mehmedbašić, Mustafa Trhlja i Risto Perišić koji su bili moji prijatelji malo vremena prije izselili u Tursku, te sam mislio da ču u Turskoj naći moje prijatelje i tamo bolje živiti. Ja sam putovao preko Crnogore u Uskub onda u Adapazar i u Izmir. Na putu nisam se zastajao više vremena dok sam došao u Izmir. Tamo sam proboravio po prilici 6 mjeseci kao takav pa nisam bio u stanju steći potrebito izdržavanje te sam se vratio u Uskub i tamo se prijavio kod aust. Ug. Konsulata, te sam molio da mi se pusti opet vratiti u Hercegovinu. Na moju molbu sam dobio propustnicu te sam došao amo. Mene nije nitko dozuniso da pobjegnem.“

Turajlić Alija iz Opličića,

kotar Stolac. Zapisnik od 8. 3. 1902.

„Ja sam otišao radi trgovine u Dubrovnik sa voćem, sa Čamilom Kalajdžićem. Taj mene nagovorio da idem snjim u Tursku, prevario mene o 30 Kruna, a ostavio mene u Kotoru. Ja sam stigao sa vaporom do Carigrada. U Carigradu našao sam hodžu Derviša iz Stoca, a u istog jesam ostao na konaku kroz cielo vrieme dok sam bio u Carigradu. Kroz ovo vrieme sam radio kao nadničar a tijem sam se uzdržavao. Pošto sam video da dolazi brzo vrieme da nastupim opet svoju vojničku službu te sam se prijavio kod gosp. Konzula a molio sam ja podporu da se mogu povratiti, pošto mi je rekao meni nikakvu dat ne može, te sam radio dok sam toliko zaslužio da sam se mogao povratiti. Te sam otišao opet ka gosp. Konsulu te se odjavio da idem u Stolac. On meni potvrdio pasoš a ja sam jučer stigao kući. Pošto ja nikako pobjeći hotio nisam to molim ne budem kao bjegunac smatran.“

23
Zapisnik.

— sastavljen kod Kotarske oblasti u Stocu
— dne 26. marta 1902 u prisutnosti
podpisatih.

Predmet

je preslušanje Mustafe Djedare umola Alije
iz Stoca, koji snije 4 godina u Turku pobegao

Ašti povrati a prijavio se dragovolje
kod Kotarskog ureda, a daje na sгодне pitanje
slijedeći u zapisniku:

U godini 1898 odmah po novoj godini
kad je bio grčko-turski rat, išli su neki mla-
dici iz Stoca, da ratuju sa turskom vojskom
protiv greba; te sam otisao i ja sa Salkom
Bradovićem iz Stoca, mi smo išli preko Dubroon-
ika iz Dubroonika po vaporu u Skadar, a u
Skadara po nogama u Solun; u Solunu smo
stigli krunu Petrića iz Stoca, koji već kašoldat
šuljio. U Solunu sam ostanao 3-dana a išli smo
onda dalje na Cagliograd. U Cagliogradu sam
dobio radnju u jednoj fabričkoj ^{a poslovnicu u Janatu omisio} ~~četvrti~~ -takao sam
tako; Salko Bradović putovao je dalje
u novoj fabričkoj radnji sam kroz cijelo vreme ~~četvrti~~ sam
bi odvratan. Pošto meni moja majka nije pu-
ta pičala da se povratim, da ona nemajte živote;
te sam se osudio da se povratim, na novoj brdak
-dodao sam u Biograd, te meni nije novaca
nestalo, te sam se prijavio kod gospodina
konsula a dobiti sam kartu u Mostar, tamo
sam bio dva dana a u ponedjeljak sam
dosao ovamo.

Služajno ašti i majka meni pisala
neki, neki ja bi tamo ostanao, jer ~~je~~ ^{je} bomo

66810

vrlo slabo živi, a čovek ako radi, mikrobo
redovitu plavu dobiti nemije, hajde sam
se ved' prije povratiti, ali nisam više putnog
troška.

Nem' nije mitsko nagovarao da idem u
Turku; mi smo jedan put napili a jedan
prije se ide više mladion u Turku, te smo
kazali, da idemo i mi a iščemo.

A. J.

Mustafa Djidare

J. Heklik

Zaključano i predpisato

Rol. predstojnik:

Heklik
pervodja.

SLOVO O ČOVJEKU

СЛОВО ГОРУНЯ

Dan u Daorsonu i Boljunim

Sjećanje na Envera Dizdara

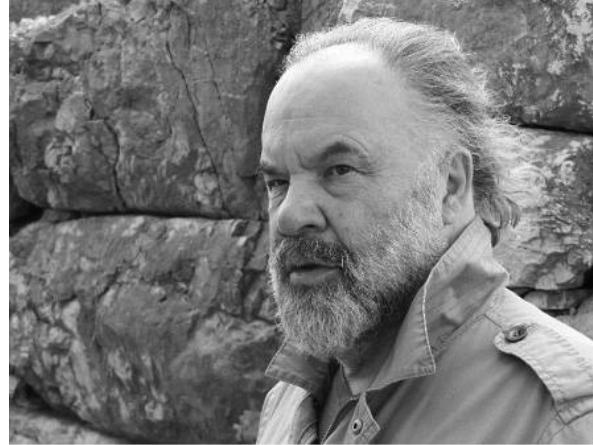
J učer je ipak bio smak svijeta – umro je Enver Dizdar!- napisao mi je 21. decembra 2012. moj mostarski prijatelj Nenad Nino Gvozdić. Sahrana je u ponedjeljak 24. oktobra.

Vijest mi je nešto kasnije potvrdio i Enverov sin Gorčin.

Na trenutak, oba puta, nijesam mogao da povjerujem. No, ipak, ta činjenica je uvijek neuimitna i bespogovorna. Kada sam 29. decembra iz Herceg Novog, preko Trebinja, putovao ka Mostaru, na ulazu u Stolac, gdje je *Makova hiža*, pridigao sam se sa sjedišta u autobusu, i pogledao prema njoj. Bila je sva u suncu. Učini mi se da je sunce prosulo obilje svoje svjetlosti po njoj, te da je ona izdvojena od ostalih kuća, da je u milosti neba. U njoj sam imao poslednji susret sa Enverom 15. septembra, u vrijeme manifestacije SLOVO GORČINA, kada mi je poklonio novo izdanje *STARIH BOSANSKIH TEKSTOVA*, kome sam se mnogo radovao, kao i susretu s Enverovom porodicom, suprugom Suadom i sinom Gorčinom, njihovim prijateljima.

Na putu za Mostar sjećao sam se tog lijepog septembarskog dana, izdvojenog u mom ličnom kalendaru, kao poseban dan.

Drugog januara susreo sam se u popodnevim časovima sa Ninom Gvozdićem u *Gradskoj kafani* u Mostaru, gdje smo zajednički obnavljali sjećanje na susret sa Enverom u proljeće 2011. godine. Bila je subota, 15. april, došli smo iz Mostara u Stolac. Bio je to prvi moj, a i Ninov, susret sa Enverom. Dogovorio sam ga ranije iz Herceg Novog. Mnogo sam se radovao tom danu, toj prvoj posjeti *Makovoj hiži*, gdje smo srdačno primljeni od Suade i Envera. Znatiželjno sam razgledao Makove knjige, knjige iz Makove biblioteke, Makov rukopis, taj zvjezdani opis, isписан preko lica Bosne i neba nad njom... lične stvari... slike. Tada smo Enveru ispričali ideju o zajedničkoj manifestaciji, ili mogućoj duhovnoj transferzali *Od Tinove kule – do Makove hiže*, od Vrgorca do Stoca. To je zapravo

Enver Dizdar u Daorsonu u aprilu 2011.
(Fotografija: Nino Gvozdić)

bila Ninova ideja, koju je prethodno meni ispričao. Oduševljeno je Enver slušao naše riječi o toj mogućoj budućoj manifestaciji, tom povezivanju, tom tajnom bratstvu, bratstvu posvećenika u riječi. Tom razumijevanju koje je dubinsko i sudbinsko. Pjesničkom bratstvu i neprocjenjivom bogastvu koje ono uvijek nosi sa sobom.

U *Hiži* toga dana bijahu neki stranci i jedna ekskurzija, koja je došla, nakon obilaska Radimlje, najljepšeg poglavlja velike kamene poeme ispisanе u bosanskim planinama, kako je svojevremeno pisao Krleža.

Pri povratku iz Stoca, a nakon što smo sa Enverom ugovorili novi susret za sjutrašnji dan, dok smo se vraćali preko Gorice, pretekao nas je auto, s neobičnim vozačem. I neobičnim šeširom. Bio je to dizajner-umjetnik Miro Raguž, Ninov prijatelj. Navratili smo kod njega. Na jednom uzvišenju u Rivinama, s šumom u pozadini, napravio je divnu kuću, u kojoj se naselio sa suprugom Zdravkom, pobegavši od gradske vreve, gužve i svega onoga što nosi današnja civilizacija.

Otišli smo za Mostar, a nakon što smo sa Mirom dogovorili, sjutrašnji dolazak i obilazak Daorsona. Taj grad mi bijaše odavno intrigantan, zbog knjige o antičkim gradovima, koju sam

pisao tih dana. Njegovo ime je ličilo na šifru koju treba odgonetnuti.

Nedjelja, 16. april, poranili smo iz Mostara. Stigli kod Mira, gdje smo ostavili Ninova kola, i Mirovim kolima krenuli prema Stocu, prihvatali Envera, pa smo se tako nas četvorica zaputili Daorsonu, toj Bosanskoj Mikeni, gradu misterija, čiji se ostaci nalaze na sedam kilometara udaljenosti od Stoca.

Bio je sunčan dan, proljeće u jeku, neki blagi vjetar koji je svemu davao posebnu atmosferu. Titansko kamenje, ta vječita engima od kojeg bijaše sagrađen ovaj grad, bilo je predmet naših razgovora. Kako i otkuda je popeto na tu visoravan? Pitanje je koje smo i mi postavili, kao mnogi naši prethodnici, ali na koje nijesmo dali odgovor, kao ni oni. Tajna toga grada ostaje u njegovim ruševinama i među brdima, na visoravni, gdje su ga izgradili njegovi graditelji. Po jednoj legendi, koja i danas živi, nakon što su završili grad, od strane onog za koga su ga gradili, svi su pobijeni, da ne sagrade sličan grad. Da ovaj bude jedan i jedinstven. Neponovljivo djelo neponovljivih neimara.

Po nekim prepostavkama, kamenje je u bestezinskom stanju, dopremano na ovu visoravan. Da je to zaista tako, može posvjedočiti i fotografija koju je naprvio Nino Gvozdić, na kojoj smo nas trojica, Enver, Miro i ja u nekom čudnom lebedćem stanju. Mi to jesmo i bili, imali smo jedinstven osjećaj, da lebdimo na toj visoravni. Nije nas prošao ni nakon što smo prošli *Kapiju sunca*, čiji su ostaci i danas vidljivi na istočnoj strani ovih veličanstvenih ruševina, koje žive preko dvije hiljade godina. Daorson je stradao 43. godine prije Hista. Razorila ga je združena vojska domaćih

Delmata i okupatora Rimljana. Poslije čega se nikada nije oporavio ni uspravio. Onaj koji ga posjeti i vidi, ne može se oteti čudnom utisku, njegovom pokušaju da ustane, i stane kao što je nekad stajao, gord i lijep, ispod zvijezda.

Nakon posjete ovom gradu, kome na odlasku obećasmo da ćemo ponovo doći, neplanirano smo se uputili u pravcu Boljuna. Na putu za Bo-

ljune Enver nam je pokazao mjesto gdje je bila njihova stara kuća u Stocu, zatim krajolik gdje se nalazila rimska *vila-rustica*. Na Boljunima su nas dočekala još dva poglavla veličanstvene kamene poeme – dvije nekropole. Kameni obelisci, obasjani suncem, bili su nijemi, sa nekim zagonetnim, samo njima znanim osmijehom. Osmjehivali su se suncu, povjerovao sam da je to zbog obilja svjetlosti koju je i ovdje rasipalo. Neka mjesta sunce daruje posebno svjetlošću. Ovo je, čini mi se, bilo tako mjesto.

U nijemoj tišini, koja je tamo gdje su mrtvi, čule su se pčele koje su letjele nad cvjetnim livadama, na kojima su se presijavale boje cvjetova, koje je mamilo aprilsko sunce.

Začutali smo pred tom tišinom, tom ljepotom. Nino je neumorno slikao, želio je da ovjekovječi svaki trenutak. Fotografisao sam i ja. Htio sam da uhvatim svaku šaru u tom kamenu, kojeg su rezbarile ruke vještih kamenorezaca – dijaka.

Najveći broj boljunskeh stećaka risala je ruka kovača Grubača, a motive na njima prethodno je izvajala mašta dijaka Samoroda.

Sricali smo u tišini:

Ase leži Radič Vladisalić

A siće na me otac Bože ti ga pomozi.

Na jednom kamenu je bila uzdignuta ruka i zapis:

ja sam trs, a vi loze...

S desna na lijevo: Miraš Martinović, Enver Dizdar i Nino Gvozdić u Daorsonu (Fotografija: Nino Gvozdić)

Toga dana, u Boljunima, budili smo *kamene spavače*.

Miro će kasnije obajviti vrijednu monografiju o boljунskim nekropolama *Tajna Boljuni*. Shvatio sam da tamo kamen najsxršenije govori, upravo zato što do savršenstva čuti. Ne mogu ga oživjeti ni kosovi, ni laste, ni pčele, koje ga obligeću, i slikeću na njega.

Na njemu najrečitije govore uklesane poruke! I ruke podignute nebu.

U rano popodne smo se pozdravili: Enver je ostao u Stocu, Miro je otišao u Rivine, svojoj kući. A ja i Nino, njegovim autom, za Mostar. Vjerujući u nove susrete i nova druženja.

Nikada se ništa ne može predvidjeti. U životu je najnepredvidivija smrt. Nijesam ni pomislio da se ona može desiti Enveru. A može svakom, u svakom trenutku.

Dok smo 2. januara, u Gradskoj kafani u Mostaru, sklapali okvir naših sjećanja na Envera Dizdara, Nino je rekao u jednom trenutku: *iako kratko, naše druženje sa njim ostalo je uzvišeno i ni malo potrošeno*.

To sjećanje nosimo kao bogatstvo, a ono je toliko da ga možemo dati drugima.

Enver Dizdar je bio čovjek davanja.

Takvi su na dobitku, i poslije smrti.

Bregava je tekla onda i danas, svojim tokom. Ko će zaustaviti rijeke, da sinjeme moru ne hitaju, ko zaboraviti ljude i sjećanje na njih? One koji su mjerili svoju putanju sunčanim hodom, a Enver je bio jedan od tih rijetkih.

Nino mi je ranije pričao, a ovoga puta i dao Enverov tekst *T(ko) je izdao Bosnu*, objavljen u *Oslobodenju* 25. februara 2012. godine. Čitao sam ga sa pažnjom, i osjećajem poštovanja, sada već i onog koje pobuđuju mrtvi.

Testamentarno zvuči njegove riječi. Više i bolje od svih političara i političkih analitičara, više i bolje od svih historika, Enver je objasnio sudbinu Bosne, zemlje koju sam nakon tog teksta, a prije toga zbog *Kamenog spavača*, zavolio zauvijek.

Mir i spokoj neka je duši tvojoj, Envere dragi, zauvijek osunčani kameni spavaču...

Enver Dizdar u Boljunima (Fotografija: Nino Gvozdić)

IZ PROŠLOSTI BiH

ЧОВО ГОРУНЯ

Boravak cara Franje Josipa I u Mostaru 3. Junu 1910.

Narednog jutra Sarajevo je ispráalo cara, koji je po programu toga dana trebao posjetiti Mostar. I malo i veliko, i staro i mlađo, okupilo se na kolodvor da ga isprati. Rano ujutro duž cijelog puta kojim je car prolazio prikupljala se publika, pa su ulice – Konak-ulica, Appelova obala, Mustajbegova ulica... bile pune. U prvoj kočiji bili su gradonačelnik i vladin povjerenik za grad Sarajevo, u drugoj se nalazio građevinski predstojnik baron Benko s odjelnim predstojnikom Pittnerom, u trećoj kočii car sa zemaljskim poglavicom generalom Marijanom Varešaninom, zatim odjeljenje tjelesne garde i ostali velikodostojnjici, te a kraju odjeljenje konjice. Svuda u prolazu car i njegova pratnja pozdravljeni su dugotrajnim aplauzom.

Pred paviljom kod Fabrike duhana cara su čekali predstavnici Generalštaba, odjelni predstojnici Zemaljske vlade, gradsko zastupništvo, predstavnici udruženja a na ulazu se nalazila postrojena počasna četa. Kod dolaska cara pred Fabriku duhana odjekivali su aplauzi a vojna muzika je svirala Carevku. Izašavši iz kočije, car je izvršio smotru počasne čete bosanskohercegovačke pješadije. Nakon raporta generala Auffenberga, car se oprostio sa pojedinim generalima, zatim sa arhiepiskopom Leticom i predsjednikom pravoslavne općine Gligorijem Jeftanovićem, gradonačelnikom Sarajeva ef. Kulovićem, njegovim zamjenikom Nikolom Mandićem, izjavljujući svima svoje zadovoljstvo na srdačnom dočeku.¹

Car je zatim ušao u vagon dvorskog voza, uz burno i dugotrajno klicanje, koje nije prestalo sve dok se voz nije izgubio iz

vidokruga. Tog jutra, 3.juna 1910., car je krenuo na putovanje u Mostar.

Povodom carevog boravka u Bosni i Hercegovini, Sarajevski list je objavio nekoliko pjesama. Iz Tuzle se pjesmom Narodna himna javio Nedeljko Miladinović. U ime školske omladine grada Saraeva, pjesmu Ave Caesar! Caru je posvetio baron Rudolf Maldini – Waldenhainski, učitelj u Sarajevu. Treću pjesmu pod naslovom Pozdravnica (U spomen dolaska Njegova Veličanstva Cara i kralja) spjevalo je Lazar Lucić iz Sarajeva, dok je četvrta pjesma objavljena bez naslova, a autor se potpisao pod pseudonomom S.R.²

U vrijeme posjete cara Franje Josipa u Sarajevu, u znatnoj mjeri je zabilježena povećana prodaja dnevnih listova. Neposredno nakon izlaženja iz štamparije cijelo izdanje bilo je u kratkom vremenskom roku rasprodano. Prodavači su procjenjivali da su još toliko novina mogli prodati da je naklada bila veća. To je ujedno i bio znak sa kakvim je oduševljenjem publika pratila novinske izvještaje o carevoj posjeti. Mnoge sarajevske novine na dan dolaska cara, pojavile su se u svečanom izdanju sa njegovom slikom na naslovnoj strani.³

Za doček cara Konjic je bio svečano okičen a stanica posebno uređena. Na njoj se okupilo mnoštvo naroda, vojni i gradski činovnici, zapovjednik 16. korpusa, general u Zadru maršal Fanta, okružni predstojnik u Mostaru Gyurkovicz, kotarski predstojnik u Konjicu Sokrat Petrović Petraki, žandarmerijski zapovjednik Alfred Grisel. Na peronu se nalazila postrojena počasna četa. U 9 sati dvorski voz je stigao u grad. Kad je car istupio iz voza narod ga je pozdravio sa velikim oduševljenjem. On je nakon toga primio predstavku zapovjednika 16. korpusa, okružno predstojnika u Mostaru, kotarskog predstojnika u Konjicu i žandarmerijskog zapovjednika. Nakon

¹ Odlazak Njegovog Veličanstva iz Sarajeva, Sarajevski list, br. 133, 3. juna 1910., 2. Uspomene i utisci koje je car nosio iz Sarajeva, jasno su bili izraženi u njegovim riječima koje je telegrafom dan ranije uputio kćerki Mariji Valeriji u Beč: Osjećam se jako sretan nad ovim doživljajima koji su me za mnoga godina podmladili. (Tri dana u Sarajevu, Sarajevski list, br. 133, 3. juna 1910., 1).

² Sarajevski list, br. 132, četvrtak, 2. juni 1910., 1 – 2.

³ Ibid, br. 137, utorak, 7. juni 1910., 3.

Ukrašeni Mostar dočekuje cara Franju Josipa I

što je car izvršio smotru počasne čete, pozdravio ga je gradonačelnik Konjica Džaferbeg Sulejmanović sljedećim riječima:

*Vaše carsko i krajevsko Apostosko Veličanstvo!
Na granici ponosne Bosne i Hercegovine pozdravljuju stanovnici grada Konjica Vaše Veličanstvo osjećajima najveće radosti i oduševljenja i izjavuju Vam kao svome milom vladaru u najdubljem strahopštovanju svoju neizmjernu privrženost, odanost i sinovlju ljubav.*

Neka milostivi Bog podari Vašem Veličanstvu još mnogo sretnih i zadovoljnih godina!

Njegovo Veličanstvo, naš najmilostiviji Car i kralj Franc Josip I. Živio! Živio! Živio!

Na riječi gradonačelnika car je odgovorio:

Zahvaljujući Vam gospodine gradonačelniče, na vjernom i odanom pozdravu na hercegovačkom zemljištu, uvjeravam građane Vašeg lijepog grada o mojoj blagonaklonosti i milosti.

Nakon toga car je razgovarao sa zvaničnicima Konjica, zadržavši se oko 15 minuta. Zatim je ušao u dvorski voz, koji je, uz burno klicanje i ovacije stanovnika grada i okoline, krenuo prema Mostaru.⁴

U 10 sati i 27 minuta dvorski voz je stigao u Jablanicu. Na lijepo okićenom kolodvoru bila je postrojena počasna četa 4. pješadijskog puka. Car

je izašao iz voza, pozdravljajući prisutne članove gradske uprave, a zatim se kratko zadržao u razgovoru sa njima. Nakon pet minuta je ušao u dvorski voz i nastavio vožnju.⁵ U članku pod naslovom jedna prirodna careva bista u Hercegovini bečki list Neue Zeitung je ukazivao čitateljima na čudo prirode. U Hercegovini, oko jedan kilometar od željezničke stanice u Jablanici, nalazilo se stablo visine 15 metara, na čijem se jednom dijelu formirala u poluprofilu silueta cara Franje Josipa, na kojoj se mogla prepoznati njegova kapa, crte lica kao i podignuta ruka, zaključujući da je priroda prije stanovništva napravila carski spomenik.⁶

Mostar je već bio spreman za svečani doček. U Proglasu građanima Mostara koje je gradsko poglavarstvo objavilo 20 maja, navedeno je:

Građani Mostarci !

Javlja Vam se radosna vijest, da Njegovo Carsko i Kraljevsko Veličanstvo, naš Premilostivi Vladar Franjo Josip I dolazi u naš grad Mostar u petak dne 3. juna 1910. U 12 sati i 9 minuta poslije podne, te će nakon boravka od nekoliko sati povratiti se isti dan u 6 sati i 30 časa poslije podne. Glas o dolasku Njegova Veičanstva radosno je odjeknuo širom cijele Bosne i Hercegovine, jer je to obzirom na njegovu starost i naporni put osobiti znak Njegove Previšnje milosti i ljubavi nasprama nama.

Građani Mostarci!

Ovo gradsko poglavarstvo uvjereni je, da i u Vama kuca srce od radosti željno iščekujući čas, kad će naš Premilostivi Vladar doći među nas, da Mu se poklonite i da dadnete pred Njim oduška radosti, što Ga možete vidjeti, pa se stoga nada, da ćete to i vanjskim načinom manifestovati te da ćete taj dan u svečanom odijelu uz potpuni mir i red, pokoravajući se članovima odbora za doček Njegova Veičanstva i sigurnosnim organima, dočekati Njegovo Veličanstvo. Nadalje, da ćete ovom poglavarstvu poći na ruku gdje mu ne bi moguće bilo očistiti sokake, pripaziti na čistoću istih, a osobito u kućama gdje stanujete te da će svaki od Vas okititi svoje kuće i trgovine zastavama, a prozore serdžadama, čilimima i cvijećem.

⁵ Sarajevski list, ibid; Bosnische Pot, ibid; Auf dem Wege nach Mostar, PESTER LLOYD, Nr 132, Samstag, 4. juni 1910, 3.

⁶ Eine natürliche Kaiserbüste in der Herzegowina, Die Neue Zeitung, Nr. 151, Wien Samstag, den 4. Juni 1910., 4.

Djeca pozdravljaju cara Faranju Josipa I u Mostaru

Napokon, oko 9 sati prije podne istoga dana neka se obustavi svaki promet teretnim kolima i tovarnim konjima, do 7 sati na večer. Ovo gradsko poglavarstvo nada se, da će građanstvo izići u susret njegovoj želji te da će se pokazati dostojno Previšnjeg dolaska Njegovog Veličanstva.

U Mostaru, dne 29. maja 1910. Gradonačenik Mujaga Komadina, v.r.⁷.

Povodom carevog dolaska u Mostar propisane su posebne sigurnosno-policjske mjere.

- Zabranjen je boravak na krovovima, sjedenje na prozorima, ili ogradama na balkonima, stajanje ili sjedenje na ogradi čuprija i sl.
- Na otvorene ulične prozore nije se smjelo postaviti cvijeće u vazama ili drugim posudama.
- Morali su se dobro pričvrstiti otvoreni prozori, žaluzine i sl.
- Na balkonima je smjelo da se nalazi samo onoliko osoba da to ne predstavlja preveliki teret.
- Nije bilo dozvoljeno postavljanje stolova, stolica, klupa, sanduka i sličnog na javnim ili neograđenim privatnim zemljиштимa.
- Bilo je zabranjeno penjati se na drveće ili stubove.

⁷ ABH, ZVS, Prä. /2.771/ 1910., Gradsko poglavarstvo Mostar, 20. maja 1910.

- Svi suncobrani morali su biti uvučeni u dućane.
- Sa javnih puteva i mjesta morali su biti uklonjeni svi predmeti koji su ometali javni promet, kao što je to građevinski materijal, sanduci, bačve ili kamenje i tome slično.
- Strogo je bilo zabranjeno bacanje cvijeća, predavanje molbi i sl.
- Gledaoci su na ulicama smjeli stajati samo na trotoarima, dok je vozni dio morao biti prazan. Samo su osobe koje prave špalir i redari mogli stajati uzduž trotoara.
- Prolazak kroz špalir ili guranje protiv istog bilo je zabranjeno.
- Barjaci i ostali nakit kuća morali su se dobro i sigurno učvrstiti, da ne smetaju telefonskim žicama.
- Za vrijeme boravka cara, od 9 do 19 sati, obustavlja se svaki promet za pješake i kolima (sve vrste kola, automobile, koturača i jahača). Izuzete su bile samo one osobe koje učestvuju u dočeku cara ili se nalaze u njegovoj pratnji te posjeduju propusnicu radskog katarskog ureda.
- Naređeno je svim hotelima, hanovima, prenoćištima kao i stanodavcima i osobama koje iznajmljuju stanove ili sobe, da svakog gosta bez obzira na to da li su Mostarci ili ne, prijave u roku od 6 sati propisno

popunjrenom prijavnicom kod kotarskog ureda, u kojoj se nalazi tačno navedena putna legitimacija gosta. Za vrijeme boravka cara svaki stanodavac odgovarao je osobno za besprijkorno vladanje svoga gosta. Također je bio obavezan da sve što mu se na njegovom gostu učini sumnjivim, odmah prijavi gradskom kotarskom uredu.

- Kada car prođe gledaoci nisu smjeli odmah izaći na ulicu nego tek onda kada se špalir ukloni trebali su se udaljiti sporednim ulicama.
- Špalir je trebalo postaviti najkasnije jedan sat prije prolaska cara, a i promatrači su u isto vrijeme trebali zauzeti svoje mjesto. Zbog značaja samog čina dočeka i boravka cara u Mostaru, apelirao se na sve stanovnike da daju svoj doprinos poštjujući direktive i naloge oblasnih organa kao i mjere koje je propisao građanski svećani odbor.⁸

Pred carev dolazak Mostar je svakim danom poprimao sve svečaniji izgled. Cara je trebalo dočekati na dostojan način. I doista, što je bilo čilima u Mostaru, od onih najfinijih persijskih od svile, pa do običnih narodnih tkanih – sve to bio je upotrijebljeno da se taj put grad svečano okiti. Kod najljepše džamije u Mostaru, Karađozbegove, ulaz je pretvoren u predivnu kapiju od najljepših persijskih čilima. Od džamije nadalje, uskom ulicom koja je vodila do Glavne ulice, prolazilo se kroz tune od čilima, kojima su bile obložene stare zidine što je odavalо jedinstven utisak.⁹

Glavna mostarska ulica šarenila se od čitave šume zastava zastavica, zelenih vijenaca i čilima, pa je Mostar izgledao kako nije izgledao nikada do tada. U toj ulici Muslimani su podigli dva prekrasna slavoluka i sve svoje kuće i dućane okitili zastavama i čilimima. Svaki stari ostatak zidina prekriven je čilimima, a svaka kuća i dućan su ukrašeni što se bolje moglo. Kod Suhodoline, gdje je bila Srpska banka i gdje su počinjali dućani mostarskih Srba, podignut je veliki slavoluk i ukrašene kuće i dućani. Cijeli sokak prelivao se u šarenim bojama. Na terasi Komadine kuće određeno je mjesto za srpsko pjevačko društvo Gusle,

Car Franjo Josip sa pratnjom na Starom mostu

da pozdravi cara svojom zastavom i Carevkom. Ispod terase su bili srpski građani i korporacije. Šuma nakita je bila sve do sokačića na desno, koji se spuštao prema Starom mostu.¹⁰

Velike zasluge za izuzetno okičeni grad su imali komiteti triju konfesija na čelu sa gospodom Ibrahimom Kajtazom, Smailagom Ćemalovićem, Lucanom Greitsom, Svetozarom Čorovićem, Đurom Džamonjom i Nikolom Smoljanom. Dekoracije su besplatno dostavljene od firme Ibrahim und Hadži ef. Kajtaz, a firme Ribica, Effice und Consorten su dostavljaljai besplatno potrebno drvo, a gradonačelnik Mujaga Komadina je svim siromašnim Muslimanima poklonio zastave. Glavne zasluge za aranžiranje i dekoriranje grada su padale okružnom predstojniku Gyurkoviczu, koji je neumorno radio na njegovom uređenju.¹¹

Prema program putovanja bilo je predviđeno, da će se car sa pratnjom do Starog mosta dovesti u kočiji, a zatim će da siđe da ga razgleda. Put je bio cijelom dužinom dostoјno ukrašen. Najljepši i najfiniji persijski i domaći čilimi položeni su po putu u dužini oko 400 koraka, preko

8 Sarajevski list, br. 124, četvrtak 26. maj 1910., 2.

9 Karađozbegova džamija, Sarajevski list, br. 135, subota 4. Juna 1910., 2. Vorbereitungen in Mostar, PESTER LLOYD, Nr 132, Samstag, 4. Juni 1910., 3.

10 Sarajevski list, ibid. Glavna ulica.

11 Ibid.

cijelog Starog mosta do na desnu obalu Neretve.¹² Na drugoj strani Mostara, koju presjeca bučna Radobolja, a koja je oduvijek bila zelena oaza, postepeno se razvijao novi Mostar: prostrano, zeleno predgrađe koje je bilo posebno ukrašeno. I Crkvena ulica (Đeriz) sa svojim starinskim kućama i dućanima, okitila se zastavama, zelenilom i starinskim čilimima. Na rondou šetališta bio je podignut visok obelisk sa pozlaćenim carskim orlom sa širokom osnovom. Odatle se car trebao odvesti do Biskupova dvora, zatim zaokrenuti nazad te svratiti u Liska ulicu pa duž tračnica doći do kolodvora prilikom odaska iz Mostara. Pred Hrvojevim domom hrvatski građani podigli su svoj slavoluk. Ukupno su u gradu podignuta četiri slavoluka – po jedan muslimanski, gradski, srpski i jedan hrvatski. Sa veikim nestrpljenjem počelo je okupljanje stanovništa na kolodvoru, da svečano dočeka cara.¹³

Desno i lijevo oko gradskog slavoluka poredali su se predstavnici i mostarskih korporacija i odjeljenje sarajevskih veteranu sa svojom zastavom.

Iza kolodvora stajala je pripremljena dvorska kočija i carski perjanici na konjima. Pred samim kolodvorom na peronu rasporedila se počasna četa pješadije sa kapelom, a od mjesta gdje će se salonski vagon cara zaustaviti, od počasne čete do carskog paviljona, bio je postavljen dugački, uski čilim. Gospoda se bila grupirala od paviljona na lijevoj strani, a na čelu su se nalazili mostarski biskup Pasko Buconjić, mitropolit Zimonjić i mostarski muftija Riđanović. Tačno u 12 sati oglasili su se topovi sa Huma i ostalih tvrđava, najavljujući carev dolazak. Nakon što je izašao iz voza, car se uputio prema počasnoj četi, primivši report kapetana, a zatim i Vojne komande iz Mostara. Razgledavši počasnu četu car je nastavio put do carskog paviljona, gdje je gradonačelnik Mujaga Komadina glasnom i jasno izgovorenom besjedom pozdravio prvi dolazak cara u Hercegovinu i Mostar, nakon čega se sa svih strana zaorilo gromko Živio!

Na pozdravni govor car je odgovorio sljedećim riječima:

*Hvala Vam najtoplje na dobrodošlici vjerno odanih građana Mostara, a odazivam joj se iskrenom žejom, da vam grad uspješno napreduje.*¹⁴

Stari običaj Slavena bio je da se pri putovanju gostu ponudi so i hjeb kao znak dobrodošlice. Gostu se davao znak da je dobrodošao i da nije nepoželjan. Nažalost, taj lijepi običaj je bio, kao i mnogi drugi, potisnut. Držeći se starih običaja, sedmogodišnji gradonačenik sin Edhem Komadina i petogodišnja djevojčica Fatima Kajtaz ponudili su caru na srebrenoj siniji hjeba i soli, a djevojčice Ruža Čokorilo i Smiljka Smoljan bukete cvijeća. Smješći se car je odomio komadić hljeba, umocio ga u so i okusio, po starom običaju.¹⁵

Zatim je primio cvijeće i pomilovao djevojčice.¹⁶

U samom paviljonu gradonačelnik Mujaga Komadina je predstavio dva dogradonačelnika, Šolu i Smoljanu, a nakon toga car je oslovio biskupa Buconjića, mitropolita Zimonjića, arhimandrita Gaćinovića i mostarskog muftiju Riđanovića. Niže njih se poredao dug niz pravoslavnog svećenstva iz Mostara i Hercegovine, potpredsjednik srpsko – pravoslavnog eparhijskog upravnog savjeta Jovo Tuta sa članovima savjeta, okružni predstojnik M. Gyurkovicz, kotarski predstojnik Defterdarević, Marczel sa činovništвom, pa dalje, muslimanska, hrvatska i srpska društva i korporacije.¹⁷

Car je sa zemaljskim poglavaram Varešanim uz pratnju svojih gardista na konjima, ušao u guste redove publike, praćen sa tri zajednička ministra. Uz najveće oduševljenje stanovništva, car se dovezao do hotela Narenta i stao na stepenice.¹⁸ Zbog velike vrućine odustao je od dijela programa da pred njim defiluju čete, nego se

¹⁴ Doček Cara – kralja, ibid, 3; Die Ankunft des Kaisers, Bosnische Post, Nr 125, Sarajevo, Samstag den 4. Juni 1910., 1.

¹⁵ Die Neue Zeitung, Wien, Dienstag, den 7. Juni 1910., 5.

¹⁶ Tim povodom car je malom Edhemu poklonio zlatni sat, a djevojčicama broševe sa carskim inicijalima u briljantima, Sarajevski list, ibid.

¹⁷ Ibis. Der Kaiser in der Herzegowina, Bosnische Post, Sarajevo, Samstag den 4. Juni 1910., 1.

¹⁸ U hotelu Narenta cara je pozdravio hotelijer Haramy, a za njegov trud u vezi sa organizacijom car mu je dodijelio iglu sa briljantima i carskim inicijalima koja se nosi na prsima. Der Kaiser in der Herzegowina, Bosnische Post, Nr. 125, Sarajevo, Samstag, den 4. Juni 1910., 1.

¹² Ibid, 400 metara čilimova.

¹³ Ibid, Priječka strana.

Vožnja cara Franje Josipa mostarskim ulicama

odmah uputio u prostorije hotela, gde je uskoro počelo poklonstvo raznih deputacija.¹⁹

Caru se prvi poklonio biskup Paskal Buconjić riječima:

Vaše Veličanstvo!

Sretan sam da mogu Vaše Veličanstvo pozdraviti na hercegovačkom tlu, kao predstavnik i katolički biskup katoličanskoga pučanstva, koje već četiri stotine godina vapije za dinastijom Habsburga. Veličanstvo! Primite srca Hercegovaca katolika Hrvata, koji će svegjer kucati za Boga, za katoličku dinastiju Habsburga, sa hrvatskim narodom.

Na te riječi car je odgovorio:

Radosno primam poklonstvo rimokatoličkog svećenstva biskupije mostarske i trebinjske, te Vam zahvaljujem što ste došli i što ste Mi podastrli uvjerenje o Vašoj vjernosti.

Ja poznajem i cijenim vazda iskazane vjerne osećaje rimo-katoličkog svećenstva, te se uzdam, da ćete Vašu visoku zadaću vršiti čuvajući interes države i crkve, bez da se mir između raznih vjeroispovijesti ove lijepe zemje poremeti. Molim

Boga, da nam blagoslovi Naše težnje, za općim dobrom.²⁰

Kad je car završio govor odjeknuo je buran aplauz. Nakon toga obratio se mostarski mitropoit Petar Zimonjić:

Vaše carsko i kraljevsko Apostolsko Veličanstvo! Prilikom sretnog dolaska Vašeg carskog i kraljevskog Veličanstva u Hercegovinu, hita i srpsko-pravoslavno sveštenstvo i srpsko-pravoslavni narod ovog kraja, da pozdravi Vaše Veličanstvo sa:

Dobro nam došli, premilostivi Gospodaru! Srpsko-pravoslavno sveštenstvo i narod u Hercegovini gajeći osjećaje podaničke vjernosti i homagijalne odanosti prema osvećenoj osobi Vašeg Veličanstva, i prejasnog vladajućeg Habsburškog doma, gaji ujedno i pouzdanu nadu i tvrdovođenje, da će pod moćnom i pravednom zaštitom Vašeg Veličanstva moći slobodno i unaprijed očuvati i razvijati svoju pradedovsku i svoju srpsku narodnu individualnost.

Svaki dan, naša pravoslavna crkva podže tople

²⁰ Poklonstvo deputacija u Mostaru, Večernji sarajevski list, br. 136, ponedjeljak 6. juni 1910., 1. Namjera biskupa Buconjića da u svom govoru zatraži ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom je, nakon upornih zahtjeva okružnog predstojnika Gyurkovica, otklonjena. (ABH, ZVS, Präs. 2.818/1910., Kaiserreise. Konzept der Huldigungspräche, Mostar, 21. Mai 1910.).

¹⁹ Ibid. Opisujući doček cara u Mostaru dopisnik lista PESTER LLOYD navodio je činjenicu da je temperatura dospila 50 stepeni Celziusa (PESTER LLOYD, Nr. 132, Samstag, 4. Juni, 4).

molitve k Ocu nebeskom za dug život i sretno vladanje našeg prejasnog i najmilostivijeg vladara, Cara i kralja Franca Josifa i na slavu i ponos silne i možne Austro-Ugarske monarhije i naše uže otadžbine Bosne i Hercegovine, i te molitve ponavljamo mi i u ovom svečanom času i kličemo: Bože živi, čuvaj Bože, cara našeg i naš dom.

Nakon burnog klicanja prisutnih car je odgovorio:

Hvala Vam srdačno na izjavi Vaše vjernosti i odanosti Meni i Mome domu, te Vas uvjeravam o Moj trajnoj očinskoj blagonaklonosti i zaštiti Vaše crkve i vjere. Računam, da će Me podupirati u Mojim težnjama koje idu zatijem, da se očuva mir među raznim vjeroispovijestima na dobro ove zemlje. Neka ovaj Naš zajednički rad nebeski tvorac blagosloví.²¹

Ponovo su odjekivali burni poklići, a zatim se caru pokonio i obratio mostarski muftija Hadži Abdulah Riđanović:

Vaše Veličanstvo!

Kao muftija mostarski stupam sa glavnim ulemom, muderisima, imamima i hatibima grada Mostara i Hercegovine pred Vaše Veličanstvo, da Vam se poklonimo i da zamolimo Vaše Veličanstvo i za daljnju Previšnu zaštitu vjeriskih interesa nas Muslimana. Bog veliki neka štiti i živi Vaše Veličanstvo! Bog veliki neka Vašu sijedu vladarsku glavu obaspe svakom srećom! Bog veliki neka uzvišeni i teški vladarski rad Vašeg Veličanstva vodi putem pravde i čovjekoljublja.
Amin! Amin! Amin!

Nakon toga car je odgovorio:

Radosno primam poklonstvo vjerskih zastupnika hercegovačkih muslimana. Svima Hercegovcima islamske vjere Moj pozdrav i uvjerenje o Mojоj nepromjenjivoj blagonaklonosti i milosti.²²

Zatim je poklonstveni pozdrav caru uputio predsjednik jevrejske vjerske općine u Mostaru Adolf Himplauer:

²¹ Večernji sarajevski list, br. 136, ponedjeljak 6. juni 1910., 1; Die Huldigungaudienzen, Reichpost, Nr 152, Wien, Samstag, 4. Juni 1910., 6.

²² Ibid. Der Empfang der Huldigungsdeputationen, Bosnische Post, Nr 125, Sarajevo, Samstag den 4. Juni, 2.

Carsko i kraljevsko Apostolsko Veličanstvo! Ganuti milošću iskazanom Previšnjom posjetom, pohrlismo, da u ime mostarskih domaćih i austro-ugarskih Jevreja Vašem Veličanstvu izrazimo čuvstva lojalnosti i nepokolebljive vjernosti.

Veličanstvo! Strahopocitanjem i harnošću spominjemo se Previšne milosti, naime onih jevrejskih mandata što nam se objezbjedilo u bosansko-hercegovačkom saboru.

Molimo prepokorno, da nam Vaše Veličanstvo i u buduće Previšnju milost podari.

Veličanstvo! Dižemo naše molitve svemogućem Bogu, da Bog poživi i štiti Vaše Veličanstvo, na mnogo godina za dobro Vaših podanika i cijelog čovječanstva.

Živjelo Njeg. carsko i kraljevsko Apostolsko Veličanstvo Franjo Josip I! Živio! Živio!

Na te riječi car je odgovorio:

Radujem se da mogu primiti Vaše odaslanstvo i rado primam izjavu Vaše lojalnosti i vjernosti. Budite uvjereni i u naprijed o Mojоj blagonaklonosti.²³

Zatim se caru obratio gradonačelnik Mujaga Komadina:

Vaše car. i kraljevsko Apostolsko Veličanstvo! Općinsko vijeće glavnog grada Mostara i predstavnici svih gradskih općina u Hercegovini poklanjaju se u najdubljoj podaničkoj pokornosti Vašemu Veličanstvu i podastiru svoju preponiznu zahvalu na Previšnoj milosti dolaska Vašeg Veličanstva u našu zemlju. Previšne odlikovanje, kojim je Vaše Veličanstvo Svojim dolaskom u glavni grad najmilostivije počastilo našu zemlju, nov nam je dokaz očinske brige i staranja Vašeg Veličanstva za naš narod i našu zemlju. Toj previšnjoj brigi imade glavni grad, a i ostali gradovi Hercegovine, da zahvale svoj zamjerni napredak i razvitak, pa nam ovaj novi dokaz Previšne naklonosti i ljubavi Vašeg Veličanstva, nove, pojačane nade i za budući ekonomski i prosvjetni razvitak našijeh gradova. Neka Bog svemogući poživi Vaše Veličanstvo, našeg najpremilostivnijeg vladara do skrajnjih granica ljudskog života. Živio! Živio! Živio.

²³ Večernji sarajevski list, ibid, 2; Bosnische Post, ibid, 2.

Na te pozdrave car je odgovorio:

Hvala Vam na poklonstvu koje Vaše vjerne osjećaje izražava i koje Ja sa osobitim zadovoljstvom primam, te želim, da ovaj stari historički grad kao i ostale za napretkom težeće općine ove lijepo zemlje istraju na uspešnoj stazi kulturnog napretka, te da nađu jamstvo njihove dobrobiti i njihovih pravih interesa u prijateljskoj slozi stanovništva i u mirnom zajedničkom radu.

Zahvalujem Vam ponovo na srdačnom dočeku.²⁴

Nakon toga poklonstveni pozdrav caru uputio je predsjednik vakufske komisije u Mostaru, Muhammed ef. Karabeg:

Vaše carsko i kraljevsko Apostolsko Veličanstvo! Predstavnštvo Vakufske-mearifskih povjerenstava iz sve Hercegovine dolazi u najponiznijoj podaničkoj odanosti pred Vaše Veličanstvo, da Vam se pokloni pri Previšnjem Vašem dolasku u našu zemlju i da Vam zaželi: Dobro nam došli! Ujedno uzimamo ovu sretnu priliku, da Vašem Veličanstvu izrazimo duboku zahvalnost islamskoga milleta na Previšnjem najmilostivijem odobrenju naše vjersko-mearifiske autonomije i da tu autonomiju i za u buduće preporučimo Previšnjoj zaštiti i naklonosti Vašega Veličanstva pri dalnjem izgradњu iste.

Vaše Veličanstvo, našega najpremilostivijeg vladara, neka Bog poživi. Živio! Živio! Živio!

Na te riječi car je odgovorio:

Posebnim zadovoljstvom čujem od Vas, da se zahvalno sjećate islamskog autonomnog štatuta što sam ga odobrio, te želim od srca, da isti posluži na osiguranje i razvoj istinskih interesa i kulturnoga napretka musimanskog naroda.²⁵

Nakon tih riječi čuli su se burni poklici, a zatim se caru obratio predsjednik srpsko-pravoslavnih crkvenih opština Mostara Pero Šantić:

Vaše Veličanstvo!

Predstavnici srpsko-pravosavnih crkvenih opština u našoj kršnoj Hercegovini smatraju uz osobitu sreću, što danas u glavnom gradu uže otadžbine mogu stati pred svjetlo lice Vašeg Veličanstva, da Ga u ime svoje i u ime čitavog srpskog naroda

²⁴ Večernji sarajevski list, ibid, 2.

²⁵ Ibid.

ovdašnjeg pozdrave sa najsrdačnijom dobrodošlicom. Srečni su, što im se pružila prilika, da mogu uvjeriti Vaše Veličanstvo o čvrstoj odanosti i nepritornoj, velikoj ljubavi srpskog naroda prema prejasnom prijestolu i uzvišenom vladajućem domu, moleći Vaše Veličanstvo, da boravak u našoj otadžbini zadrži u prijatnoj uspomeni, i da svoju očinsku pažnju i naklonost prema srpskom narodu i nadalje ne uskrati. Završavajući ovaj iskreni pozdrav kličemo najoduševljenije: Neka živi Vaše carsko i kraljevsko Veličanstvo! Živio! Živio! Živio!

Na te riječi car je odgovorio:

Zahvalujem Vam na Vašem poklonstvu i uvjerenjem Vas o Mojoj brizi i blagonaklonoj zaštiti, koje jednako zahvataju svakoga od Mojih podanika bez razlike konfesije. Svetogući Bog štitio Vas i Vaše jednovjernike.²⁶

Nakon ovacija prisutnih, poklonstvene pozdrave caru je uputio gradski podnačelnik Smoljan, koji se obratio ispred mostarske katoličke laičke deputacije:

Vaše Veličanstvo.

Premilostivi care i kralju!

Srce mi drhće od strahopočitanja, radosti i zahvalnosti, što nam je Vaše Veličanstvo, koje velikodušno i očinski gleda i bdije nad dobrima sviju naroda slavne i velike austro-ugarske monarhije, iskazalo preveliku sklonost pa došlo u tim godinama k nama, da nas vidi i osobno primi od nas iskrena i topla čuvstva najodanije privrženosti i sinovske ljubavi.

Svjetli care i kralju!

Primite na moja usta u ime katolika i Hrvata grada Mostara izraz tog neograničenog povjerenja Vašoj uzvišenoj osobi i slavnoj Habsburškoj dinastiji.

Živjelo Njegovo Veličanstvo, premilostivi car i kralj Franjo Josip I.

Nakon burnih pozdrava publike, car je odgovorio:

Primam sa osobitim zadovoljstvom i zahvalnosti izraz vjernosti i odanosti čestitih rimo-katolika Hercegovaca.

Osvjedočen, da će Vas u svako doba pripravne

²⁶ Ibid.

*naći, da Vašu dužnost ispunite, zahvaljujem Vam srdačno na uvjerenanju Vaše odanosti i vjerne privrženosti.*²⁷

Zatim je poklonstveni govor održao okružni predstojnik Maks Gyurkovicz:

*Carsko i kraljevsko Apostolsko Veličanstvo!
Deputacija mostarskog činovništva moli Vaše Veličanstvo, da izvoli primiti njezino preponizno poklonstvo i ponovljeni zavjet nepokolebive vjernosti i poslušnosti. Vjerno misiji, što je u ovim zemljama preuzelo, činovništvo viđa najvišu i najljepšu nagradu svoga rada u milosti i blagonaklonosti Vašeg Veličanstva. Toga uvijek dostojni biti, to je zadaća našeg života, pa molimo providnost božju: Bože pozivi, Bože štiti našeg cara, našega kralja.*

Car se zahvalio na poklonstvu sljedećim riječima:

*Živo se radujem, što mogu primiti hercegovačko činovništvo, čijem je savjesnom i vjernom ispunjenju dužnosti povjerena uprava ove zemje. Primiti za Vaše poklonstvo i za Vaš požrtvovan i uspešan rad Moju osobitu zahvalnost i izraz Moga potpunoog priznanja.*²⁸

Nakon što je završen prijem poklonstvenih deputacija, u 14 sati i 30 minuta u hotelu Narenta bio je organiziran dvorski objed na koji je bila pozvana 51 osoba. Pored cara su bila prisutna i tri zajednička ministra Monarhije – ministar Aehrenthal, ministar von Schönaich, baron Burian, general Marijan Varešanin, baron Benko, biskup Buconjić, franjevački provincijal Begić, mitropolit Zimonjić, predsjednik srpsko-pravoslavne crkvene opštine Šantić, muftija Riđanović, predsjednik vakufske komisije Karabeg, predstojnik okruga Gyurkovicz, predstojnik Defterdarović, gradačelnik Mujaga Komadina, dogradonačelnici Smoljan i Šola, general Fanta, kao i više štabnih oficira. Za vrijeme objeda u parku iza hotela svelala je vojna kapela.²⁹

Na meniju su se nalazili: Potage Comtesse, Tartelettes Perigord, Filets de turbot a la veenetine, Piece de boeuf et boeuf a la mode, Chaudtroid de coq des bois, Champagne cup, Poularesses de

²⁷ Ibid.

²⁸ Sarajevski list ibid.

²⁹ Das Hofdiener, Reichpost, Nr. 152, Wien, Samstag, den 4. Juni 1910., 7.

Styrie, salade, compote, Asperges en branches, Riz a l' Imperatrice, Fromage, Glaces aux oranges et an cafe, Dessert.³⁰

Dok su dvorski funkcioneri spremali svečanu trpezu za objed, mostarske gospođe zavirivale su kroz otvoren prozor u dvoranu, da vide carsko posuđe. Dopisnik Sarajevskog lista prisustvovao je tim scenama, nastojeći da im da dodatna objašnjenja. *Eno, ondje će sjediti Car. Ono pred njim je od zlata za svijeće, to je najveće posuđe, a ovo ostalo je manje. A vidi, gospo, ove pozlaćene tanjure, činije, itd. Ama nije to najljepše i najcjenje što u Cara ima. Ko će onu baštinu iz carskog dvora prenijeti u Mostar ?! Ovo je samo posuđe za carske putove. Sve se to baška nosi za Njega i baška se kuha i peče. To je Njegova kuhinja, to je sve Njegova čeljad, koja ga prati.*³¹

Dok je trajalo poklonstvo a zatim ručak u hotelu, publika je zauzimala mjesto na ulicama kuda se trebao provesti car. Više od 20.000 osoba činilo je špalir u uskim mostarskim ulicama kojima je trebao proći. On je izašao iz hotela u 15 sati, sjeo u kočiju, te otpočeo vožnju kroz Mostar.

Bio je to pravi triumfalni pohod cara kroz gusti red njegovih najmlađih podanika, koji su ga oduševljeno pozdravljai. Car im se klanjao i vojnički salutirao, izražavajući svoje zadovoljstvo.³²

Za pola sata se provezao kroz Mostar, primajući poklonstvo naroda pod vedrim nebom. Kad je po čliimima prešao Stari most razgledao ga je i sa druge strane zadovoljan onim što je vidio. Tu ga je čekala druga kočija i odvezla do Radobolje. Odatile, car se u povratku odvezao u Stefanijino šetalište, pa tamo iza Biskupova dvora zaokrenuo nazad i kroz Liska ulicu, duž željezničke pruge, došao na Kolodvor, gdje se gospoda okupila na oproštaj.³³

Prije odlaska iz Mostara carev salonski vagon opremljen je sa sredstvima za rashlađenje, da bi se u kupeu vagona postigla podnošljiva temperatura.³⁴

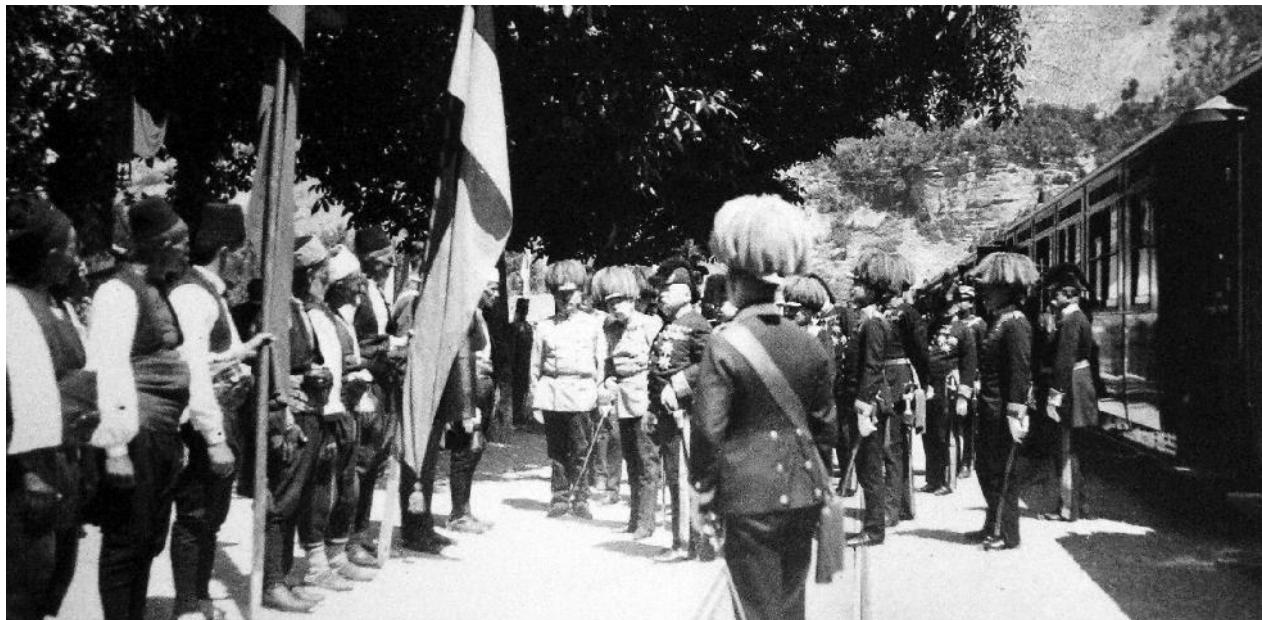
³⁰ Bosnische Post, Nr 125, Sarajevo, Samstag, 4. Juni 1910., 3.

³¹ Spomen na 1910. godinu, u našoj sredini, Bošnjak. Kalendar za 1911. godinu, 69.

³² Rundfahrt durch die Stadt, Bosnische Post, Nr 125, Sarajevo, Samstag, 4. Juni 1910., 7.

³³ Sarajevski list, br. 135, subota 4. juna 1910., 2.

³⁴ Bosnische Post, Nr 125, Sarajevo, Samstag, 4. Juni 1910., 3.

Doček cara Franje Josipa I u Jablanici

Car je gradonačelnika Mujagi Komadini izrazio svoje posebno zadovoljstvo, zbog dočeka u Mostaru, srdačno se zahvaljujući stanovništvu grada. Uz oduševljeno klicanje naroda i pucnje topova sa Huma, dvorski voz je malo poslije 16 sati, krenuo nazad u pravcu Beča.³⁵

Vojislav Šola, vođa hercegovačkih Srba, izjasnio se dopisniku ista Bosnische Post da je i sam bio iznenaden dočekom cara koji je priredio Mostar. Tvrdio je da su pozdravi srpskog naroda svome caru bili pravi i iskreni, što pokazuje da se sa tim narodom može sve učiniti ukoliko se pravedno tretira. Smatrao je da careva posjeta neće ostati bez posljedica za nacije, i da su sada svi ujedinjeni kroz ljubav prema caru.³⁶

Smail Ćemalović, vođa muslimanskih demokrata u Hercegovini, nagasio je da je car na hercegovačke Muslimane načinio takav utisak da se oni, dok se car nalazi u njihovoј sredini, osjećaju sretnim, uvjereni da to putovanje može narodu donijeti samo dobro. *Carevo blago srce neće dopustiti da narod bude više opterećen, danas između cara i njegovih Muslimana nema nesporazuma. Niko ne može tvrditi da su ovaciјe priređene caru aranžirane od strane vladinih krugova. Svi ovi dokazi ljubavi i počasti od muslimanskih krugova bili su spontani i iskreni, za njih niko sebi ne treba pripisivati zasluge.*³⁷

35 Odlazak Cara – kralja iz Bosne, Sarajevski list, br. 135, subota 4. juna 1910., 2.

36 Der herzegovinische Serbenführer über den Kaiserbesuch, Bosnische Post, Nr 125, Sarajevo, Samstag, 4. Juni 1910., 3.

37 Smail Ćemalović über die Kaiserreise, ibid, 3.

Putovanje u Bosnu i Hercegovinu

Dr. Friedrich Salomo Krauss (1859-1938), folklorist, pripovjedač i seksolog. Po nalogu prestolonasljednika Rudolfa i bečkog Antropološkog društva, proveo je godine 1884/1885. opsežna terenska istraživanja u BiH, pri čemu mu je kao sudskom tumaču za sve južnoslavenske idiome u Beču, od velike koristi bio njegov izvanredni jezični talent.

Njegove publikacije vezane za kulturno blago i narodnu epiku južnih Slavena učinila su je osobito zaslužnim za dragocjene istraživačke rezultate u okvirima balkanistike i pored bene indoeuro-peistike. Na taj je način još za života bio smatran „najboljim poznavaocem južnoslavenskog folkloра“. (J. Belović)

Kraussov prikupljeni materijal iz BiH je ogroman. Znatan dio je objavljen a neobjavljena građa čuva se u zbirkama na raznim mjestima.

Najbolji uvid u njegovo stvaralaštvo nudi knjiga: Raymond L. Burt „Friedrich Salomo

Krauss 1859-1938“, Selbstzeugnisse und Materialen zur Biobibliograph des Volkskundlers Literaten und Sexualforschers mit einem Nachlassverzeichnis. (Beč, 1990)

O svom boravku u BiH Krauss je podnio izvještaj Antropološkom društvu u Beču na skupštini u Klagenfurtu od 19-21. avgusta 1885. godine. Tekst je objavljen u časopisu „Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien“, Bd. XV. 1885., a štampan je i kao separat. Donosimo ga u prijevodu Enise Simić.

Etnografija kao nauka o duhovnom razvoju i duhovnom odrastanju i sazrijevanju naroda u odnosu na njihovo najdublje ustrojstvo, običaje i navike, narodno vjerovanje i sve što se veže uz to, ta nauka je u ovom smislu i obimu nova, iako još nije savremena.

Zapravo je još od Herodota do sadašnjosti bilo bezbroj putnika, koji su posjećivali strane zemlje i narode i o njima izvještavali. Takozvani putopisi mogu ponekad ponuditi prave podatke, ipak naša nova nauka se ne može sada i nikada tim zadovoljiti. Zahvaljujući izvršnim prijevoznim sredstvima sadašnjice narodi i zemlje su na ranije nezamisliv način približeni jedni drugima. Za etnografa nema više nikakvih čuda niti tuđine. Nauka etnografija svuda traga za duševnim pojavama u životu naroda, nastoji da u njihovu bitačno i temeljito pronikne.

Izvjesno je da je već mnogo toga na tom polju učinjeno, naime njemački istraživač je i ovdje kao i inače u poslovima duhovnog rada prokrčio put. Činjenica je da su nam sada narodi do u detalje poznati, od sjevernačkih Čukča (Rusija) do Patagonaca na krajnjem jugu Amerike, o kojima smo još prije pedeset godina imali samo bajoslovna saznanja. Nažalost i ovdje se potvrdila stara opaska da daleka tuđina više potiče na posmatranje i razmišljanje o njoj od domovine. To je lako shvatljivo, jer ono što je udaljeno, što bliјedi, što je nejasno izgovoren, zapali maštu i bodri više od onog što je tu u blizini, domorodno.

Ovim je objašnjiva žalosna činjenica, da su nam neke male zajednice naroda, koje na nikakav način nemaju dodira sa nama srodnim narodima, skoro poznatije od naših najbližih susjeda po zajedničkom porijeklu, jeziku, običajima i tradiciji blisko srodnih Slavena.

Zapitati će se u čudu: „Zar je moguće, da južni Slaveni nisu ništa učinili za to da se od njih samih dovoljno sazna o njihovom narodnom identitetu?“ Ovo pitanje je na mjestu isto kao i prigovor kojeg neki južnoslavenski pisci meni upućuju: „Ali to su sve same poznate stvari, o kojima i poneki seljak više zna od tebe!“

Naravno, izvjesne pojave barem u sadašnjosti djelomično su poznate svima, koji se drže svojih običaja i navika, baš kao što seljak poznaje biljke svojih livada, kao i skupljačica bilja svoje ljekobilje. Da li je, zbog toga seljak koji posije plod i ubire ga, da li je skupljačica bilja pored sveg svog osušenog bilja, botaničarka?

Južni Slaveni mogu se zapravo pohvaliti sa nekoliko izvrsnih zbirki narodne poezije, saga, bajki, izreka kao i dvjema većim zbirkama o njihovim običajima i tradiciji, ali kod njih ne nalazite pravu naučnu preradu ovog materijala, ništa više osim nekoliko pokušaja u tome.

Istraživaču se ovdje otkriva jedno pusto područje na ugari. Naše Antropološko društvo u Beču prihvatio se posla kako bi naučnu oblast Južnoslavenska etnografija svestrano i pažljivo istražilo.

Ohrabren od Društva objavio sam u njihovim časopisu „Mitteilungen“¹ dvije veće naučne rasprave o južnoslavenskim Pest-und Hexensange (Južnoslavenske sage o kugi i vještičarenju), a uskoro zatim ponovo po nalogu Društva na osnovu brojnih štampanih i neštampanih domaćih izvora, svoje veliko djelo: „Običaji i tradicija južnih Slavena“ (Sitte und Brauch der Südslaven). Objavlјivanjem jednog etnografskog upitnika o južnim Slavenima – upitnik sadrži oko hiljadu pitanja - Društvo je steklo osobito velike zasluge u okvirima istraživanja južnoslavenskog narodnog identiteta.

2.

Zapravo je na većinu pitanja bilo odgovoreno, no to samo nije moglo zadovoljiti, pa me Društvo poslalo u ljeto prošle godine na Balkan na etnografsko istraživačko putovanje, da bih tamo na licu mesta vršio istraživanja.

Nedavno sam završio svoje putovanje. Prošao sam dio Slavonije i Dalmacije, ali uglavnom okupaciono područje, Bosnu i Hercegovinu.

Put koji sam prešao ne iznosi više od tri hiljade kilometara. Na prvi pogled zasigurno malo u odnosu na utrošeno vrijeme. U brzini i samo prolazeći ne dobiješ značajne etnografske rezultate. Ovdje važi pravilo, neumorno posmatrati i opet posmatrati. Tajne života naroda moraju se oslušnuti, ne mogu se uhvatiti na brzinu.

Obišao sam riječne oblasti uz rijeku Bosnu sa njenim glavnim pritokama, Bobovača, Lašva, Tešanjka i Spreča, pa dalje područje Drine i Drinjače, Vrbasa, Neretve i Rame, Cetine i veći dio ravnobosnaskog Posavlja.

Imalo je to svoj dobar razlog, jer predio uz rijeke je gušće naseljen bogatijim stanovništvom koje se bavi obradom zemlje, kod kojeg se ispoljavanje narodnog duha življe aktivira nego kod čobana koji se nastanjuju kao pojedinci visoko u planinama. Međutim, ja sam posjetio i čitavu planinsku oblast Majevice i Treskavice, zatim na jugu Prolog pa sam išao od Livna preko visokog platoa Malovan sjeverno do ogranaka Kunara, Vitoroga, Ostrošča i Orahovice.

Plan putovanja je sigurno mogao biti svršis hodnije izrađen da mi je samo bilo moguće da se negdje, prije putovanja podrobnije upoznam sa etnografskim prilikama u zemlji. Zapravo ovdje se ostvaruje stara izreka u novoj verziji: „Ciganin i domaćin – ovdje etnograf, nađu svugdje ono najbolje.“ Uostalom, osmjejhivala mi se sreća na mom putovanje, jer sam sakupio etnografski materijal u ogromnoj količini i od neprocjenjive vrijednosti. Samo štampanje ovog materijala moglo bi obuhvatiti sedam tomova u velikom formatu. Nagovijestiti više od letimičnog obima ovog materijala, nije moguće unutar uskog okvira ovog predavanja.

Bosnu i Hercegovinu naseljava blizu 1.300.000 duša. Od toga su oko 600.000 muslimani, nešto manje pravoslavaca, oko 200.000 katolika i 5.000

¹ Odnosi se na časopis „Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien“. (Prim. prev.)

Jevreja španskog porijekla. Posljednji se služe međusobno u verbalnom ophođenju španskim jezikom, drže se prema ostalom stanovništvu strogo odvojeni i imaju svoje vlastite društvene i religijske običaje, koji u mnogo čemu odudaraju od običaja njemačkih Jevreja.

Jezik zemlje sastoji se uglavnom od dva nebitno različita dijalekta srpsko-hrvatskog pisanog jezika. Tačnije rečeno, prihvaćeni pisani jezik je netačno oponašanje posebnog hercegovačkog dijalekta, koji se govori oko Trebinja i Gacka.

Etnografski posmatrano, čovjek ima pred sobom jedan narod, a u stvarnosti se susreću tri prema religioznim shvaćanjima, odgoju i obrazovanju, strogo različite vjerske sekte. Samo za etnografa važe jezičke granice kao granice jednog naroda. Takvo shvaćanje može se naravno postići jednim sveopćim pristupom, kod visoko razvijene duhovne kulture jednog naroda.

Ako pitate jednog Nijemca ili Francuza ili Engleza: „Šta si ti?“ Nijemac će odgovoriti da je on Nijemac, Francuz da je Francuz, Englez da je Englez; upitate li isto jednog Bosanca on će se nazvati ili Muhamedancem, ili starovjernikom - pravoslavcem ili katolikom.

Svoj jezik zove Bosanac kao i Hercegovac *bosanski* ili samo *naški* (unsere Sprache). Ovaj „naš jezik“, vrti od svih mogućih turskih, arapskih, i dijelom perzijskih, njemačkih, grčkih, albanskih, talijanskih, rumunjskih i mađarskih naziva za najobičnije predmete iz svakodnevnog života. Svaka šesta riječ je tuđica. Kako imenice tako i vremena dobivaju slavenska kolebanja. U sintaktičkom odnosu turski jezik je višestruko uticao na slavenski, tako da se kasniji turski utjecaj i u narodnim sagama i bajkama činio neprepoznatljivim.

3.

Jedan etnografski kuriozitet čini rukopisna, naširoko proširena muslimansko-slavenska književna umjetnost. To su pjesme najčešće poučnog sadržaja urađene prema arapskom uzoru za školske potrebe.

Tu je svaka riječ pozajmica. Oblik i sadržaj ovih pjesama odudaraju posve slavenskom duhu. Ta mala umjetnička djela pisana su turskim pismom. Među muslimanima ih je preko 60 % koji čitaju i pišu turski. Starobosanska glagoljica je narodu nepoznata, samo je još uobičajena u

međusobnim kontaktima kod nekoliko muslimanskih plemičkih porodica npr. kod Čengića u Sarajevu i Ljubovića u Hercegovini. Budući da se trgovinom i zanatom skoro isključivo bave pravoslavci Srbi, prirodno je da cirilično pismo više od ijednog drugog dobiva na svakodnevnoj upotrebi. Seljak na selu koristi nasuprot tome umjesto pisma zarezane štapiće za saopćenja, pošto su zarezani štapići prema starim predajama, poznati u cijeloj zemlji. Štapići su napravljeni dijelom znakovima glagoljice, dijelom rimskih brojeva, a seljak u biti računa rimskim brojevima, skoro kao Rimjanin prije 2000 godina.

U Bosni živi bogatiji musliman u jednospratnicama, ne odveć sređenim drvenim kućama sa moćnim krovovima i tornjem. Prepoznatljiva je kuća svakog muslimana po šiljatim štangama za vremenske prilike na krovu i povisokoj ogradi koja brani pogled u dvorišni prostor. Siromašni žive, stanuju u niskim kolibama sa skromnim higijenskim uvjetima. Tako izgleda otjelovljena oskudnost. U Hercegovini su kod siromašnih i bogatih nastambe građene na dalmatinski način od kamena, jer je tri četvrtine zemlje užasno zbog posjećenih šuma. Tamo možeš putovati cijeli dan da ne nađeš stablo koje daje hladovinu. Hercegovina je dijelom okamenjeno siromaštvo.

Gradovi nisu ništa drugo do velika sela, čiji stanovnici žive od poljoprivrede i uzgoja stoke. Domaća industrija sada radi kao i stoljećima prije i može biti dovoljna stanovništvu koje nije zahtjevno. Kako su gradovi podignuti najčešće na obroncima strmih uzvišica ili u kanjonima, koji su bili zaštićeni jakim utvrđenjima, onda je samo nekolicini gradova moguć rast i razvoj. Svi su do jednoga zdravstveno nehigijenski.

Sela se sastoje od porodičnih imanja podosta udaljenih jedno od drugog od kojih neka imanja sama čine malo selo, budući da su prilično česta domaćinstva sa velikim brojem čeljadi. Tako naprimjer u selu Gornja Dragunja kod Srebrenika žive sedmorica oženjene braće Martinović sa svojim potomstvom i rođacima u jednoj kućnoj zajednici. U Hercegovini je tako društveno uređenje u porodici znatno rjeđe, jer nema prirodnih životnih uvjeta za velike porodice. Zamjenu za kućne zajednice čine bratstvo i pleme koji čvrsto povezuju manja domaćinstva uglavnom na vjerskoj osnovi. Značajne su među građevinama

u zemlji bezbrojne kule sa osmatračnicama i propali gradovi/utvrde, koji se svugdje sreću.

Gotovo na svakom brežuljku na svakoj uzvisini sa pogledom u daljinu nalazi se ili se nalazio trijem.

Rijetko su poznata imena ruina, nazivaju ih jednostavno *kula* ili *grad*.

Isto tako malo, tačnije rečeno, gotovo ništa, narod ne zna konkretno ispričati o starobosanskim grobljima i tumulima. Vidio sam skoro 12.000 takvih spomenika. Njihov broj u Bosni i Hercegovini mogao bi lako iznositi trostruko od toga.

Ova tama o prošlosti nalazi svoje objašnjenje u činjenici da je staro stanovništvo Bosne i Hercegovine moralo prije 200 godina ustupiti mjesto jednoj moćnoj najezdi novih doseljenika.

Nakon što su Slaveni muslimanske vjere, koji su činili temelj osmanske moći u Evropi, Mađari, Slavonci i Hrvati morali otići, povukli su se muslimanski Ličani u Gornju Krajinu od Banje Luke do Udbine, Skoplja, Livna i Glamoča; slavonski muslimani naselili su Hercegovinu, dok su muslimani iz Mađarske zauzeli čitavo Podrinje, kako sa srpske strane tako i bosanske - od Rače do Srebrenice, te Treskavicu do Olova i Maglaja i planinu Romaniju. Kršćansko stanovništvo Bosne i Hercegovine moralo je bježati pod tim naletom pa su se Bosanci naselili u Slavoniju i Hrvatsku, Hercegovci u Crnu Goru, Srbiju i Dalmaciju. Nasuprot tome doselili su se sredinom 18. stoljeća skoro stotinu hiljada Dalmatinaca u istočnu Bosnu. Objasnjava time dakle kako je u Slavoniji potisnuta stara ikavica, a u Dalmaciji hrvatski čakavski dijalekt bosanskohercegovačkim dijalektom, dok se ovaj posljednji svojim daljim geografskim širenjem uždigao do općeg jezika u komunikaciji južnih Slavena.

O ovim procesima dobije se najjasnije objašnjenje iz junačkih pjesama, koje se pjevaju uz gusle, jer i iseljenici i doseljenici su djela svojih predaka ovjekovječili u pjesmi. Nijedan narod na zemlji ne može se pohvaliti takvim bogatstvom/blagom epskih pjesama kao južni Slaveni, a među njima posebno Bosanci i još više od njih Hercegovci.

Ja sam sâm zabilježio preko 60.000 stihova samo epskih narodnih pjesama i to uglavnom Slavena muslimana.

Epsko pjesništvo bosanskih katolika sasvim zaostaje kao što je i sam katolik pod strogim

tutorstvom svojih duhovnika najmanje zadržao stare slavenske običaje i navade.

Beskonačno bogat i mnogostruk je način življenja pravoslavaca, koji sebe zovu Srbima.

Njihovo svećenstvo nije se ni najmanjim dijelom tako dobro isticalo obrazovanjem, i nije se do okupacije ni u čemu razlikovalo od ostalog stanovništva osim po dugoj bradi i dugoj kosi.

Svećenik je bio seljak, pastir ili trgovac kao i svaki drugi zemljak.

Crkveni ceremonijal nije učinio nikakav poseban utjecaj tako da se seljak još uvijek držao od davnina donesenih paganskih predstava o životu. Vile, divovi, mora, vještice i još mnoštvo takvih mitskih likova, za njih su isto tako kao i kod muslimana stvarna bića. Još pravoslavac slavi kao i njegov predak prije hiljadu godina svečanost kolijevke i staru slavu zimskog i ljetnog sunčevog kretanja. Sve tri sekte zajedno odane su praznovjerju, jednoj bezumnoj mješavini nepodnošljivih istočnjačkih i zapadnjačkih kuhinja strahova.

Krađa djevojke, ili blaže rečeno otmica, još je prilično česta i smatra se junačkim djelom.

Poligamiju sebi dozvoljavaju bogatiji muslimani. Žena je Bosancu besplatan sluga za sve. Čudnovat je u svakom slučaju prevladavajući običaj da djevojka sama dolazi u kuću svog izabranika. Takva se naziva *samodošla* ili *uskočica*. Vjenčanje se često obavi nakon više godina; pri tome roditelji uštede opremanje mladenke, a suprug skupu gozbu.

Epska pjesma Srbina je u biti osvetnička pjesma ugnjetavanog i očajnika, koji muslimana smatra slobodnim kao što je ptica. Iz toga su se razvila i pravna gledišta, koji u mnogome odudaraju od staroslavenskih. Veliki dio tih pjesama je urađen po izvjesnom šablonu i pun je nevjerovatnih pretjerivanja. Uostalom, osnova tih pjesama je već ranije sakupljena. Nije nikakva zla namjera ako tvrdim da se na osnovu tih srpskih pjesama ne smije ocjenjivati - vrednovati južnoslavensko narodno stvaralaštvo u svojoj sveukupnosti. Meni je bilo priušteno da na jednom beskonačno bogatijem i bistrijem izvoru narodnog pjesništva crpim, ustvari da otkrijem epsku pjesmu Slavena-muslimana.

Slavenski musliman je bio u odnosu sa sultonom u Carigradu kao feudalac/vazal prema vrhovnom davaocu feudalnih lena. Obaveza vlasnika lena sastojala se u tome da je Slaven

musliman morao čuvati granice carstva prema Njemačkoj od neprijateljskih upada. Inače, on je bio neograničeni gospodar i zapovjednik i mogao je sam na svoju ruku poduzimati pohode. Ovdje čovjek upoznaje južnog Slavena kao pobjednika u velikim pohodima, Slavena koji napreduje željan avantura do Italije, Malte, i Egipta na moru, a na kopnu do Hermannstadta (rumunjski grad Sibia) i Beča, i svoje stare običaje, i tradiciju svojih predaka drži visoko kao zastavu. Muhamedanstvo je u ono vrijeme za Slavena bilo paravan; zbog toga u ratnim pohodima vjerski činilac ne igra neku veliku ulogu. Ovdje imamo pred sobom svestrano izgrađeno slavensko viteštvu sa nama svima, iz historije srednjevjekovne poezije, poznatim viteškim igrama, gozbama, djevojka kao nagrada na takmičenjima i slično.

A ni pjevač ne nedostaje.

Samo slobodan čovjek ima slobodnu pjesmu. Slavenski musliman nije ni po čemu fanatik kako ga prozivaju svećenici drugih religija. U svojim pjesmama on prepoznaće isto tako vrline nemuslimana kao svoje. Ne stidi se priznati i same poraze koje je doživio. Objektivno gledano njegova epika je poput one starih Grka, veličanstvena u predstavljanju a katkad i sa znatnom dubokim mislima. Kakva moćna ironija naprimjer leži u riječima kojima pjevač završava opis bitke kod Mohača.²

*Bilo jada i tamo i amo,
svo je polje krvca potopila
crna krvca turska ko i vlaška.
Tu po krvi Vlah i Turčin braća.*

Muslimanska-slavenska pjesma dozvoljava nam širok pogled u odnose u užoj porodici, krvnom srodstvu i plemenu. Prvni zapleti, koji su bili povod raznim dugotrajnim sporovima, a način na koji su ti sporovi izneseni upoznaju nas do u pojedinosti sa slavenskim pravnim stavovima, pokazuju nam južnog Slavena kao značajnog člana u lancu indogermanske grupe naroda.

U Mostaru se pojavljuju u samo nekoliko dana dvije knjižice takvih pjesama³, a u Dubrovniku se

² „Smailagić Mehо“. Pjesan naših Muhamedovaca. Zabilježio dr. F. S. K. nalogom Antropološkog društva u Beču. Ragusa, 1886. str. 61., V. 1948-1951. (Prim. prev.)

³ Krauss je u Mostaru 1885. godine objavio dvije knjige: „Pandžić Huso i Pavečić Luka Pobra“ – Pjesan naših Muhamedovaca i „Tri riječi Hercegovca“. (Prim. prev.)

trenutno po nalogu našeg Društva štampaju dva velika epa, od kojih jedan „Smailagić Mehо“ ima 2160 stihova, drugi „Golotinja Ogjulagić Ibro“ 1725. Sadržajno bogat komentar olakšava razumijevanje epova. Dva posljednja epa obrađuju epizode slabljenja osmanske moći u Ugarskoj, gdje je snaga osmanskog oružja već pripadala prošlosti, gdje je muslimanski Slaven bio još jedini zaštitnik carstva. Da se igrom slučaja sveukupno južnoslavensko stavilo pod zelenu zastavu Poslanika, vjerovatno bi njihov jezik postao sveopći jezik komunikacije od Beča do Carigrada. Hiljada slavenskih pozajmica u mađarskom jeziku preuzete su najčešće za vrijeme 160 godina muhamedansko-slavenske vladavine u Mađarskoj, a ne kako se inače prepostavlja u vrijeme prvog mađarskog ulaska. Iz tih pjesama stiče se saznanje o etnografskim prilikama jednog vremena. O kojima nemamo na raspolaganju nikakve druge dovoljne informacije.

Ipak ne samo sadržajno, nego i formalno su pjesme slavenskih muslimana vrijedne pažnje. Ove pjesme su majstorska djela narodne umjetnosti pričanja. Iz nekih se ne može izdvojiti ni pet stihova, a da se ne ošteti cjelina. Takvo stvaralaštvo izvornog narodskog duha pripada isto tako kao i Homerovi stihovi i pjesme o Nibelunzima, svjetskoj književnosti.

Osim 60.000 stihova moje zbirke dobilo je naše Društvo od gospodina profesora Miroslava Alačevića iz Splita jednu neštampanu zbirku dalmatinskih epskih pjesama. Ova zbirka broji preko 30.000 stihova. Nadalje nam je poslano od drugih korespondenata slavenskog juga preko 50.000 stihova pored brojnih drugih priloga o narodnoj umjetnosti, tako da s opravdanim ponosom smijemo tvrditi da će obradom i objavlјivanjem ovog ogromnog materijala Južnoslavensko u etnografskom pogledu konačno ugeldati dostoјno svjetlo kao jedna nova nauka.

To može onda, cijenjeni prisutni slušaoci, važiti kao konačan rezultat mojeg putovanja. Čast i hvala pripadaju za to na prvom mjestu Antropološkom društvu.

Prevela s njemačkog
Enisa Simić

PROGRAM **СЛОВО ГОРЧИНА**

Kulurna manifestacija Slovo Gorčina Stolac

23.8-25.8.2013.

PETAK 23.8.2013.

19:30 Gradski park

Svečano otvaranje: akademik Dževad Karahasan

Recital poezija Maka Dizdara: Hasija Borić

20:30 Radimlja

Recital poezije Feride Duraković

Režija: Tanja Miletić-Oručević

Dodjela književne nagrade Mak Dizdar mladom pjesniku

SUBOTA 24.8.2013.

11:00 Šarića kuća

Promocija zbornika radova *Slovo o Maku*

Promotori: prof.dr. Alija Pirić i doc.dr. Dijana Hadžizukić

12:00 Šarića kuća

Okrugli sto o književnosti *Pjevati o ratu poslije rata*

18:00 Šarića kuća

Promocija romana *Sjeme smrti* Dževada Karahasana

20:30 Bašča Gradske kafane

Bio je lijep i sunčan dan – predstava, SARTR

22:00 Restoran San Piero

Pjesničko večer

NEDELJA 25.8.2013.

10:00 Locco bar

Poetsko jutro s Gorčinovim pjesnikom

Promocija zbirke poezije *Priručnik za levitiranje* Velida Beganovića

(prošlogodišnji dobitnik nagrade Mak Dizdar)

O knjizi govore: pjesnik Hamo Elezović i Anita Pajević

11:00 Šarića kuća

Promocija knjige *Jezik i Stil Maka Dizdara* Muhameda Šatora

O knjizi govore: prof.dr. Elbisa Ustamujić i doc.dr. Elvira Ćemalović-Dilberović

18:00 Šarića kuća

Promocija knjige *Dubravski lekiskon* prof.dr. Alije Pirića
O knjizi govore: prof.dr. Senadin Lavić i prof.dr. Šaćir Filandra

20:00 Bašča Gradske kafane

Lutkarska predstava Odkamena priča, SARTR

21:00 Bašča Vile Raguza

Koncert: Edin Karamazov

FEDERALNO MINISTARSTVO
KULTURE I SPORTA

